

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
Архитектонски факултет

Јелена Б. Савић, дипл. инж. арх.

**МОДЕРНО И ВЕРНАКУЛАРНО У ПРОЦЕСУ
УРБАНЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ БАЊАЛУКЕ**

докторска дисертација

Београд, 2013. године

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
Архитектонски факултет

Јелена Б. Савић, дипл. инж. арх.

**МОДЕРНО И ВЕРНАКУЛАРНО У ПРОЦЕСУ
УРБАНЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ БАЊАЛУКЕ**

докторска дисертација

Београд, 2013. године

**МОДЕРНО И ВЕРНАКУЛАРНО У ПРОЦЕСУ
УРБАНЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ БАЊАЛУКЕ**

Ментор:

др Александра Ступар, дипл. инж. арх, ванредни професор
Архитектонски факултет Универзитета у Београду

Чланови комисије:

др Љиљана Благојевић, дипл. инж. арх, ванредни професор
Архитектонски факултет Универзитета у Београду

др Никола Самарџић, редовни професор
Филозофски факултет Универзитета у Београду, Одељење за историју

Датум одбране:

Београд

РЕЗИМЕ

Испитивање урбане историје малог града припада до сада недовољно покривеном истраживачком пољу у области архитектуре и урбанизма. Истраживање релација према наслијеђеном и прошлости у процесу урбане трансформације Бањалуке открива један од облика модерног искуства који се одвија изван метропола, на периферији некадашњих великих империја, у контексту у ком се никако или споро успостављају модерни друштвено–економски услови (у терминологији Маршала Бермана „модернизам неразвијености“), и доприноси разумијевању сложености и плуралности модерног и модернизације, виђених из перспективе истраживача – архитекте.

Проблем истраживања је специфична модерност малог града у контексту закашњелих и успорених трансформација начина живота, сагледана у домену његове архитектуре и урбанизма. Кроз многоструке, хетерогене и амбивалентне релације новог и наслијеђеног, у малом граду се развија комплексна граматица физичког и менталног припадања и долази до нових начина размишљања којима се обликује отпор деструктивним аспектима модернизације. Предмет истраживања је Бањалука у процесу урбане трансформације у периоду од краја XIX вијека до 1975. године.

У вези са истраживањем проблема културног идентитета у контексту БиХ данас, у домену архитектуре и урбанизма и урбане историје повећано је занимање и јављају се нове интерпретације тема повезаних са периодом аустроугарске управе или периодом Врбаске бановине. Овај рад се укључује у ту дебату испитујући релације према наслијеђеном и прошлом у архитектури и урбанизму у мањој средини, далеко од утицаја великих урбаних центара. Наиме, у досадашњим радовима о архитектури и урбанизму у БиХ интересовање је усмјерено на

збивања на архитектонској сцени Сарајева, док о архитектури других градова, укључујући и Бањалуку, нема систематских студија.

У структури рада предвиђена је подјела на три дијела. Први дио чине уводна разматрања, у другом и централном дијелу рада, подијељеном на пет поглавља, износи се приказ и анализа резултата истраживања, док трећи дио чине закључна разматрања.

Према примијењеној методологији, рад спада у групу интерпретативно–историјских истраживања. Општа база за формирање методолошког приступа је унитарна теорија простора Анрија Лефевра.

Вернакуларно је у овом раду схваћено као скуп јединствених особина које дефинишу физичко и ментално припадање одређеном поднебљу. Оно је, истовремено, интерпретирано као дио модерног контекста малог града. Као елемент садржан у оквирима саме модерности, вернакуларно има значајан потенцијал да учествује у исказивању сложености и специфичности друштва које се модернизује, а представља и могући коректив деструктивним аспектима модернизације. Вернакуларно има креативни потенцијал да допринесе разрјешењу контрадикторности између настојања да се буде модеран и отпора у оквиру модерности.

Резултати истраживања потврђују полазну хипотезу да Бањалука крајем XIX и током XX вијека може да се тумачи као средина коју карактерише одлучност да се буде модеран, али јој је инхерентан и отпор у оквиру модерности. Отпор универзализујућим стандардима, нормама и облицима које доноси модернизација у малом граду повезан је, с једне стране, са закашњелошћу и успореношћу модернизације у односу на процесе који трансформишу велики град и развијеније средине, а с друге стране, са комплексним питањима доживљаја физичког и менталног припадања.

Модернизација малог града „незападне“ урбане структуре дијели исте противрјечности као и модернизација удаљених и напреднијих градова, а њиховом разрјешењу може допринијети коришћење стваралачке моћи малог и локалног.

Просторно–градитељски развој Бањалуке, нарочито у периоду послје II свјетског рата, само је дјелимично научно истражен и документован. Дисертација се стога, у временском смислу, надовезује на досадашња истраживања у области урбанизма и архитектуре тог града, уз извјесна ограничења која је истраживачу наметнуо обим и карактер расположиве документације и извора. Захваљујући новим чињеницама произашлим из рада на теми (проширена информациона основа у облику до сада необјављене пројектне и друге документације из периода прије II свјетског рата, истраживање, систематизација и интерпретација грађе из каснијих периода до 1975. године), могуће је јасније детерминисати релације градитељске сцене Бањалуке са већим центрима и њену позицију у контексту архитектуре и урбанизма БиХ и некадашње Југославије.

КЉУЧНЕ РИЈЕЧИ

Бањалука, модерно, вернакуларно, урбана трансформација, мали град, резистентност промјенама

ДОКТОРАТ ТЕХНИЧКИХ НАУКА

област: АРХИТЕКТУРА И УРБАНИЗАМ

УДК БРОЈ: 711.4 (497.6 Бањалука) (043.3)

THE MODERN AND THE VERNACULAR IN URBAN TRANSFORMATION OF BANJALUKA

SUMMARY

The examination of urban history of small towns belongs to the research area of architecture and urbanism that has not been fully covered yet. The research on the relations towards the past and the inherited in the process of urban transformation of Banjaluka reveals one of the forms of modern experience that develops outside the metropolis, at the periphery of former grand empires, in the context where modern socio-economic conditions are established slowly or not at all (*modernism of underdevelopment*, as defined by Marshall Berman), and contributes to the understanding of complexity and plurality of the modern and the modernization, as seen from the perspective of an architect – researcher.

The research problem is the specific modernity of a small town in context of belated and slow transformations of the ways of life, seen in its architecture and planning. A complex grammar of physical and mental belonging has been developed through manifold, heterogeneous and ambivalent relations of the new and the inherited in the small town, and new ways of thinking have emerged, that have shaped the resistance to the destructive aspects of modernization. The subject of analysis and interpretation is Banjaluka in the process of transformation between the end of 19th century and 1975.

In relation to the research on the issues of cultural identity in the present context of Bosnia and Herzegovina, interest has been raised and new interpretations have emerged in architecture and urban history for the matter related to the Austro-Hungarian or Vrbas Banate periods. This work joins the debate, by examining relations with the inherited and the past in architecture and urbanism of a small town, far away from the influence of big urban centers. It should be mentioned that the focus of interest in the existing works on architecture and urbanism of Bosnia and Herzegovina has been on the architectural scene of Sarajevo, while there are no systematic studies about the architecture of other cities, including Banjaluka.

The research structure is based on the division into three main parts. The first part is dedicated to the introductory considerations, the second and central part, organized into five chapters, is oriented towards presentation and analysis of the results, while conclusion remarks comprise the third part of the text.

According to the applied methodology, the research belongs to the interpretive-historical type of works. The general basis for forming the methodological approach in this work was the Henri Lefebvre's unitary theory of space.

In this research, the vernacular is understood as a set of unique assets that define physical and mental belonging to the certain region. It is also interpreted as a part of the modern context of the small town. As an element integral to the modernity itself, the vernacular contains a significant potential to take part in expression of the complexity and particularity of the modernizing society, and also represents a possible corrective to destructive aspects of modernization. The vernacular possesses the creative potential to contribute to resolving the contradiction between the effort to be modern and the resistance within modernity in the small town.

The research results confirm the initial hypothesis that Banjaluka at the end of 19th and during 20th centuries can be understood as an environment characterized by both the determination to be modern, yet also the inherent resistance within its modernity. The resistance to universalizing standards, norms and modernization forms in the small town is linked, on the one hand, to the belatedness and slowness of its modernization in comparison to the processes that transform the big city and more developed environments, and, on the other hand, to complex issues that define the sense of physical and mental belonging. The modernization of the small town of non-Western urban structure shares the same contradictions as the modernization of far-away and more progressive cities; the use of the creative power of the small and the local can contribute to their resolution.

The spatial and architectural development of Banjaluka, especially after the 2nd World War, has only been partially researched and documented. This thesis, therefore, establishes link that was missing in the existing corpus of research of architecture and planning of the town. Nevertheless, it was also limited by the scope and character of the existing documentation and sources available. Thanks to the new facts that derived from the work on the subject (extended information base in form of the unpublished designs and other documentation from the period before the 2nd World War; fact finding, systematization and interpretation of the information dating from later periods up to 1975), it has been made possible to determine more precisely the relations of the architectural scene of Banjaluka with the ones of the bigger centres, as well as Banjaluka's position in the broader context of architecture and urbanism of Bosnia and Herzegovina and former Yugoslavia.

KEY WORDS

Banjaluka, modern, vernacular, urban transformation, small town, resistance to change

DOCTORATE OF TECHNICAL SCIENCES
area: ARCHITECTURE AND URBANISM

UDK No. 711.4 (497.6 Banjaluka) (043.3)

ПРЕДГОВОР

Испитивање урбане историје малог града припада до сада недовољно покривеном истраживачком пољу у области архитектуре и урбанизма. Интерпретативно–историјско истраживање релација према наслијеђеном и прошлости у процесу урбане трансформације Бањалуке открива један од облика модерног искуства који се одвија изван метропола, на периферији некадашњих великих империја, у контексту у ком се никако или споро успостављају модерни друштвено–економски услови (у терминологији Маршала Бермана „модернизам неразвијености“), и доприноси разумијевању сложености и плуралности модерног и модернизације.

Бањалука је специфична урбана средина коју одликују компликовани односи новог и модерног и „незападне“ урбане структуре. Како дочарава један угледни историчар, она је „посетиоцима из Загреба и Београда изгледала као још увек помало оријентално насеље, али посетиоцима из Сарајева она је увек деловала као нешто европско“.¹ То је средина која се у процесу модернизације отвара ка свијету, а истовремено задржава осјећај укоријењености, сигурности и јединствености мјеста.

Међутим, иако се рад бави урбаном историјом Бањалуке од друге половине XIX вијека до 1975. године, периодом који не припада давној прошлости, истраживач је наишао на низ препрека у погледу обима и карактера расположиве документације и извора. Специфичности истраживаног периода у локалној средини су одсуство званичних планова и стихијно доношење одлука у вези са развојем града. Изненађујуће је да у локалним институцијама и архивима велики дио пројектне и друге документације који се односи на то вријеме није сачуван или је, нарочито кад је у питању грађа настала у другој половини XX вијека, још увијек необрађен, тако да није био доступан за истраживање. Такође, значајну отежавајућу околност у спровођењу истраживања представљао мали број досадашњих референтних радова из области архитектуре и урбанизма која се баве сличним предметом и проблемом, а посебно оних која се односе на период

¹ Милорад Екмечић, предговор књизи бањалучког аутора Ђ. Микића, *Бања Лука: култура грађанског друштва* (Бањалука: Институт за историју, 2004), стр. 11.

послије II свјетског рата. Сем појединих изузетака, локални архитекти најалост нису практиковали приказивање нити објављивање пројеката или својих ставова о архитектури и урбанизму, чак ни у властитој малој средини.

У досадашњим радовима о архитектури и урбанизму у БиХ нагласак је на збивањима на архитектонској сцени Сарајева, док о архитектури других градова, укључујући и Бањалуку, нема систематских студија. „На великом дијелу Босне и Херцеговине, од 1945. године до ове деценије (деведесете године XX вијека, прим. Ј. С), није изграђено ништа или сасвим мало тога што би било вриједно пажње хронике раста и развоја градитељске мисли у нашој Републици“, наводи цијењени сарајевски архитект и академик Иван Штраус, одличан познавалац прилика у архитектури Босне и Херцеговине и некадашње Југославије и активан учесник збивања на њиховој архитектонској сцени, иначе рођен у Бањалуци.²

Стога је један од задатака рада био да се открију и објасне узроци оваквог стања, као и да се пронађу и истраже та малобројна архитектонска дјела вриједна пажње. У периоду на који се истраживање односи, често су у Бањалуци, нарочито за потребе пројектовања значајнијих и репрезентативнијих грађевина, ангажовани аутори из других, већих средина. Тек после II свјетског рата градитељску дјелатност преузимају локални актери. Архитектонски опус тих аутора до сада није посебно истраживан. Ни допринос архитектата из већих средина локалној архитектонској сцени није детаљно испитан, јер дјела реализована у провинцији обично нису кључна за разумијевање опуса тих аутора, те су се истраживачи првенствено усмјерили на проучавање опуса повезаног са главним центрима њиховог дјеловања. Међутим, истраживањем дјела, ставова и активности бањалучких архитектата, као и проучавањем урбане трансформације малог града у ширем контексту друштвено-економских, културних и политичких фактора, дошло се до нових чињеница помоћу којих се Бањалука прецизније позиционира на архитектонској сцени БиХ и Југославије.

Архитектонско дјело може, критички користећи креативни потенцијал локалног и вернакуларног, бити и модерно, у духу свог времена, и исказати отпор деструктивним аспектима модернизације. У Бањалуци постоје архитектонски објекти који су дио суштински модерног контекста, али отварају могућности

разрешења тензија између тежње ка модерности и отпора деструктивним аспектима модернизације. Ипак, услови за такву архитектонску праксу јављају се само у појединим кључним периодима урбане историје града. Истраживање се посебно фокусира на препознавање витализирајућих вриједности тих периода и њиховог друштвено-културног контекста, са намјером да се дође до искустава и поука примјенљивих и на архитектуру и урбанизам Бањалуке садашњости и будућности.

Моје интересовање за урбану историју малог града повезано је са радом на истраживању, валоризацији и заштити градитељског наслеђа Републике Српске и Бањалуке у Заводу за заштиту културно-историјског и природног наслеђа РС. Желим да нагласим велики значај документације и ресурса Завода за спровођење овог истраживања, као и посебну захвалност за свесрдну помоћ и подршку својим колегама Светлани Шилегић, Миљани Окић и Горану Милојевићу. У вези са радом на истраживању фото-документације, архивске и хемеротечке грађе о Бањалуци посебно сам захвална на сарадњи и помоћи Љиљани Кораћ из Музеја РС, Верици Стошић, Љубици Ећимовић и Верици Јосиповић из Архива РС, Ирени Станишић, Нади Џепини и Вањи Шмуљи из Народне и универзитетске библиотеке РС. Такође, корисни коментари проф. др Рајнера Цетла (*Reiner Zettl*) са Универзитета примијењене умјетности (*Universität für angewandte Kunst*) из Беча, као и помоћ библиотекара и документариста Аустријске националне библиотеке, допринијели су развоју једног дијела овог рада.

Дугујем нарочиту захвалност својој менторки, проф. др Александри Ступар, и дугогодишњој професорки, др Љиљани Благојевић, које су не само значајно помогле развоју саме тезе, структуре и методологије истраживања, већ су ми пружиле драгоцену подршку и подстицај у свим фазама израде овог рада.

² Ivan Štraus, *Arhitektura Bosne i Hercegovine/Architecture of Bosnia and Herzegovina 1945–1995* (Sarajevo: Oko, 1998), str. 112.

САДРЖАЈ

ГЛАВА I

УВОД 2

- 1.1. Контекст истраживања у ширем дисциплинарном, историјском и критичком оквиру 2
- 1.2. Проблем и предмет истраживања 10
- 1.3. Структура рада 17

ГЛАВА II

ОДЛУЧНОСТ ДА СЕ БУДЕ МОДЕРАН: ТРАНСФОРМАЦИЈЕ УРБАНЕ СТРУКТУРЕ ДУЖ ЦАРСКОГ ДРУМА 21

- 2.1. Символ динамике и модернизације: изградња Царског друма 25
- 2.2. Модерна архитектура малог града 42
- 2.3. Послије земљотреса: обнова или нови почетак? 63

ГЛАВА III

НОВО И НАСЛИЈЕЂЕНО У ФИЗИЧКОМ ПРОСТОРУ МАЛОГ ГРАДА 78

- 3.1. Коегзистенција наслијеђених и нових начина живота: становање дуж Царског друма 79
- 3.2. „Смрт сустиже дела као и бића“³ – слојевитост урбаног ткива 96

ГЛАВА IV

РЕЛАЦИЈЕ НОВОГ И НАСЛИЈЕЂЕНОГ У ЗАМИШЉЕНОМ ПРОСТОРУ МАЛОГ ГРАДА: ВИЂЕЊА ЦАРСКОГ ДРУМА У ДВИЈЕ ГРУПЕ ТЕКСТОВА О БАЊАЛУЦИ 122

- 4.1. Царски друм као простор контраста: Бањалука у путописима 123
- 4.2. Још неостварена Бањалука: ново и наслијеђено у визијама и плановима 135

ГЛАВА V

ИСТОРИЈА И МЕМОРИЈА У МАЛОМ ГРАДУ 159

- 5.1. Локална виђења Царског друма: простори физичког и менталног припадања 161
- 5.2. Невидљиви, скривени и недостајући слојеви историје и меморије малог града 181

ГЛАВА VI

РАЗРЈЕШЕЊЕ ТЕНЗИЈЕ ОДЛУЧНОСТИ И ОТПОРА У ОКВИРУ МОДЕРНОСТИ КРОЗ АРХИТЕКТОНСКА ДЈЕЛА 191

- 6.1. Архитектура малог града и „измишљена традиција“ 191
- 6.2. Креативни потенцијали вернакуларног у контексту „(неразвијене) модерности“ 204
- 6.3. Јосип Ванцаш и Бањалука: реинтерпретација локалних градитељских вриједности 209

ГЛАВА VII

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА 216

КАРТОГРАФСКИ ДОДАТАК 1. Идентификација објеката и простора разматраних у тексту 229

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА 230

ПОПИС ПРИЛОГА, ТАБЕЛА И ДОДАТАКА 232

БИОГРАФИЈА АУТОРА 239

³ Видјети напомену 113.

СКРАЋЕНИЦЕ

АРС – Архив Републике Српске

ГНО – Градски народни одбор

ДАГИТ – Друштво архитеката, грађевинских инжењера и техничара

ICCROM – International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property

ICOMOS – International Council of Monuments and Sites

КБУВБ – Краљевска банска управа Врбаске бановине

МСУРС – Музеј савремене умјетности Републике Српске

НДХ – Независна Држава Хрватска

РЗЗСКИПН – Републички завод за заштиту културно–историјског и природног наслеђа

CIAM – Congrès Internationaux d'Architecture Moderne

UNESCO – United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization

**МОДЕРНО И ВЕРНАКУЛАРНО У ПРОЦЕСУ
УРБАНЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ БАЊАЛУКЕ**

ГЛАВА I

УВОД

1.1. КОНТЕКСТ ИСТРАЖИВАЊА У ШИРЕМ ДИСЦИПЛИНАРНОМ, ИСТОРИЈСКОМ И КРИТИЧКОМ ОКВИРУ

Уводне напомене о теми

Однос према прошлости, историји и традицији једна је од кључних тема архитектонског дискурса данас. И у другим областима, наспрам глобалних тенденција, са нарочитим сензибилитетом истражују се географске и културне посебности урбаних простора и питања повезана са локалним и вернакуларним. У архитектури, веома значајна савремена пракса критичког регионализма пружа јасну везу између домена архитектуре и културног идентитета.

Кад је ријеч о истраживању проблема културног идентитета у контексту Босне и Херцеговине данас, међу истраживачима у архитектури и урбанизму и урбаној историји повећано је занимање за теме повезане са периодом аустроугарске управе или периодом Врбаске бановине и јављају се њихове нове интерпретације. Развила су се и нова тумачења архитектонске праксе Јураја Најдхарта, архитекте–модернисте и ученика Ле Корбизијеа, који је у међуратном периоду и после II свјетског рата симултано истраживао, уважавао и користио елементе локалних градитељских вриједности у својој архитектонској пракси на, како је сам говорио, „креативно–савремен“ начин. Ово истраживање укључује се у дебату испитујући однос према наслијеђеном и прошлом у архитектури и урбанизму у мањој средини, далеко од утицаја великих урбаних центара, у условима успорене и закашњеле модернизације и специфичних друштвено–економских односа. Рад обухвата временски период од краја XIX вијека до 1975. године и проблемски се бави интерпретацијом неколико аспеката релација према наслијеђеном и прошлом у архитектури и урбанизму Бањалуке.

У једном чланку са краја истраживаног периода, који се односи на преглед архитектуре седамдесетих година у БиХ, аутор Александар Леви наглашава

континуалност линије поштовања према регионалном и локалном од архитектуре аустроугарског периода и истраживања Јосипа Поспишила, преко интересовања Грабријана и Најдхарта за локалне градитељске вриједности и принципе и њихову креативну примјену у архитектури свог времена, до критичког регионализма Златка Угљена. Такође, као кључ за разумијевање архитектонске сцене у БиХ истиче преокупацију проблемима санације и ревитализације старе чаршије у Сарајеву која је више деценија била поље дебате не само конзерватора, већ и ширег круга архитеката и урбаниста.⁴ Разматрање улоге конзерваторске и рестаураторске дјелатности је, према томе, важан аспект проучавања развоја релација према наслијеђеном и прошлом у архитектонском дискурсу истраживаног периода у Босни и Херцеговини.

У раду се истражује да ли сличан континуитет интересовања за регионално и локално постоји у архитектури и урбанизму Бањалуке, какав је однос према наслијеђеном и прошлом проистекао из архитектонских и урбанистичких дилема повезаних са питањима прогреса, модернизације и урбане трансформације града, као и каква је улога конзерваторских и рестаураторских подухвата и пројеката у поновном успостављању архитектонског идентитета града у новијој урбаној историји.

Мали град и његови одговори на искуство модернизације поље су отворено за проучавање. Не постоји синтезно истраживање из области архитектуре и урбанизма у Бањалуци које се односи на период обухваћен овим радом. Такође, просторно–градитељски развој Бањалуке, нарочито у периоду после II свјетског рата, само је дјелимично научно истражен и документован. Овај рад се стога, у временском смислу, надовезује на досадашња истраживања у области урбанизма и архитектуре Бањалуке и допуњује их. Захваљујући новим чињеницама произашлим из рада на теми (проширена информациона основа у облику до сада необјављене пројектне и друге документације из периода прије II свјетског рата, истраживање, систематизација и интерпретација грађе из каснијих периода до 1975.

⁴ Aleksandar Levi, „Godine traganja: arhitektura 70-tih godina – Bosna i Hercegovina“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 176+7 (1981), str. 16.

године), могуће је јасније детерминисати релације градитељске сцене Бањалуке са већим центрима и њену позицију у контексту архитектуре и урбанизма БиХ и некадашње Југославије.

Критичка анализа литературе о предмету и проблему истраживања

Информације о релацијама према наслијеђеном и прошлом у архитектури и урбанизму Бањалуке, просторно–градитељским трансформацијама које карактеришу урбану историју града у периоду који обухвата истраживање и о њиховом референтном архитектонском, друштвеном и културном оквиру класификоване су на следећи начин:

- извори и литература о граду Бањалуци у истраживаном периоду;
- извори и литература о релацијама према прошлости и наслијеђеном у архитектури и култури Босне и Херцеговине и региона;
- теоријски и општи извори који се односе на проблем истраживања.
 - Извори и литература о граду Бањалуци

Расположиви примарни извори о архитектури и урбанизму у Бањалуци у истраживаном периоду не дају потпуне информације о њеној урбаној трансформацији и релацијама према прошлости и наслијеђеном. Архивска и техничка документација о објектима релевантним за истраживање је у многим случајевима изгубљена, недоступна за коришћење или сачувана у фрагментима. Дио простора и објеката којима се рад бави више не постоји. Аутори пројеката појединих грађевина нису могли бити утврђени, а детаљи архитектонско–урбанистичких конкурса од значаја за урбану трансформацију града најалост и даље остају непознаница.

Примарни извори релевантни за истраживање су сами сачувани објекти, документи, слојеви картографске документације, реализованих и нереализованих планова и пројеката, путописи и записи о граду, као и фото–документација из проучаваног периода, који се претежно налазе у институцијама у Бањалуци (Архив Републике Српске, Републички завод за

заштиту културно–историјског и природног наслеђа Републике Српске, Музеј Републике Српске, Административна служба града Бањалука, те архиви локалних предузећа за планирање и пројектовање – Завода за изградњу, а. д. „Пројект“, а. д. „Крајина“ и Урбанистичког завода Републике Српске). Истраживач је имао и увид у изворе и грађу који се односе на Бањалуку и Босну и Херцеговину у периоду аустроугарске управе, а чувају се у Државном архиву (*Staatsarchiv*), Аустројској националној библиотеци (*Oesterreichische Nationalbibliothek*) и Академији лијепих умјетности (*Akademie der bildenden Künste*) у Бечу.

У истраживаном периоду у Бањалуци нису излазили стручни часописи из области архитектуре. Информације о пројектима и реализацијама редовно су, међутим, презентоване јавности у дневној штампи или у билтенима локалних извођачких предузећа, првенствено као илустрација напретка и модернизације града, односно развоја локалне грађевинске индустрије. Архитекти и урбанисти као креатори уживали су изузетан углед, повјерење и дивљење, а у јавности дуго није био исказиван никакав критички приступ у вези са њиховим дјеловањем. Једини стручни часопис из области архитектуре и урбанизма у СР Босни и Херцеговини, *ARH*, који је кратко излазио у Сарајеву, основан је тек шездесетих година XX вијека. Као лист Друштва архитеката Сарајева првенствено се бавио дешавањима на архитектонској сцени тог града. Стога се истраживање ослања на хемеротечку грађу повезану са облашћу архитектуре и урбанизма из градских периодичних публикација и дневне штампе (*Vrbaske novine* у периоду Врбаске бановине, *Krajiške novine*, касније *Banjalučke novine* односно *Glas* послје II свјетског рата).

Међу стручним часописима значајним за сагледавање референтних токова у архитектури, урбанизму и култури у истраживаном периоду, у којима су, у скромном броју, заступљени и прикази пројеката планираних и реализованих у Бањалуци, истичу се: *Der Architekt* и *Der Bautechniker* (Беч) за период аустроугарске окупације, *Tehnički list* (Загреб) за период између два

свјетска рата, *Odjek* и *ARH* (Сарајево), *Arhitektura, Čovjek i prostor* (Загреб) и *Архитектура – урбанизам* (Београд), за период после II свјетског рата.

Нема синтезне студије о урбаним трансформацијама Бањалуке сагледаним у референтном друштвеном и културном контексту истраживаног периода. Значајни секундарни извори су постојећи радови који се баве просторно-градитељским развојем Бањалуке, од којих се посебно издвајају необјављени магистарски рад С. Хусеџиновић, *Analiza i kritička valorizacija istorijske dokumentacije o urbanom razvoju Banjaluke do početka XX vijeka* (1989), као и валоризације културно-историјског наслеђа са мјерама заштите за израду регулационих планова у централној зони Бањалуке (документација Завода за заштиту споменика културе и природе Бањалука израђена у периоду од 1991. до 1995. године, која се, у дијелу који се односи на културно наслеђе, у великој мјери заснива на истраживањима те ауторке). На основу исте документације настао је рад *Урбанистички развој Бањалуке* (1996) коју је приредила Љ. Шево. У интересантном прегледном раду *Поздрав из Бањалуке* (2006) аутора С. и Д. Видић приказују се промјене у урбаном развоју Бањалуке до II свјетског рата виђене кроз разгледнице; С. Видаковић и С. Цвијић у својим радовима се баве архитектуром града између два свјетска рата, и то јавним (Видаковић, 2006. и 2010), односно стамбеним објектима (Цвијић, 2009). Наведени радови усмјерени су претежно на проучавање Бањалуке до II свјетског рата, док је за каснији период у развоју града примјетан недостатак аналитичких и критичких радова о њеној архитектури и урбанизму, у којима би се научно обрадила и позиција Бањалуке у ширем архитектонско-урбанистичком контексту. Истраживање се ослања и на радове из додирних научних дисциплина који се баве Бањалуком. У тој групи извора посебно се издвајају књига бањалучког историчара Ђ. Микића *Бања Лука: култура грађанског друштва* (2004), урбаног географа С. Смлатића, *Banjaluka, grad i njegove funkcije* (1978), као и неколико радова насталих поводом научног скупа „Бањалука у новијој историји (1878–1945)“, одржаног 1976. године.

Значајне секундарне изворе истраживања представља и већи број монографија из различитих периода о граду и његовим важним институцијама или знаменитим личностима (Јеловац, 1960; Бегановић и др, 1974; Џаја, 1979; Равлић, 1979. и 1985; Бабић, 1980; Микић, 1999; Пејашиновић, 2004, и др).

- Извори и литература о релацијама према прошлости и наслијеђеном у архитектури и култури Босне и Херцеговине и региона

Кад је ријеч о релацијама према прошлости и наслијеђеном, двије кључне личности у архитектури Босне и Херцеговине у периоду који обухвата истраживање су Јосип Ванцаш и Јурај Најдхарт. Ванцаш се током дуге каријере бавио низом тема референтних за проблем истраживања, као што су вредновање и заштита архитектонских дјела из претходних епоха, народно градитељство, чак и рестаурација споменика. Сматрао је да је, након многих грешака, дошао до исправног пројектантског приступа кроз креативну транспозицију тема и принципа локалног градитељства из прошлости, за шта су истакнути примјери били управо његови објекти реализовани у Бањалуци. Јурај Најдхарт је закупљен односима и везама са прошлошћу, које су се у његовом дјелу конкретизовале у сфери архитектуре. У књизи *Архитектура Босне и пут у савремено* (1957) он и Душан Грабријан истражују архитектонско наслеђе и његове „позитивне вриједности“, односно законитости по којима је грађена традиционална архитектура, „неписане законе“ грађења, а онда их транспонују, тј. креативно примјењују у новој архитектури, за коју сматрају да треба да буде „огледало социјализма“.⁵ Најдхарт нема изведених дјела у Бањалуци, али је један од значајних актера у образовању архитеката, и веома активан у јавној сфери у Босни и Херцеговини у периоду који покрива истраживање. Ванцаш и Најдхарт, у различитим друштвеним и културним околностима, својим истраживањима и критичким реинтерпретацијама локалне архитектуре претходних епоха

⁵ Према: Dušan Grabrijan i Juraj Neidhardt, *Arhitektura Bosne i put u savremeno* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1957), str. 212.

настоје да проблематизују тензију између традиционалног и савременог, универзалног и локалног. Стога су њихова изведена и писана дјела међу битним изворима овог истраживања.

У групи секундарних извора о архитектури и урбанизму Босне и Херцеговине од краја XIX вијека до 1975. године, истичу се радови И. Крзовића *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878–1918* (изложба и каталог из 1987. године), први систематичан преглед архитектуре аустроугарског периода у БиХ, књига Н. Курте *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskog stila* објављена 1998. године, која се односи на исти период, књига П. Милошевића *Архитектура у Краљевини Југославији (Сарајево 1918–1941)* из 1997, те значајан преглед послјератне градитељске дјелатности у БиХ И. Штрауса из 1998. године, *Arhitektura Bosne i Hercegovine/The Architecture of Bosnia and Herzegovina 1945–1995*. У наведеним изворима нагласак је првенствено на истраживању архитектуре Сарајева, док је преглед архитектуре у другим градовима сведен на појединачне примјере. Тако Штраус у свом прегледу послјератне архитектуре у БиХ помиње свега 8 објеката у Бањалуци који припадају временском оквиру овог истраживања (од којих је 7 реализација послје бањалучког земљотреса 1969. године).

Увид у објављену научну литературу о архитектури у Босни и Херцеговини указује на потребу да се испитају разлози због којих градитељска дјелатност у Бањалуци није представљала значајнији допринос архитектури и урбанизму у БиХ, као и у којој мјери се закључци и сазнања о архитектури и урбанизму Сарајева могу примијенити на мање средине.

Релације према прошлости и наслијеђеном биле су једна од кључних тема у архитектури и култури Босне и Херцеговине у периоду аустроугарске окупације. Референтни примарни и секундарни извори дају увид о перцепцији „оријенталног“ затеченог окружења од стране архитеката, али и о важности архитектуре у културној политици аустроугарских власти. Реинтерпретације локалне архитектуре и слика коју су аустроугарске власти слале о новоосвојеним провинцијама путем пажљиво припреманих учешћа на међународним изложбама најзначајније су теме те групе извора. Изложбе су комплексни простори репрезентације, како доживљаја и представа о

освојеним просторима, тако и трансформација које су спроводиле аустроугарске власти, у чему управо архитектура има кључну улогу. Поред примарних извора који говоре о Босни и Херцеговини на свјетским изложбама у периоду аустроугарске окупације, од значаја је увид у тада актуелне прилике у култури и полемике о односу према вернакуларном у архитектури у Бечу као центру од значаја у европским размјерама и средишту Монархије, који пружају радови К. Шорскеа, А. Мораванског, М. Поцета, А. Зарница и других аутора (*Schorske*, 1980; *Moravánsky*, 1988. и 1998; *Pozetto*, 1979; *Sarnitz*, 1994). Такође, наведене теме су посљедњих година у центру пажње истраживача из области друштвене и културне историје, од којих су за овај рад значајни Д. Рејнолдс, А. Липа и К. Рутнер (*Reynolds*, 2003; Липа, 2006; *Ruthner*, 2008).

▪ Теоријски и општи извори

За формирање теоријске базе истраживања релевантне су теоријске студије и извори о модернизацији и модернизму у архитектури и урбанизму, а посебно аспектима односа према прошлости и наслијеђеном у процесима модернизације повезаним са изграђеном средином, детаљно приказани у библиографији рада. Кључне изворе из ове групе чине текстови актера модернизма, историјске и теоријске студије из области архитектуре и урбанизма које се баве модерним и вернакуларним, модернизацијом градова „незападне“ урбане структуре (Џелик/Челик), проблемима конзервације и рестаурације насљеђа (Јокилето/Јокилето, Нешковић, Реџић) урбаним идентитетом (Војер/Бојер), критичким регионализмом и питањима креативне реинтерпретације принципа вернакуларне архитектуре као обликом критичког дијалога са прошлошћу. Од значаја су и радови из додирних научних области који разматрају питања односа према вернакуларном као носиоцу културног памћења, конструисања локалног и регионалног идентитета и „измишљања традиције“ (Хобсбаум/Хобсбаум), плуралности модерног искуства и „модернизма неразвијености“ (Берман/Берман). Коначно, радови који припадају подручју историјских

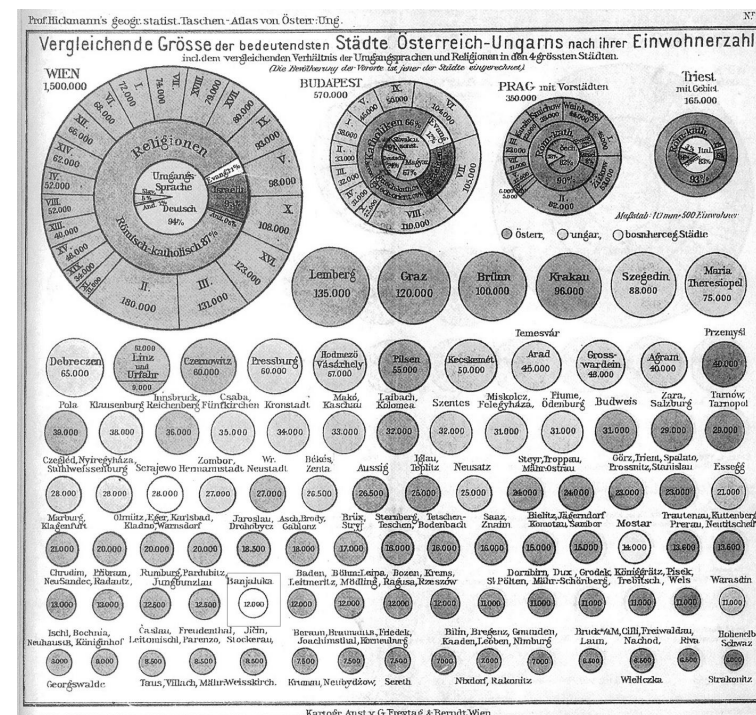
наука pružaју основни увид у општи друштвени и историјски контекст истраживаног периода.

1.2. ПРОБЛЕМ И ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА

Проблем овог истраживања су многоструке, хетерогене и амбивалентне релације новог и наслијеђеног у малом граду. Модерност малог града карактерише контекст закашњелих и успорених трансформација начина живота. У домену његове архитектуре и урбанизма, захваљујући комплексној граматичи физичког и менталног припадања, долази до нових начина размишљања којима се обликује отпор деструктивним аспектима модернизације. Вернакуларно има креативни потенцијал да допринесе разрешењу контрадикторности између настојања да се буде модеран и отпора у оквиру модерности у малом граду.

„Мали град“ је концепт који се везује за њемачку традицију. На I међународној статистичкој конференцији одржаној 1887. године у Риму усвојена је класификација градских насеља по броју становника, која је на њемачком говорном подручју до данас заступљена: *Landstadt* је град који има мање од 5000 становника, *Kleinstadt* има између 5 000 и 20 000 становника, *Mittelstadt* између 20 000 и 100 000 становника, а *Grossstadt* преко 100 000. У почетној тачки истраживања Бањалука је, према тој класификацији, мали град.⁶ За потребе овог истраживања, мали град се не може дефинисати само помоћу егзактних критеријума, већ је схваћен комплексније, и то као пандан *Kleinstadt*–Ернста Блоха. То је концепт значајан у његовим погледима на модерност и модернизацију, који повезује филозофски и архитектонски дискурс. Код Блоха, *Kleinstadt* има истинску моћ отпора у оквиру модерног и модерности. Назив се у историјском смислу односи на њемачке мале градове настале од Тридесетогодишњег рата до 1871. године, али се може схватити и као суштински „неодређен термин који се односи и на стварни и на замишљени простор, мјесто за живот и мисаони оквир, који одликују сетови

властитих вриједности и норми“⁷, који се искристалисао кроз релацију са великим градом (*Grossstadt*) као централним поприштем промјена које доноси индустријализација. Урбане аспирације и урбано искуство малог града разликују се од великих центара, на које је усмјерена већина истраживања. У процесима трансформације и модернизације, ту су уклањање и промјена старих начина живота и старог окружења успоренији у односу на велике градове који се непрестано прилагођавају модерним токовима.

Слика 1. Упоредни приказ најважнијих градова Аустроугарске Монархије по броју становника, укључујући и три посебно издвојена града у Босни и Херцеговини: Сарајево (28 000 становника), Мостар (14 000 становника) и Бањалуку (12 000 становника).

Извор: Eve Blau, Monika Platzer, eds, *Shaping the Great City: Modern Architecture in Central Europe 1890-1937* (Munich, London, New York: Prestel, 1999), str. 9 (прилог из географско-статистичког атласа Аустроугарске проф. Хикмана, објављеног 1896. или 1900. године)

⁶ Према првом поузданом попису, који су аустроугарске власти спровеле 1879. године, град је имао 9560 становника, док је управо 1975. прешао границу од 100 000 становника и по статистичким демографским критеријумима прелази у ред великих југословенских градова.

⁷ Bernd Hüppauf, "Spaces of the Vernacular: Ernst Bloch's Philosophy of Hope and the German Hometown", u *Vernacular Modernism: Heimat, Globalization and the Built Environment*, eds. Maiken Umbach, Bernd Hüppauf (Stanford, California: Stanford University Press, 2005), str. 84–113, превод J. C.

И поред великог процентуалног удјела малих градова у структури градских насеља у читавој Европи, истраживања која се односе на те градове су малобројна. Највише је радова који се односе на њемачки *Kleinstadt*, које углавном припадају академском пољу културних студија. У области урбане историје, мали градови нису систематски истраживани, али та занемарена тема је у новије вријеме препозната као значајна у интердисциплинарном контексту истраживања о граду.⁸

Мали град који се развија на периферији великих империја, у поднебљу које је по страни од главних европских развојних токова, и чија је урбана структура иницијално „незападна“ одликује начин живота који се истовремено модернизује, али се и опире трансформацији и модернизацији.

Релације према прошлости су полазна и референтна тачка тежњи за трансформацијом и модернизацијом. Чување и коришћење многих слојева и елемената изграђених структура из претходних епоха често произилази из рационалних разлога и економске логике. Питања поновне употребе, интерпретације или деструкције наслијеђеног некад су повезана са његовом значајном симболичком функцијом. У процесима трансформације града, који обухватају и „записивања“, „брисања“ и поновна „записивања“ преко већ постојећег, улога архитектуре је активна: она је и посљедица и инструмент.

Предмет истраживања су релације према наслијеђеном и прошлом у процесу урбане трансформације и модернизације Бањалуке у периоду од краја XIX вијека до 1975. године, интерпретиране у ширем архитектонском и урбанистичком контексту, неодвојиво од промјенљивог и комплексног локалног друштвеног и културног оквира тог периода. Почетак и крај периода истраживања обиљежавају тачке „кризе памћења“, што, у терминологији Кристин Бојер, значи периоде радикалног раскида са традицијом и прошлошћу.⁹ Почетне године истраживаног периода карактерише посебна динамика симултаног припадања и модерном и

⁸ Међу малобројним истраживачима урбане историје малих европских градова истичу се Бернар Лепети (*Bernard Lepetit*) и Питер Кларк (*Peter Clark*), који се првенствено баве малим градовима у Западној Европи до почетка XIX вијека. Видјети: Peter Clark, ed., *Small Towns in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995).

⁹ Christine M. Boyer, *The City of Collective Memory: Its Historical Imagery and Architectural Entertainments* (Cambridge: MIT Press, 1996), str. 26.

традиционалном свијету. Временски оквир истраживања завршава се 1975. годином, када је донесен значајан урбанистички план града који је важио до 1990. године. У том плану су због посљедица бањалучког земљотреса из 1969. године у центру пажње нашла питања односа према изгубљеном наслеђу и прошлости. Урбанистички и архитектонски конкурси из седамдесетих година XX вијека доводе Бањалуку у контекст тада актуелних кретања у југословенској архитектури и урбанизму.

Полазне хипотезе

Рад полази од претпоставке да Бањалука крајем XIX и током XX вијека може да се тумачи као *мали град*, који карактерише одлучност да се буде модеран, али му је инхерентан и отпор у оквиру модерности. Различити облици отпора модерном и модерности у оваквом граду се откривају и опросторавају кроз сложене релације актуелног, планираног (још неоствареног) и прошлог (наслијеђеног из претходних епоха). Специфичности Бањалуке су контекст у ком се никако или споро успостављају модерни друштвено-економски услови и сложени односи старог и новог у граду „незападне“ структуре.

Отпор универзализујућим стандардима, нормама и облицима које доноси модернизација у малом граду повезан је, с једне стране, са закашњелошћу и успореношћу модернизације у односу на процесе који трансформишу велики град и развијеније средине, а с друге стране, са његовом комплексном граматиком физичког и менталног припадања.

Постоје могућности разрешења тензија између тежње ка модерности и отпора деструктивним аспектима модернизације путем коришћења стваралачке моћи малог и локалног. Креативне и умјетничке компоненте архитектонског дјела измичу потпуној аналитичкој спознаји. Ову поставку треба разумјети у духу филозофског тумачења да „уметничка имагинација није усмерена на откривање смисла постојеће реалности већ на експресију новог, још непостојећег смисла света“.¹⁰

¹⁰ Miladin Životić, *Aksiologija* (Zagreb: Naprijed, 1986), str. 238.

Наведена полазишта, прије него егзактне претпоставке, формулисане су као истраживачка питања којима се настоји да рад усмјери тако да се дилеме односа према наслијеђеном и прошлом опишу и објасне у свој својој сложености.

Кључни појмови

„Модерно“ и „вернакуларно“ су кључни појмови овог рада, који захтијевају посебно разматрање. Основно полазиште модерности, покренуте иновацијама и окренуте будућности и напретку, представља радикалан раскид са традицијом. Док су садржај и обим појма модерности недвосмислени, чак и кад је ријеч о „модернизму неразвијености“¹¹, тумачења појма „вернакуларно“ су флуидна. Истраживање етимологије ријечи открива њено латинско поријекло: *vernaculus* значи домаћи, аутохтони, који припада домаћинству.¹² Вернакуларно, чији је дефинишући елемент просторна специфичност локалног животног окружења, схваћено је у овом истраживању као једна од димензија модерног искуства. Модерно и вернакуларно у урбаној трансформацији Бањалуке симултани су – једновремени, а не супротстављени. Вернакуларно за потребе овог истраживања није посматрано у ужем смислу, искључиво као идиом народне културе која није научена ни преузета. Оно је схваћено шире, као скуп јединствених особина које дефинишу физичко и ментално припадање одређеном поднебљу. Вернакуларно је носилац осјећаја за мјесто и кључни елемент „простора разлика“, о којима у својој теорији говори Анри Лефевр¹³, а који проистичу из специфичности мјеста. Разлике су динамички елементи, потенцијали повезани са „простором репрезентације“, оним аспектом „производње простора“ који људи доживљавају у свакодневном животу, а који производњом значења добија симболички садржај. Теоријско разматрање не може до краја објаснити и анализирати проживљено

¹¹ Термин америчког филозофа и писца Маршала Бермана (*Marshall Berman*) који он примјењује осамдесетих година XX вијека, дефинишући карактер модерности Санкт Петербурга. Берманов термин се односи на тамошњи друштвено-економски оквир у коме се веома споро или никако не успостављају модерне релације, и аналогно се може употребити за потребе овог истраживања.

¹² Ријеч *verna* означавала је код старих Римљана робове који су рођени у домаћинству власника (наспрам оних прибављених на тржишту). Вјероватно је етрурског поријекла.

¹³ Henri Lefebvre, *The Production of Space* (1974) (Oxford: Blackwell Publishing, 1991), str. 49–53.

искуство; постоји дио тог искуства који се може исказати једино кроз стваралачку активност, када се динамички потенцијали разлика у простору малог града доводе у интеракцију и постају продуктивни. Стога је битан сегмент рада посвећен анализи и тумачењу архитектонских дјела у малом граду у којима су креативно реинтерпретирани елементи наслијеђеног и прошлог, као и сложеног контекста у ком су настала. Као чинилац садржан у оквирима саме модерности, вернакуларно има значајан потенцијал да учествује у исказивању сложености и специфичности друштва које се модернизује. Вернакуларно као дио модерног контекста представља и могући коректив деструктивним аспектима модернизације (стандардизација, рационализација, елиминисање специфичности и особености), уколико се користи као елемент критичког дијалога са прошлим и наслијеђеним. У архитектури то значи ангажовање историјског и географског контекста у дефинисању односа и ставова аутора према коришћеним материјалима и формама, начинима употребе и друштвеној улози архитектонског дјела. Редифинисање осјећаја за мјесто и истраживање улоге вернакуларног и локалног у дискурсу архитектуре и урбанизма у свјетским размјерама интензивирани су пред крај истраживаног периода, утичући на стварање читавог правца названог „критички регионализам“. Сензибилан став према повезаности и укоријењености у мјесто био је, такође, заступљен и међу самим модерним архитектурама. Познат је значај и утицај Ле Корбизијевих искустава са путовања на исток које је спровео у младости на његово архитектонско дјело. Сензибилитет за вернакуларно се у његовој архитектури манифестује у виду транспонованог материјала или других карактеристика, који евоцирају културно памћење повезано са специфичним поднебљем.

Научне методе истраживања

Основна истраживачка стратегија заснива се на цјеловитом третману предмета и проблема истраживања, са историјским фокусом, интерпретираном у облику наратива, у ширем, промјенљивом друштвено-културном контексту истраживаног периода.

У првој фази истраживања, у раду са подацима, извршено је њихово прикупљање, вредновање, систематизација и анализа. Затим је спроведен методолошки процес интерпретације прикупљених информација и конструисање цјеловитог и увјерљивог наратива.

Интерпретација, као кључни процес примијењеног методолошког приступа, заснована је на стварним чињеницама и документационој основи релевантној за област архитектуре и урбанизма.

Као изворима података, рад се бави слојевима и фрагментима историјске матрице града Бањалуке до 1975. године, начинима њиховог коришћења, слојевима реализованих и нереализованих планова, пројеката, решења и идеја о граду, те начинима на које се град доживљавао, схватао и приказивао у том периоду. Међу примарним изворима су сами постојећи објекти, визуелни и графички материјал: реализовани и нереализовани планови и пројекти, илустрације, скице и фотографије, објављени и необјављени писани извори: званични документи, архивска и хемеротечка грађа и лични записи и путописи актера урбане трансформације Бањалуке. Значај тих персоналних записа за рад треба посебно истаћи јер је у њима предмет истраживања третиран на непосредан и личан начин и сам представља интерпретацију. Секундарни извори класификовани су у три групе: извори који се односе на град Бањалуку, извори о архитектури и урбанизму Босне и Херцеговине и теоријски и општи извори о проблему истраживања.

Материјални изрази релација модерног и вернакуларног у архитектури и урбанизму Бањалуке и Босне и Херцеговине интерпретирани су холистички, у ширем друштвено-културном контексту периода до 1975. године. Интерпретација се заснива на кохерентном логичком оквиру, конструисаном служећи се поставкама унитарне теорије о простору Анрија Лефевра, које су утицале на структуру рада.

1.3. СТРУКТУРА РАДА

Рад има седам поглавља: прво поглавље је посвећено уводним разматрањима, приказ и анализа резултата истраживања су обухваћени у пет наредних поглавља, а завршно поглавље садржи закључна разматрања.

У уводу је образложен контекст истраживања у ширем дисциплинарном, историјском и критичком оквиру, представљен главни истраживачки проблем и предмет, претпоставке, дефиниције кључних појмова, представљена коришћена методологија и начин на који је организован садржај рада.

У пет поглавља посвећених приказу и анализи резултата истраживања проблемски се интерпретирају комплексни односи наслијеђеног и новог у Бањалуци као малом граду.

Глава II бави се просторним манифестацијама тежњи и могућности да се у малом граду „незападне“ урбане структуре буде модеран, у контексту закашњелог и спорог успостављања модерних друштвено-економских услова. Истражене су трансформације физичке структуре Бањалуке и начини њеног прилагођавања друштвеним, економским, политичким и културним промјенама које карактеришу разматрани период. Непосредан предмет анализе и интерпретације су трансформације урбане структуре дуж Царског друма. Битне теме овог поглавља, препознате као дефинишуће за разумијевање односа према наслијеђеном и прошлом, су историјат изградње самог друма, пријемчивост за тековине модерне архитектуре и важност модерног архитектонског израза за урбани идентитет малог града између два свјетска рата, изградња највише зграде у граду, те процес обнове и нове изградње после земљотреса 1969. године.

Царски друм је главна градска лонгитудинална саобраћајница, која представља истовремено и обједињујући елемент кључних простора који чине идентитет града и симбол модерне динамике и везе са свијетом. Разматрање његове изградње говори о првим импулсима модернизације малог града, који су одјек реформских подухвата у Турском царству XIX вијека. Истраживање процеса изградње највише зграде у граду објашњава

архитектонске и урбанистичке дилеме периода после II свјетског рата, али и отвореност према тековинама архитектонског модернизма у вријеме Врбаске бановине. У сфери архитектуре и урбанизма улога наслијеђеног и прошлог долази у центар пажње у периодима аустроугарске окупације и обнове и нове изградње града после земљотреса.

Трећа, четврта и пета глава баве се анализом сложеног међудјеловања новог и наслијеђеног у материјалном (физичком), замишљеном (менталном, вербализованом) и симболичком простору Бањалуке. Наведена структура произашла је из концептуалне тријаде „просторне праксе“, „репрезентација простора“ и „простора репрезентације“, коју је Анри Лефевр развио као интерпретативни алат унитарне теорије о простору.¹⁴

Према Ивану Штраусу, „тек у посљедњих десет–петнаест година (од осамдесетих година XX вијека, прим. Ј.С), Бањалука, Мостар и Зеница посветили су одговарајућу пажњу просторним и обликовним вриједностима приликом нових инвестиционих улагања у високоградњу“.¹⁵ Становање је континуална тема архитектонске дјелатности кроз период који обухвата истраживање, те се увођење нових начина живота, као и тежња за напретком и деструкција повезана са интензивном станоградњом, могу пратити и илустровати кроз анализу начина становања у малом граду. У трећој глави такође се анализирају и интерпретирају тактике односа према наслијеђеном и прошлом у претходно дефинисаним периодима просторно–градитељског развоја града: коегзистенција урбане структуре наслијеђене из турског периода и нових „измишљених традиција“ аустроугарског града у виду грађевинских закона и архитектонских стилова, урбани идентитет града као центра Врбаске бановине, који се заснива и на архитектури у „народном духу“ и на отворености за модерну архитектуру, преиспитивање вриједности наслијеђених простора (вернакуларна балканско–оријентална амбијентална цјелина у Горњем Шехеру/Српским Топлицама, амбијент ужег градског

¹⁴ Lefebvre, *The Production of Space*, str. 33.

¹⁵ Straus, *Arhitektura Bosne i Hercegovine*, str. 112.

језгра из аустроугарског периода) и њихове улоге у савременом животу града.

Четврта глава бави се односима новог и наслијеђеног у замишљеном простору Бањалуке, који су, у одсуству релевантних књижевних извора у којима град игра кључну улогу као поприште дјеловања измишљених јунака¹⁶, приказани у путописима, записима, визијама и плановима. Кључне референце за први дио тог поглавља су репрезентације постојећег простора у корпусу путописа и записа о граду, који су претежно настали крајем XIX или почетком XX вијека. Они сем документарног значаја имају вриједност и као лична виђења града тог периода. Референце за други дио тог поглавља су текстови архитеката, урбаниста и политичара који су били актери одлука о урбаној трансформацији града. Реализовани и нереализовани планови и визије сагледиви из тих текстова говоре не само о постојећем већ и о потенцијалном, још неоствареном граду. Ти текстови су битан извор за разумијевање околности урбане трансформације града јер у истраживаном периоду није био званично донешен ниједан урбанистички план нити стратегија развоја Бањалуке.

Пета глава бави се анализом и интерпретацијом слојева симболичких и значењских садржаја новог и наслијеђеног у просторима од значаја за колективно памћење о прошлости града: старој чаршији, планираној за реконструкцију по узору на велики подухват ревитализације старе сарајевске чаршије, споменику на Бањ брду и његовој поруци о супериорности социјалистичке епохе над свим другим историјским периодима, те простору блока „Центар 2“ који одликује дуга историја деструкције и нереализованих планова и пројеката.

Шеста глава се враћа на аустроугарски период, који карактерише доживљај истовременог живљења у два свијета и који је, у контексту малог града, једини омогућио реализацију суштински модерних архитектонских дјела на

¹⁶ Приступ који Маршал Берман примјењује у дјелу које је и кључни извор за овај рад, *All That is Solid Melts Into Air*.

бази стваралачке моћи малог и локалног. Дата је анализа и интерпретација ширег контекста који је у Бањалуци, обиљеженој конзервативизмом и спорим прихватањем промјена, омогућио настанак појединачних архитектонских дјела која користе локалне градитељске вриједности као критички потенцијал.

У закључним разматрањима датим у оквиру Главе VII резимирани су резултати рада и провјерени полазни ставови о проблему и предмету истраживања. Такође је дефинисан допринос рада и назначени могући правци и потенцијали будућег истраживања.

ГЛАВА II

ОДЛУЧНОСТ ДА СЕ БУДЕ МОДЕРАН: ТРАНСФОРМАЦИЈЕ УРБАНЕ СТРУКТУРЕ ДУЖ ЦАРСКОГ ДРУМА

Почетна тачка истраживања модерног и вернакуларног у урбаној трансформацији Бањалуке је друга половина XIX вијека, када је град под турском влашћу.

Модернизација свих сфера живота у Отоманском царству почиње крајем тридесетих година XIX вијека, са идејом да је спас царства једино могућ ако се, великом брзином, реформишу његове традиционалне институције. Узор су била европске земље које су доживљаване као супериорне. О свеобухватним реформама у европском духу донесена је 1839. године повеља позната као *Танзимат*¹⁷ (модернизација војног система, подстакнута војним поразима, била је већ започела деценијама раније по узору на европске војне силе). Модернизација је спроведена путем реформи „изнутра“, уз ангажман западних стручњака. У градском животу, она је обухватила увођење градске администрације, законодавства и институција према западним узорима, увођење нових типова грађевина и архитектонских стилова, као и западног начина живота.

Реформе су се заснивале на увођењу нових друштвених образаца, или, у терминологији Ерика Хобсбаума, нових, европских „измишљених традиција“, међу којима су за област урбане трансформације од највећег значаја правна регулатива која се односи на планирање градова, нови принципи урбанизма, те нови градитељски програм и стилови у архитектури.

Паралелно са општим друштвеним реформама, током XIX вијека мијења се слика градова у Отоманском царству. Урбана трансформација у европском духу започиње од саме метрополе Истанбула, а као узор је узета реконструкција Париза.

¹⁷ Ријеч дословно значи „реорганизација“. Према: Zeynep Çelik, *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century* (Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1993), str. 79.

Умјесто писаних и неписаних закона и обичаја по којима су кадије, задужене за сва правна питања, регулисале и питања некретнина и дотицале се разних аспеката урбане структуре, увођењем *Танзимата* правила и прописи у области грађења су кодификовани.¹⁸ Због опасности од пожара, почев од 1864. године, ограничена је или забрањена градња од дрвета. Аутори *Танзимата* залагали су се за принципе урбаног планирања које су имали прилике да виде у великим европским градовима, а просијецање правих, широких булевара кроз затечено урбано ткиво је била једна од првих уведених новина. Основа трансформације била је „регуларизација“ урбаног ткива, која је, осим усклађивања са узорима европских градова, имала практичне предности у односу на наслијеђену структуру због мање опасности од пожара, приступачности за контролу или за спровођење инфраструктуре. Међутим, како Царство у опадању није могло да поднесе издатке које је трансформација изискивала, реализација промјена којима се тежило била је само фрагментарна.

Одједи реформских настојања у Турском царству присутни су у трансформацији просторне структуре Бањалуке крајем отоманског периода. Трансформација је спроведена само у појединим дијеловима града, задржали су се ранији обрасци становања, конструктивни систем и размјере објеката. Највеће промјене у физичкој структури биле су на нивоу саобраћајне матрице, а остале промјене биле су споре, укључујући и споро мијењање традиционалних начина живота.

Модернизација и трансформација Бањалуке наставила се од 1878. године у оквиру друге, Аустроугарске империје. Након аустроугарске окупације, нови градски квартави изграђени су користећи европске образце, не задирући у затечену структуру. У зонама са „незападном“ урбаном структуром грађени су појединачни нови објекти. Бањалука се доживљавала као један, јединствен град, чије су окоснице ријека Врбас и главна лонгитудинална саобраћајница, са комплексним, вишеслојним насљеђем. Међутим, слику града

¹⁸ Према Зејнеп Челик, кадије су имале овлашћења која су одговарала овлашћењима данашњег судије, градоначелника и председника општине. Они су регулисали сва правна питања, па и она која су се односила на некретнине и грађење. На примјер, у домену њихове контроле било је одређивање ширине улица и висине објеката. Видјети: Çelik, *The Remaking of Istanbul*, str. 43.

карактерисала је двојна структура, гдје су постојали и одрази распрострањене праксе какву су примјењивали колонијални освајачи – да се западни град формира засебно, а затечена структура препусти локалном становништву. Као производ новог односа снага, аустроугарске власти у урбаној структури Бањалуке успостављају и нови визуелни поредак. Иако је било рушења појединих грађевина, нису уништени најважнији споменици наслијеђени из претходних епоха који су представљали друштвене и вјерске симболе. Нове важне компоненте града аустроугарског периода били су нове „измишљене традиције“ – грађевински ред, архитектонски програм и стилови. Међу новим типовима грађевина биле су банке, хотели, као и вишеспратне зграде стамбене или мјешовите намјене. Нови архитектонски стилови били су засновани на реакцији на затечену архитектуру, на класичном репертоару и на утицајима сецесије. Грађевине псеудомаварског стила биле су грађевине у потпуности западног концепта и карактера, али су на њих површински примијењени декоративни елементи далеких крајева, који нису били непосредно повезани са локалним контекстом.

И у доба Врбаске бановине, као и у аустроугарском периоду, било је заступљено оперативно коришћење наслијеђеног и прошлог. У тој, као и у другим епохама у урбаној историји Бањалуке, једна од уобичајених тактика била је деструкција физичких оквира ранијих начина живота. Важна преокупација Банске управе била је и креирање властитог идентитета и креирање симболичког отклона и од отоманског и од аустроугарског насљеђа. Тада је коришћена тактика ангажовања „пожељне“ прошлости ради дистанцирања од тековина окупаторских империја. Могућност да се нађе архитектонски израз који се разликовао од тековина које су донијели странци била је и у примјени модерног и у примјени вернакуларног.

„Модерно“ у архитектури малог града је првенствено ново, другачије у односу на старо, затечено из претходних епоха. Међу „модерним“ грађевинама тог периода било је објеката у модерном стилу, заступљених колико због естетских преференци толико и због економске логике, али и примјера истински модерне архитектуре, које стварају аутори из других средина.

Израз истовремено монументалан и са елементима „народног духа“ био је погодан за примјену на новим јавним грађевинама. Међутим, као ни код псеудомаварског стила у аустроугарском периоду, елементи у „народном духу“ заправо нису били повезани са елементима локалног градитељства.

Изградњу Царског друма су све до друге половине XX вијека обиљежавале снажне личности од значаја за локалну историју, неписана градитељска логика и неочекивани догађаји прије него архитекти и урбанисти. Изграђене структуре нестају у непредвидивим догађајима: изненадним пожарима, бомбардовању или земљотресу, али и у плански осмишљеним акцијама којима се у име прогреса и модернизације уклањају стари, наслијеђени начини живота и њихови физички оквири.

Локални архитекти су у Бањалуци заступљени као битни доносиоци одлука тек после II свјетског рата. Осмишљавају импозантне пројекте у настојању да буду што модернији, што ближи карактеру великог центра и да се достојно искаже напредак града у социјалистичком друштву. Идеје и визије тих актера су амбициозне, као и тежње локалних власти, али су далеко превазишле стварне локалне могућности. После земљотреса 1969. године, који представља непредвиђену тачку прекида са наслијеђеним и прошлим, реконституисање слике града кроз процес обнове и нове изградње осцилује између тежње за враћањем изгубљене прошлости и амбиција да се кроз нове градитељске подухвате, управо бјежећи од прошлости, успостави представа о граду.

Преглед урбаних трансформација града у истраживаном периоду, до 1975. године, са детаљнијим разматрањем појединих простора дуж Царског друма, одговара на више истраживачких питања од значаја за рад: који су кључни периоди и тренуци у развоју и изградњи Бањалуке? Које су то константе у урбаној историји Бањалуке, везе између њене давне прошлости, града отоманског и аустроугарског периода, модерног и савременог града? Како се слика града мијењала кроз вијекове и који су дефинишући елементи физичке структуре и доживљаја града? Како се физичка структура Бањалуке трансформисала и прилагођавала промјенама на друштвеном, економском, културном и политичком плану?

2.1. СИМБОЛ ДИНАМИКЕ И МОДЕРНИЗАЦИЈЕ: ИЗГРАДЊА ЦАРСКОГ ДРУМА

Период турске управе (1527–1878). Изградња Царског друма

Насеље и живот на простору данашње Бањалуке, како је потврђено археолошким истраживањима, постојали су још у праисторији. Локација се у античком периоду налазила уз путни правац *Salona – Servitium*, који је повезивао Јадранско море и просторе у сливу Саве и Дунава. Међутим, најудаљенија тачка истраживања која може представљати константу нематеријалне природе повезану са данашњим градом јесте његово име, које се први пут спомиње у писаним изворима крајем XV вијека.¹⁹ Тада је Бањалука утврђење са подграђем, који се развија уз ријеку Врбас, другу константу у представи о граду. Константни су и сукоби и разарања у којима страда његова физичка структура. Стога су, из малог броја сачуваних историјских извора, доступна само поједина сазнања о Бањалуци тог времена. Приликом ратних сукоба 1527. године, заповједник Андрија Радатовић спаљује и напушта утврђени град, тада у саставу војно–управног подручја Јајачке бановине, а османска војска на дуги период заузима Бањалуку.

Оријентални град развија се на двије локације повезане путем и оријентисане на ријеку: прва се налази на данашњој јужној периферији, уз топле изворе, који су, како су показала археолошка истраживања, интензивно коришћени и у римском периоду. Та локација у уској клисури Врбаса је и стратешки веома логична.

¹⁹ Археолози су установили да су људи живјели на овом простору још у периоду палеолита, а континуитет насељавања може се пратити од неолитског периода. На мјесту тврђаве Кастел у Бањалуци потврђено је постојање трагова живота из тог доба. У римско доба насеље у зони данашње Бањалуке добија регионални значај. Током средњег вијека подручје Бањалуке било је у зони смјењивања превласти више тадашњих држава, а регија којој је припадала, позната као Доњи Краји, представљала је граничну област, односно крајину босанске средњевјековне државе. Она је 1463. године пала под турску власт. Тада је на подручју Бањалуке постојало мање утврђење са подграђем у саставу Јајачке бановине коју су формирали Угари. Име Бањалука први пут је поменуто у повељи угарског краља Владислава II Јагеловића издатом у Будиму 1494. године, а из повеље се, такође, може закључити да је град настао прије те године. Према: документацији Републичког завода за заштиту културно–историјског и природног наслеђа Републике Српске (валоризационе основе културно–историјског наслеђа града Бањалука из периода 1991–1995. године) и: Љиљана Шево, ур, *Урбанистички развој Бање Луке* (Бања Лука: Општина Бања Лука, Завод за заштиту споменика културе и природе Бања Лука, 1996), стр. 31.

Када је Бањалука добила статус сједишта Босанског санџака, средином XVI вијека, то се веома повољно одразило на њен развој. На простору ранијег трга – сајмишта и подграђа (данашња јужна периферија), своје задужбине гради Софи–Мехмед паша. Иако је успјели интензиван развој тог простора, саме задужбине су касније уништене у ратовима и разарањима.

Друга локација је око тврђаве и низа објеката које је изградио намјесник Босанског санџака, а касније и беглер–бег Ферхад–паша Соколовић у посљедњој четвртини XVI вијека (послије 1574. године).²⁰ Џамија Ферхадија и Сахат кула, најважнији објекти изграђени по налогу Ферхад–паше Соколовића, налазили су се уз сам друм који је повезивао двије градске локације. Кључни елементи структуре оријенталног града на другој локацији су тврђава, мост, чаршија као средиште и одвојене стамбене махале са џамијама. Становници се баве претежно занатством и трговином. Јавни и вјерски објекти су обавезно од трајног, солидног материјала, а свакодневном животу и пословању биле су намијењене скромне, трошне и пропадљиве структуре. Услјед низа освајања и ратова, само неки од објеката – репера намијењених вјековном трајању опстали су и постојали у периоду који обухвата ово истраживање.

О броју становника града, све до увођења прецизних пописа у доба аустроугарске окупације, постоје само процјене. Током XVI и XVII вијека, у вријеме највећег успона, Бањалука је вјероватно имала између 10 000 и 20 000 становника.²¹

²⁰ У административном смислу, до 1580. године Босна је била санџак у саставу Румелијског ејалета (пашалук), а те године постаје засебан ејалет, и то са сједиштем у Бањалуци, што је било од огромног значаја за њен урбани развој јер су величина и карактер града морали одговарати статусу центра ејалета. Велики Босански ејалет обухватао је, поред области данашње БиХ, и дијелове Србије, Славоније и Далмације. Статус центра ејалета Бањалука је имала, међутим, само до 1638. године. Наведено према: Galib Šljivo, „U vrijeme turske uprave, 1527–1878“, u: *Banjaluka* (Banjaluka: Institut za istoriju, 1990), str. 30. Према Ферхад–пашиној вакуфнами (даровној повељи), по налогу тог владара је послје 1574. године изграђено чак 215 објеката. Најважнији су били џамија, шадран, мектеб, караван–сарај, хамам, амбар и млин, мостови преко Врбаса, намјеснички двор и др, те двије стотине дућана. Подаци преузети из: Sabira Husedžinović, *Dokumenti opstanka* (Zenica: Muzej grada Zenice, 2005), str. 106.

²¹ Микић, *Бања Лука: култура грађанског друштва*, стр. 24.

Слика 2.1. Затечена урбана структура Бањалуке на десној обали Црквене на почетку аустроугарске окупације. Затамњене структуре су дрвени објекти; сиво обојени су објекти са каменим приземљем и дрвеном конструкцијом спрата. Зидане масивне грађевине су приказане као необојене. Видљива је и дјелимична регуларизација урбане матрице.

Карта из периода око 1883. године.

Извор: картографска документација Републичког завода за заштиту културно–историјског и природног наслеђа Републике Српске, са напоменама аутора.

Хришћанско становништво живјело је у засебној махали, односно хришћанској вароши, која се формирала од XVII вијека. Махала Варош била је, према попису из 1851. године, највећа од укупно 37 регистрованих у Бањалуци, а имала је 103 куће.²² Оријентални и хришћански дио града су били два јасно физички разграничена свијета: њихова физичка граница је рјечица Црквена која се код тврђаве Кастел улива у Врбас, и која је све до средине XX вијека била важна константа у представи о граду.²³

²² Šljivo, „U vrijeme turske uprave“, str. 38. Поменути пописом су обухваћена само домаћинства која су плаћала порез.

²³ По типологији Кевина Линча, која се односи на законитости по којима људи доживљавају елементе физичке структуре градског простора, Црквена се може сматрати „границом“. Рјечица је првобитно текла из правца брда Лауш ка сјеверним дијеловима града, Буџаку и Предграђу, али јој је за вријеме Ферхад–паше Соколовића ток промијењен и скренут око обновљене тврђаве у Врбас. Око тврђаве је ископан шанак који се напајао водом из Врбаса и Црквене. Према: Микић, *Бања Лука: култура грађанског друштва*, стр. 71. У вези са значајем Црквене

Царски друм, који је и данас главна градска саобраћајница, настаје крајем турског периода. Двије поменуте локације на којима се развијао град, на међусобном растојању од око три километра у правцу сјевер–југ, у турском периоду познате као Горњи и Доњи шехер, спајао је калдрмисани пут ширине пет аршина (око 3,5 метра), који је поплочан много раније, у вријеме Ферхад-паше Соколовића. Крајем педесетих година XIX вијека, у наставку тог пута према сјеверу ка Градишци и ријеци Сави, планиран је и трасиран нови, прав друм репрезентативних габарита, изграђен по савременим стандардима за то вријеме.²⁴ Изградња почиње царским ферманом из 1858. године, а реализација се везује за турског официра Рауд-бега, око 1860. године. Пут је од Јајца и средње Босне кроз планине и преко Бањалуке водио ка Градишци, а сегмент који је пролазио кроз град изграђен је по угледу на саобраћајнице прекосавских градова. Друм је имао тротоаре, а уз њега су првобитно били засађени дрвореди са стаблима воћки.

Царски друм је окосница даљег просторно-градитељског развоја Бањалуке. Једна од значајних личности у локалној историји, богати трговац Томо Радуловић, посједовао је више властитих грађевина уз новоизграђени друм, као и земљиште уз њега које је постепено парцелисао и продавао за нову изградњу. Првих година по трасирању друма објекти су грађени на традиционалан начин, са употребом дрвета за конструкцију спратова и покривање кровова, док су их касније потиснуле масивне зидане грађевине. Одмах по успостављању друма, Радуловић уз њега 1862. године гради своју приземну кућу традиционалног изгледа, звану „Албанија“. Њена истакнута локација је и почетна тачка будуће Господске улице, која у периоду аустроугарске окупације од чаршије преузима улогу трговачког и пословног средишта, и која је до данас битно обиљежје града. Кућа Томе Радуловића постојала је до II свјетског рата, а локација је важна живна тачка у каснијој урбаној трансформацији и модернизацији Бањалуке. У доба турске управе, на спрату куће је годинама, од 1865. до 1873, становао аустријски конзул

видјети и поглавље 4.2, „Још неостварена Бањалука: ново и наслијеђено у визијама и плановима“, дио који се односи на Генерални урбанистички план Киријакова и наткривање рјечице.

²⁴ Турске власти су примјењивале савремен закон о изградњи путева, израђен на основу француских закона. Првих година након аустроугарске окупације, нове власти су превеле и користиле исти закон.

Станислав Драганчић. Локација на којој се налазила кућа позната је као „Кастелов хошак“ (правилно Кастлов хошак, по извјесном трговцу Кастлу који је од Радуловића изнајмљивао пословне просторе у приземљу зграде). Улица је по изградњи репрезентативних објеката и формирању пословно-трговачког низа добила назив Господска. Име јој је дао сам Томо Радуловић у вријеме кад је аустроугарска војска заузела град, желећи да у својим објектима у њој понуди смјештај окупационој управи. Куће у Господској улици су само дио посједа тог угледног и богатог трговца, школованог у Дубровнику, који је у Бањалуку први међу хришћанским трговцима дошао из Херцеговине.²⁵

Слика 2.2. Куће трговца Томе Радуловића уз Царски друм (срушене)
 а. кућа на Кастловом хошку, изграђена око 1862. године, фотографија из периода између два свјетска рата.
 б. Кућа у којој су дјеловале Српска читаоница и богословија, изграђена око 1855. године, фотографија из аустроугарског периода. Срушено за потребе изградње хотела „Балкан“.
 Извор: фото-документација РЗЗКиПН Републике Српске.

Још један симбол опште динамике, модернизације и напретка је жељезница коју турске власти граде у периоду од 1870. до 1873. године између Бањалуке и Добрљина на сјеверу. Та пруга је дио отоманске жељезничке мреже која је требало да од Угарске преко освојених балканских земаља води у Константинопол. Жељезничка комуникација, међутим, заживјела је тек у вријеме аустроугарске управе. Њена изградња је директно повезана са урбаном трансформацијом простора Царског друма. Отоманска пруга се

²⁵ У другој кући у његовом власништву, такође уз Царски друм, једноставном кубичном објекту традиционалне архитектуре изграђеном 1855. године, радиле су Богословија и Српска читаоница под руководством Басе Пелагића. Радуловић је имао и посједе у Делибашином селу сјеверно од Бањалуке, које су 1869. године за своју колонију откупили представници реда траписта и основали свој манастир. Траписти су у привредној историји града имали веома истакнуту улогу. Једна од њихових привредних тековина била је производња струје из властите хидроелектране на Врбасу, од 1899. године.

завршавала жељезничком станицом Предграђе, око три километра сјеверно од центра града. Долазак у Бањалуку знатнијег броја странаца из Западне Европе, које су турске власти ангажовале ради изградње пруге, иницирао је око 1869. године уз Царски друм настанак гостионице – свратишта које се по концепту разликовало од турских ханова, а касније је прерасло у хотел „Босна“, заснован на западним моделима.²⁶

Урбана трансформација простора уз Царски друм у доба аустроугарске управе (1878–1918)

Јула 1878. године, спровођењем одлука Берлинског конгреса, Бањалуку, тада трећи град по величини у Босни и Херцеговини²⁷, заузима аустроугарска војска.

Слика 2.3. Фрагмент детаљне геодетске карте Бањалуке с почетка периода аустроугарске окупације, размјера 1:3125, на којој се види хришћанска варош на лијевој обали Црквене и Господска улица. Затамњени облици означавају дрвене грађевине и грађевине са каменим приземљем и дрвеном конструкцијом спрата, док су масивни зидани објекти необојени.
Извор: картографска документација РЗКипН Републике Српске.

²⁶ Оснивање хотела „Босна“ сматра се и почетком хотелијерства у БиХ. Први власник био је извјесни Далматинац који је у Бањалуку дошао поводом изградње жељезнице, али се окренуо вођењу новог типа свратишта за којим се доласком већег броја странаца у град указала потреба.

²⁷ Мостар је у аустроугарском периоду имао незнатно већи број становника од Бањалуке, док је Сарајево било далеко највећи град у Босни и Херцеговини, али ипак много мањи од великих градова у другим дијеловима Монархије. Број становника Сарајева мјерио се десетинама хиљада. Највећи градови Аустроугарске Монархије били су милионски градови Беч и Будимпешта, те Праг и Трст, чији се број становника мјерио стотинама хиљада.

Слика 2.4. Зграда аустроугарске војне команде, изграђена одмах по окупацији, разгледница из аустроугарског периода. Данас зграда припада Архиву Републике Српске.
Извор: фото-документација РЗЗКипН Републике Српске.

Први објекат који граде нове аустроугарске власти после окупације је зграда Војне команде поред Царског друма. Локално становништво је назива „Царском кућом“ јер је за њега грађевина симбол нове власти. Позиција Војне команде одабрана је тако да је представљала контролисан симболички улаз у град: налазила се по страни од тадашњег градског средишта, и то уз градску малту, грађевину намијењену евидентирању протока робе и људи. Осим што је позиционирана уз Царски друм, она је и визуелни репер којим се завршава правац Господске улице и њеног наставка (данашња Улица Симе Шолаје). Први пут се, у истинском духу западних просторних концепата, једна бањалучка улица завршава акцентом у виду репрезентативног објекта.²⁸ „Царска кућа“ је дио читавог система војних објеката и простора у граду.²⁹ У периоду од 1882. до 1885. године, аустроугарске војне власти под руководством генерала Јелсона (*Joelson*) засадили су око 17 километара дрвореда од већ одраслих стабала кестена и липе донесених са Козаре, и то

²⁸ Војна команда је утилитарна грађевина, спратна, правоугаоне основе. Нема посебних украса и одлика одређеног историјског стила. Међутим, за Бањалуку на почетку аустроугарске окупације била је велика и репрезентативна, и доживљавана је као центар (војне) моћи. Истакнутом позицијом у осовини главне градске улице подсећа на ситуациона рјешења монументалних објеката у већим градовима.

²⁹ Војне посаде су користиле просторе тврђаве Кастел, некадашњу турску касарну која је са Војном командом повезана Врбас – алејом са дрворедима (данашња Алеја светог Саве), као и простор уз Царски друм сјеверно од Војне команде, који је био намијењен за потребе војне болнице.

најприје у Врбас–алеји која је повезивала Војну команду и касарну, а затим и дуж Царског друма и других градских улица.

Нова улица и нови просторно–градитељски концепт произашли су из намјере за увођењем нових, до тада непознатих начина живота. Умјесто дотадашње генералне функционалне подјеле града на стамбене зоне, у које су залазили углавном само становници, и трговачко–пословне четврти отворене за све, Царски друм омогућава другачију организацију: уз њега су заступљени и свима доступни и стамбени и трговачко–пословни садржаји. Настала са великим закашњењем у односу на западноевропске примјере, новоизграђена улица организована је по до тада непознатом схватању простора у малом граду: широка и погодна за војни марш и кретање возила, са отвореним просторима око већих зграда, које су такође, у поређењу са улицама и грађевинама дијела града оријенталног концепта, могли лакше да се контролишу и одбране.

Нове грађевине су у доба аустроугарске окупације могле да се граде само на основу пројекта, те су школовани инжењери – странци постали главни актери нове изградње. Како је Бањалука по аустроугарској окупацији припала царинском подручју Монархије, традиционално локално занатство и трговина лоцирани у чаршији су због надмоћне конкуренције јефтинијих увозних индустријских производа почели да слабе. Због опасности од пожара забрањена је нова градња од дрвета; затечени дрвени објекти који су преживјели пожар приликом уласка аустроугарских трупа у град нису рушени, али нису ни обнављани, већ су трошне дрвене структуре постепено замјењиване масивним зиданим објектима, укључујући и грађевине дуж главне градске улице.³⁰

Први период по окупацији одликовали су прилагођавање затечених грађевина (тако је, на примјер, зграда ранијег Пашиног конака у близини

³⁰ Дућани уз Царски друм у зони чаршије задржали су уситњену структуру, али се промијенила њихова материјализација. Умјесто дрвета, основни материјал постаје опека или камен, а умјесто покроба од шиндре уведен је бибер цријеп. Кућа Шеранића у данашњем предграђу, Горњем Шехеру, била је прва кућа покривена бибер цријепом, који је вјероватно донесен из Трста. Све те промјене започињу и прије аустроугарске окупације, подстакнуте настојањима власти да спрече честе пожаре који су се лако ширили у зонама збијених структура од дрвета. Такође, најмње објекта постају мјешовите – умјесто строге подјеле на пословне и стамбене четврти, постепено се уводи пословање у приземљу и становање на спрату. Видјети: Husedžinović, *Dokumenti opstanka*, str. 191–206.

тврђаве Кастел, традиционалног изгледа, адаптирана за потребе администрације Окружне области) или изградња објеката утилитарног карактера, без наглашених обиљежја неког архитектонског стила. Након тог периода, архитектуре који долазе у мали град, уопште узевши, почињу да заокупљају двије основне теме: једна је успостављање релације са затеченом архитектуром и урбаном структуром наслијеђеном из дугог периода турске владавине, а друга – уношење новина у облику стилова и начина градње са запада, какви су до тада били мало познати у малој, изолованој средини. Новине у архитектури малог града манифестују се најприје код објеката уз Царски друм.

У доба аустроугарске окупације и у каснијим периодима, дуж Друма се одвијају сви аспекти градског живота. Они обухватају и сам долазак у Бањалуку и одлазак из града. Друм је омогућио нови прилаз граду са сјевера, из правца Саве и Градишке. Нове аустроугарске власти активирале су жељезнички саобраћај и 1891. године изградиле низ објеката и инфраструктуре: крак пруге који је водио до центра, репрезентативну зграду градске жељезничке станице са тргом уз Царски друм и малу станицу „Царски друм“ на мјесту укрштања друма и пруге. Тек је тада исказана моћ жељезнице да помјери границе поимања величина и раздаљина становника малог града.³¹ И остали најважнији нови објекти Бањалуке подижу се уз Друм. Међу њима су грађевине намијењене разним потребама администрације окружне области: дирекција жељезница, комплекс војне болнице, тржница изграђена за снабдијевање службеника, различити стамбени и пословни објекти, раскошне стамбене виле у зеленилу, затвор. Уз Царски друм су и различити објекти професионално јасно подијељеног друштва: православна и евангелистичка црква, католичка катедрала са зградом бискупије, ашкенаска синагога, српска читаоница са богословијом. У наставку друма ка југу биле су и џамија – задужбина Ферхад-паше

³¹ Основна ограничења код раздаљина прије увођења жељезнице представљале су брзина и снага животиња, као и неопходна логистика у виду смјештаја и исхране за људе и животиње. Реална дистанца коју је дневно било могуће прећи износила је свега тридесет километара. Као илустрација размјере промјена у могућностима савладавања раздаљина може послужити следећи податак: од 1882. године из Бањалуке се жељезницом, која се није одликовала нарочито великом брзином у односу на данашње стандарде, сваки дан могло путовати без пресједања у Будимпешту и Беч, удаљене више стотина километара.

Соколовића и муслиманска читаоница – *кираетхана*. Уз Друм аустроугарске власти позиционирају и двије основне школе, институције у претходној епохи организоване као професионалне, а у новом друштвеном контексту намијењене дјеци свих вјера. Дуж главне градске улице или у блоковима који су се непосредно надовезивали на њега налазили су се и једна фабрика, разноврсни типови стамбених, трговачких и угоститељских објеката, па и најрепрезентативнија градска кафана „Балкан“, која је у малој средини била центар друштвеног живота. Кафана „Балкан“ је била најраскошнија грађевина Бањалуке и узор за изградњу других стилских грађевина Господске улице. Уз Друм се у аустроугарском периоду налазило чак и једно гробље.³²

Простори уз Царски друм у Бањалуци као бановинском центру (1929–1941)

У новом друштвено–политичком контексту насталом успостављањем Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и касније Краљевине Југославије, мијењају се административна позиција и значај града. Он најприје, у периоду од 1922. до 1929. године, постаје сједиште Врбаске области, једне од 33 новоформиране управне јединице Краљевине. Приликом нове административне реорганизације, Бањалука од 1929. године постаје и сједиште Врбаске бановине. Изглед града и карактер малог мјеста, које је у том тренутку достигло број од свега око 20 000 становника, нису одговарали статусу једног од десет најважнијих државних управних средишта. Први бан Врбаске бановине, Светислав Милосављевић, предузима нову изградњу великог обима, мијењајући слику града. Најрепрезентативније нове грађевине су на локацијама уз Царски друм.³³ Банска управа и Бански двор, изграђени тридесетих година XX вијека, примјерено новом статусу града, упоредиви су по величини и монументалности са грађевинама сличне

³² Гробље муслиманских војника чији су остаци по налогу бана Милосављевића ексхумирани 1930. године, због изградње градског парка.

³³ Друм кроз различите периоде добија различите називе, по кључним личностима сваке од епоха, најчешће владарима, те се у доба Бановине звао Александрова улица.

најмене у већим центрима Краљевине. Те грађевине су са православном саборном црквом (срушеном 1941. године) чиниле импозантан ансамбл.

У самој Бањалуци су у тренутку кад су настале представљале далеко највеће и најраскошније зграде.³⁴

Слика 2.5. Централна зона Бањалуке са репрезентативним објектима изграђеним у периоду Врбаске бановине. У центру је Трг цара Душана са православном црквом, фланкиран зградама Банског двора и Банске управе. Доминантни објекат на углу је зграда Хипотекарне банке. Авио-снимак из периода између два свјетска рата (око 1935. године).
Извор: фото-документација РЗЗКиПН Републике Српске.

У спровођењу визије бана Милосављевића о Бањалуци као бановинском центру уклоњена је, уз полемике и неслагања, кафана „Балкан“, поменута као један од упечатљивих просторних репера и обиљежја друштвеног живота претходне епохе у граду. Друштвени и културни живот је, међутим, унапријеђен увођењем функција које раније у граду нису биле заступљене: оснивањем Бановинског позоришта и Етнографског музеја (смјештених у просторијама новоизграђеног Дома краља Петра уз Друм). Асфалтирање улица града почело је 1931. године управо од Друма, у складу са његовим рангом. У вријеме бана Милосављевића, уз Друм и у његовој близини су

³⁴ С њима се од грађевина из аустроугарског периода по величини и импресивности могла поредити једино зграда Велике реалке, захваљујући како димензијама тако и свом истакнутом положају.

изграђени и први градски парк³⁵, репрезентативна модерна стамбено-пословна зграда Стјепана Планића позната као Вакуфска палата, хотел „Палас“ Диониса Сунка, Хипотекарна банка Миодрага Васића и друге грађевине. Ипак, просторно-градитељски подухвати сконцентрисани су, као и у аустроугарском периоду, на лијевој обали Црквене, у хришћанском дијелу града. Нове грађевине и функције произашле из напретка и модернизације малог града саме често нису биле истински модерне. У њиховој архитектури позивало се и на различите традиције и трагало за „народним духом“, што је у овом раду предмет посебних разматрања.

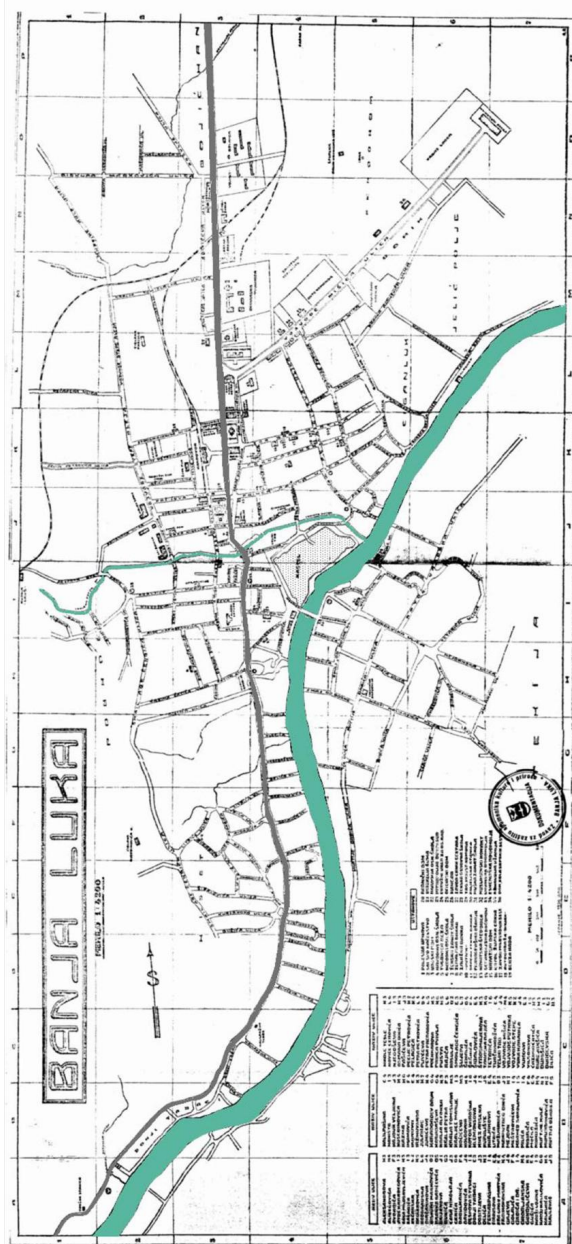
Средином тридесетих година XX вијека архитект Техничког одјељења Банске управе Бранко Јовановић израдио је урбанистички план града, који је предвиђао даље ширење града ка сјеверу, а за потребе регулисања нове изградње Банска управа је израдила и Грађевински правилник за вароши Врбаске бановине.³⁶ Међутим, до тада су кључне грађевине које су чиниле нови административни центар бановине по замисли Светислава Милосављевића већ биле изграђене.

Током II свјетског рата, знатно је страдала физичка структура града уопште, па и она уз Друм. Највећа разарања град је претрпио током више бомбардовања, којима је био изложен 1941, као и 1944. и 1945. године.³⁷

³⁵ Заправо само парковски уређен сквер, површине једног градског блока, који је, ипак, представљао новину у типологији градских простора.

³⁶ Према: Дијана Симоновић, *Пејзажни градови: поређење развоја урбаног идентитета Бањалуке и Граца* (Бањалука Архитектонско-грађевински факултет, 2010), стр. 115 и S. i D. Vicić, *Pozdrav iz Banjaluke, Greetings from Banjaluka, 1897-1941* (Beograd: Atelje-Vicić, 2006), str.116. Јовановић је између 1934. и 1937. израдио урбанистички (регулациони) план града, а са Љубомиром Николићем је радио на поменутом Грађевинском правилнику. Нацрти Бранка Јовановића до сада нису објављени, нити су истраживачу били доступни у Архиву РС.

³⁷ Постоје процјене да је тада било оштећено или уништено око 30% градског стамбеног фонда. Према: Vera Kržišnik Bukić, „Banjaluka 1945-1990“, u: *Banjaluka* (Banjaluka: Institut za istoriju, 1990), str. 122.

Слика 2.6. План града из 1936. године са назначеним најважнијим градским установама. Уочљив је правац ширења града ка сјеверу. У доба Врбаске бановине сегменти Царског друма имају називе: Карађорђево друм, Александра улица и Краља Петра друм.
Извор: картографска документација РЗЗКипН Републике Српске.

Царски друм и простори уз њега после II свјетског рата

Послије рата, у новом друштвеном контексту који карактеришу суштинске промјене друштвено-економских односа и, од 1950. године, увођење самоуправљања, мијења се и однос према прошлости и наслијеђеном. Иако се концепт генералног урбанистичког плана Бањалуке из 1952. године заснивао на наглашавању трансверзалних праваца нове изградње, како би се спријечило ширење града у правцу сјевер-југ и изграђене структуре формирале концентрично у односу на градски центар, промјене су обухватиле и изграђену структуру уз главни лонгитудинални правац, Царски друм (тада Булевар маршала Тита). Све до средине педесетих година XX вијека гради се мало, а нове грађевине уз Друм у облику интерполација прате постојећу регулацију. План није завршен, али је представљао полазну основу за парцијална урбанистичка рјешења до краја педесетих година XX вијека.

Рјечица Црквена, која је пресијецала подужни правац главне улице и била једна од кључних просторних константи у доживљају града, засвођена је (осим у мањем дијелу у близини ушћа у Врбас), чиме је нестала јасна физичка граница између „оријенталног“ и „европског“ дијела града. Управо на мјесту те границе почиње реализација (никада званично усвојеног) урбанистичког плана Анатола Кирјакова и спроводи се изградња новог насеља намијењеног колективном становању, које се састојало од вишеспратница и првих типских стамбених кула у граду.

На Кастрловом ћошку се, након спроведеног конкурса и уз каснију трансформацију награђеног рјешења, реализује пословни објекат Фабрике целулозе, тада највиша грађевина у Бањалуци – нова просторна доминанта, симбол новог напредног социјалистичког друштва и просперитета малог града. Препознајући важност локације, градске власти организују архитектонски конкурс, али уз пројекат зграде конкурсним условима захтијевају и анкетно рјешење дијела градског центра који је обухватио сусједне блокове уз Царски друм. За тај сегмент конкурса дају смјерницу да се наслијеђена физичка структура из аустроугарског периода не мора

задржати.³⁸ Током шездесетих година XX вијека израђена су урбанистичка рјешења стамбених блокова уз Друм у центру града, у којима се, са циљем повећања густине становања, предвиђа ослобађање простора за нову изградњу рушењем затечених структура. Основна тема архитектата је брзо рјешавање стамбених потреба великог броја нових становника на рационалан и економичан начин, узимајући у обзир и ограничења расположиве технологије грађења, те се користе и типска рјешења и понављање архитектонских образаца.

Слика 2.7. Насеље „Ханиште“ са становима за раднике Фабрике целулозе, у изградњи. У позадини зграда породице Цинић архитекте Салихагића. Фотографија из педесетих година XX вијека. Извор: *Krajiške novine* (Banjaluka), 13. septembar 1957, str. 1.

³⁸ То је значило фазно рушење једног дијела Господске (Улице Веселина Маслеше), најрепрезентативније градске трговачко-пословне улице. Међутим, анкетни дио конкурса никад није разрађен ни реализован.

Међутим, друштво је сиромашно, што доприноси спорој или непотпуној реализацији пројеката. Планирани садржаји функционалне подршке становању у новоизграђеним насељима често нису били реализовани. Окружење објеката, готово по правилу, остајало је годинама неуређено или је инфраструктура била непотпуна. Тако су саобраћајнице у стамбеном насељу „Црквена“ израђене тек више година након што су зграде завршене и усељене.

Док су у архитектури у другим градовима БиХ присутне идеје да се елементи локалног и вернакуларног транспонују у тада актуелну архитектуру (нарочито кроз опус Јураја Најдхарта), у Бањалуци се у овом периоду не реализују пројекти гдје се успостављају асоцијативне везе са прошлим и наслијеђеним, нити сличне теме закупају локалне архитекте. Напротив, наслијеђене урбане структуре често су међу њима, као и међу становницима, виђене као превазиђене и заостале, неприлагођене новом времену.

Од 1968. године, укинут је крак жељезничке пруге који је водио од Предграђа и завршавао се главном жељезничком станицом, те је нестала још једна „граница“ деценијама присутна у физичком простору и представи о граду.

Након земљотреса октобра 1969. године, физичке структуре града, па и оне уз Царски друм, претрпјеле су разарања и оштећења. Приликом обнове града, отвориле су се могућности да се ефикасније спроведу раније планерске идеје и визије о његовом изгледу и карактеру, у чему су водећу улогу, успркос спроведеним југословенским урбанистичким и архитектонским конкурсима, имали локални архитекти и урбанисти. Дефинишући урбани простори новог идентитета града позиционирани су уз Царски друм. Загребачки архитект Велимир Најдхарт (1943) и његов ауторски тим побиједили су на Конкурсу за идејно урбанистичко-архитектонско рјешење комплекса Дома радничке солидарности, хотела „Палас“ и универзалне робне куће из 1973. године, реализованом крајем седамдесетих, и тако постали битни актери нове изградње Бањалуке послје 1969. године. Архитектонско рјешење тог комплекса представља материјализацију амбициозних тежњи локалних власти за великим захватом који би, умјесто пуке обнове некадашњег малог града, подстакао његову трансформацију у већи и значајнији центар.

2.2. МОДЕРНА АРХИТЕКТУРА МАЛОГ ГРАДА

Бан Милосављевић и новине у архитектури Бањалуке.

Мали град и истински модерна архитектура

Битна прекретница у историји Бањалуке је административна подјела Краљевине Југославије на девет бановина, када град постаје административно средиште највишег ранга. Врбаска бановина тада је имала нешто више од милион становника. Бањалука је била градић који је, према нешто каснијем попису становништва из 1931. године, имао тачно 20 400 становника. Први бан, Светислав Милосављевић, према подацима које је објавио један савремени истраживач његовог дјеловања у локалној средини, „записао је да је у Бањалуци владало мртвило које је више подсећало на паланке у брдима него на град од двадесет хиљада становника. У средини града било је гробље, а по улицама се газило блато до чланака“.³⁹ Утисак о граду у који је први пут дошао јасно исказује став о неопходности промјене готово свега затеченог. Ново устројство и нови статус града било је могуће исказати на упечатљив начин, користећи архитектуру као инструмент, јер Бањалука до тада није имала одговарајуће физичке структуре нити капацитете потребне за функционисање једног бановинског центра. Градитељске активности у граду координира Техничко одјељење Банске управе. Убрзо се слика града интензивно мијења. Размјере промјене упечатљиво илуструје један од чланака у штампи из периода, под насловом „Мјесто старе Бањалуке преко ноћи настаје нова“, гдје се између осталог наводи како се „град преображује америкачком брзином“.⁴⁰ Преображај града врши се „одозго“, уз посебне државне дотације, а за архитектонска рјешења јавних грађевина организују се амбициозни јавни конкурси.

Један од првих потеза бана био је хитно рјешавање стамбеног питања за његове службенике.⁴¹ Едгард Кобенцл (*Cobenzl*; дипломира у Загребу 1928.

³⁹ Зоран Пејашинић, *Бан Милосављевић* (Бањалука: Народна и универзитетска библиотека РС, 2004), стр. 99.

⁴⁰ Чланак објављен у загребачком листу *Novosti* септембра 1931. године. Цитирано у: Пејашинић, *Бан Милосављевић*, стр. 120.

⁴¹ „Краљ је био јако изненађен, кад је чуо да у Бања Луци нема ниједног јединог празног стана и да ћу и ја са породицом за прво време морати да станујем у хотелу“, описује бан у својим мемоарима разговор о првим данима службе (према: Светислав Т. Милосављевић, *Сусрети са краљем 1929–1934* (Бањалука: Општина Бањалука и Архив

године)⁴² архитект је комплекса од шест стамбених павиљона за чиновнике Бановине грађених 1930. године, који чине планирано насеље намијењено вишепородичном становању, те, иако нису иновативне архитектуре, представљају допринос локалној типологији становања.⁴³ Истовремено тај архитект пројектује и седму зграду за чиновнике, репрезентативнију и на издвојеној локацији у близини Господске улице.

Кључни актери у архитектури малог града у доба Врбаске бановине били су архитекти из других средина, који су могли да одговоре захтјевима трансформације Бањалуке у бановински центар. Током тридесетих година XX вијека, носиоци истински модерног архитектонског израза у Бањалуци, заступљеног како на конкурсима, тако и на једном дијелу изведених јавних грађевина, били су хрватски архитекти. Међутим, највеће и најрепрезентативније нове грађевине Бањалуке као бановинског центра реализовали су архитекти који су истраживали архитектонски израз у „народном духу“. Најзначајније од тих грађевина су зграде Банског двора и Банске управе чији су аутори архитекти Јованка Бончић Катеринић, Анђелија Павловић и Јован Ранковић из Београда. Жеља Банске управе као наручиоца пројекта и бана лично да се фасаде обликују у „народном духу“ произашла је из настојања да се на симболички начин изрази јасан отклон и од оријенталне и од аустроугарске прошлости града, а да се новинама у архитектури града уједно повеже са другом, прикладнијом традицијом. Те идеје, које су закупљале Банску управу, на сличан начин су исказане у обликовном смислу код још неколико репрезентативних грађевина из времена бана Милосављевића:

Републике Српске, 1996), стр. 37). По препоруци краља, бан је у периоду од 1929. до 1932. године, до изградње властитог двора, изнајмљивао за становање вилу у центру града. Објекат је био познат као вила Божић, према свом првом власнику, локалном трговцу Ивану Божићу, а такође и као „Црвена кућа“ по упечатљивој боји фасаде. Вила је била један од свега неколико објеката са карактеристикама сецесије у Бањалуци. Аутор је био Рудолф Лубински (*Lubinski*, 1873–1935), значајан загребачки архитект сецесије, а пројектовао ју је почетком друге деценије XX вијека. Грађевина је уписана у земљишне књиге 1913. године. У вријеме пројектовања и изградње виле у Бањалуци, Лубински је био зрео стваралац који је истовремено реализовао своје најпознатије дјело, Националну и универзитетску библиотеку у Загребу. Вила данас не постоји, јер је оштећена у земљотресу 1969. године, а затим усљед неријешених имовинских односа била изложена даљем пропадању све до 2002. године кад је срушена. Осим што је представљала примјер стила сецесије, један од ријетких у малом граду, вила је за локалну средину имала и историјске вриједности, због чега је од 1989. године уживала статус претходне заштите. На преосталој неколицини примјера објеката са одликама тог стила у Бањалуци, елементи сецесије примјењени су само формално, као новина у фасадној декорацији, док су се њихови просторни концепти задржали у традиционалним оквирима.

⁴² Према информацији преузетој са: http://www.arhitekt.unizg.hr/_af/_hr/informacije/dok/diplomanti.aspx?id=1928 (приступ фебруара 2012). О том архитекту истраживачу нису били доступни други подаци.

⁴³ Истина, прво планирано насеље са вишепородичним зградама изграђено је у Предграђу у аустроугарском периоду, око 1890. године – ради се о типским стамбеним зградама за службенике железнице.

етнографског музеја, елемената фасаде зграде Бановинског позоришта (Дома краља Петра), те Соколског дома.

У урбаној трансформацији Бањалуке у доба Врбаске бановине отворио се простор и за модерну архитектуру, која такође није успостављала континуитет са аустроугарском и оријенталном прошлошћу.

У биографији истакнутог хрватског архитекта Стјепана Планића (1900–1980) забиљежено је да је још 1930. године учествовао на два архитектонска конкурса у Бањалуци, за зграде Хигијенског завода и Градске општине. Као бескомпромисно модеран архитект није имао успјеха на тим конкурсима јер је мала средина у то вријеме била склона прихватању конзервативнијих рјешења.⁴⁴ У Бањалуци се налази једно Планићево изведено дјело, стамбена троспратница уз градски парк из 1938. године. Зграда је позната и као Вакуфска палата јер је била у власништву локалног Вакуфа Дефтердарија–Пашић џамије. О репрезентативности и доживљају у слици тадашњег града говори и сам надимак „палата“, иако се ради о стамбено–пословној згради са мањим и већим становима и локалима за изнајмљивање, у којој нису била предвиђена посебно луксузна рјешења. Грађевина има тродијелни волумен: троспратни дио дуж парка и два нижа бочна двоспратна дијела која прате висинску регулацију сусједних грађевина. Архитект остварује тежње за рационалношћу и економичношћу, које су логичне код пројекта најамне зграде. Истовремено савремено рјешава станове, дајући максималне површине собама за становање у којима се проводи највише времена, предвиђајући велике прозоре и повучене лође са погледом према парку, а балконе на бочним и дворишној фасади. Иако скромне материјализације, фасада је вишеслојне текстуре, постигнуте једноставним средствима: ритмом прозора усклађеним са ритмом носивих стубова приземља и пиластара посљедњег спрата, снажном стрехом и наглашеним подионом вијенцем.

⁴⁴ На конкурс за зграду Хигијенског завода победио је брачни пар Думенгић из Загреба са приједлогом модерне зграде, који су касније прерадили за извођење архитекти Банске управе. На конкурс за зграду Градске општине прву награду освојио је архитект Милан Попов из Београда. Реализовани објекат, изграђен 1931, а дограђен 1938. године, адаптиран у студентски дом после II свјетског рата и срушен због оштећења у земљотресу 1969. године, био је утилитарна грађевина симетричне фасаде и равног крова, без посебних архитектонских вриједности.

Слика 2.8. Вакуфска палата, најамна троспратница уз парк, Стјепан Планић, 1938. године, фотографија садашњег стања. Објекат је у лошем стању услед неодржавања и импровизованих интервенција.
Извор: фотографија аутора, новембар 2012. године.

Стјепан Планић је у Бањалуци такође пројектовао стамбену зграду Бешлагич у Ферхад–пашиној улици, али о њој у бањалучким архивима нема података.⁴⁵ Дионис Сунко (1879–1935), хрватски архитект сецесије, пројектује у Бањалуци преко пута градског парка хотел „Палас“, завршен 1933, који и данас постоји. Хотел је изграђен на земљишту Вакуфа, на мјесту Шехове џамије, скромног објекта са дрвеним минаретом, без посебних архитектонских вриједности. Архитект кроз обликовање грађевине успоставља асоцијативну везу са ранијим вјерским објектом (завршетак крова над централним дијелом хотела својом формом подсећа на дрвени минарет), као и са другим насљеђем из периода турске владавине, користећи се луцима са четири центра над отворима у приземљу, или декорацијом од

⁴⁵ У попису пројеката тог архитекта Иване Ханичар наводи се да је зграда пројектована 1940. године (Ivana Haničar, "Popis projekata/List of projects", u: *Stjepan Planić 1900. - 1980.: iz arhiva arhitekta = from the architect's records*, ur. Kožarić, I (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Gliptoteka, Institut za povijest umjetnosti, 2003), str. 88-142, ovde str. 103).

стакленог мозаика у оријенталном духу примијењеном на стубовима. Архитект има приступ сличан представницима псеудомаварског стила у претходној епохи. „Егзотични“ детаљи које примјењује заправо су преузети из архитектуре далеких крајева (луци са четири центра су, на примјер, елементи често употребљавани у персијској архитектури) и немају директне везе са локалним формама; међутим, идеја код коришћења овог нарочитог облика еклектичког приступа била је да се нова грађевина уливањем оријенталног духа уклопи у затечени културни и архитектонски контекст. Хотел је, с друге стране, у малој средини био веома модерна грађевина: за вријеме кад је настао, имао је савремену опрему и пружао висок степен комфора.

Слика 2.9. Хотел „Палас“, Дионис Сунко, 1933. године, фотографија из периода непосредно по изградњи. На објекту се користе детаљи који га асоцијативно повезују како са локалним наслеђем, тако и са егзотичном архитектуром далеких крајева.
Извор: фото–документација РЗКИПН Републике Српске.

Антун Аугустинчић и Вања Радауш су аутори споменика Петру Кочићу из 1932. године, који је до данас један од симбола града, а налази се у самом поменом градском парку. То је један од првих изведених споменика тих значајних хрватских умјетника. Антун Аугустинчић (1900–1979) један је од најзначајнијих хрватских вајара XX вијека. Такође, један је од оснивача групе *Земља*. Бањалучки споменик припада низу јавних споменика које је

реализовао као побједник на конкурсима послје 1930. године. Споменик Петру Кочићу у Бањалуци, који је израдио у сарадњи са Радаушем, најранији је на попису његових изведених дјела. Вања Радауш (1906–1975) дипломирао је на Ликовној академији код Ивана Мештровића 1930. године, а управо у години реализације споменика постао је члан групе *Земља*.⁴⁶

Изградња највише зграде у граду: прогрес малог града у пројектима и реалности

У првим годинама послје II свјетског рата, у Бањалуци и уопште у Босни и Херцеговини дјеловао је скроман број архитеката. Они су се све до средине педесетих школовали у већим градитељским центрима у другим републикама или у иностранству (могућност образовања у Сарајеву отворена је тек 1949. године, оснивањем Техничког факултета, који је имао архитектонски одсјек). Вршена је и планска расподела стручњака из других дијелова бивше државе на рад у оне крајеве гдје није било довољно расположивих инжењера. Први организовани облици дјеловања архитеката у Бањалуци у послјератном периоду били су у склопу окружне грађевинске екипе, која је касније прерасла у земаљско грађевинско предузеће „Крајина“, са задатком да започне обнову града. Прво локално пројектно предузеће, „Пројект“, основано је 1951, и то првобитно као биро при ГНО⁴⁷ Бањалука, док касније дјелује као самостално предузеће. Прво идејно рјешење генералног урбанистичког плана Бањалуке везује се за 1952. годину и тим Урбанистичког завода БиХ из Сарајева.⁴⁸ Градски Урбанистички завод основан је тек 1961. године. Како Бањалука губи значај административног центра који је имала у претходној епохи, тежиште у области грађења у локалној средини је на борби са недостатком стамбеног простора и на изградњи привредних и индустријских објеката.

⁴⁶ Према подацима Галерије Антуна Аугустинчића у Клањецу, Хрватска. Видјети: <http://www.mdc.hr/augustincic/hr/augustincic/index.html>, приступ фебруара 2012. године).

⁴⁷ Градски народни одбор.

⁴⁸ План није никад завршен и званично усвојен, али је у недостатку друге планске основе представљао важан документ на основу ког је дјеловала Дирекција за стамбену изградњу Бањалуке, те је дјелимично реализован.

Слика 2.10. Визуелни идентитет локалних пројектантских и извођачких предузећа, основаних након II свјетског рата:
 а. лого ГП „Крајина“, предузећа које се бавило пројектовањем и извођењем. Лого приказује највеће градитељске подухвате „Крајине“: небодер на Кастловом ношку и достигнућа у мостоградњи. Предузеће постоји и данас.
 б. оглас пројектантског предузећа „Пројект“.
 Извори: 1.10.а – *Krajski graditelj* (Banjaluka), лист Грађевинског предузећа „Крајина“ (лого у употреби од 1972. године); 1.10.б – Архив РС, фонд НОГ Бањалука 1945/1955 (лого пројектног предузећа „Пројект“, Бањалука на корицама пројектне документације)

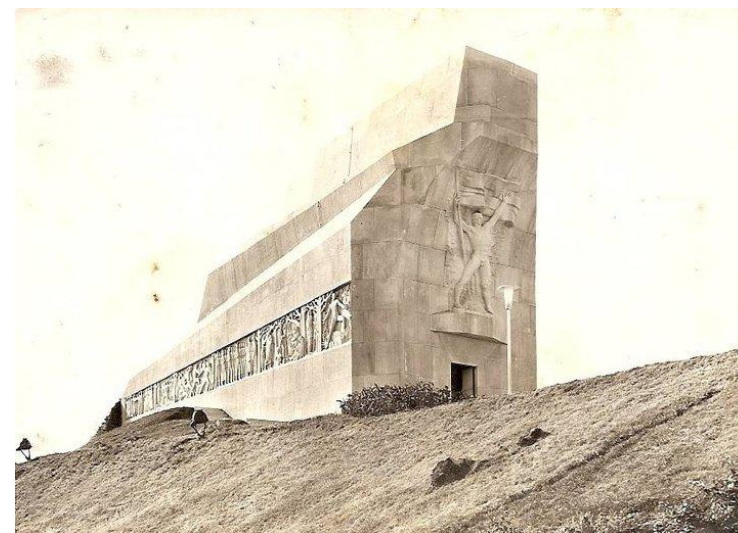
Низ битних актера у архитектури и урбанизму града после II свјетског рата школовао се у Загребу: Анатол Кирјаков – руководилац израде Генералног урбанистичког плана Бањалуке из педесетих (дипломирао 1946); архитекти Урбанистичког завода Бањалуке Ирена Тот, Казимир (Миро) Матијевић и Ивица Шеговић (дипломирали у Загребу у првој половини педесетих); у Загребу се школују и веома активни локални архитекти Јосип Видаковић (дипломирао 1949), Ирфан Маглајић (1958), Сеад Захировић и Небојша Балић (1966).⁴⁹

Педесетих и шездесетих година XX вијека изграђена су два битна градска репера. Један од њих, споменик крајишким устаницима на Бањ брду изнад

⁴⁹ Подаци преузети из Базе дипломираних студената на архитектонском факултету Свеучилишта у Загребу (преузето са: http://virtual.arhitekt.hr/Lists/Af_dipl/AllItems.aspx, приступ фебруара 2012).

Јосип Видаковић био је један од најугицајнијих локалних архитеката у Бањалуци током шездесетих и седамдесетих година прошлог вијека. Дјеловао је као пројектант (најпознатији по пројекту главног градског репера – пословне зграде на Кастловом ношку из 1965, на локацији не реализованог конкурса за репрезентативну зграду Фабрике целулозе), али је имао и битну улогу у одлукама о обнови града као директор Урбанистичког завода Бањалуке у вријеме земљотреса; Ирфан Маглајић је као главни пројектант радио у локалном предузећу „Пројект“, као и у Фонду за стамбenu изградњу. Пројектовао је током шездесетих и седамдесетих година XX вијека више стамбених, пословних и објеката јавне намене од значаја за локалну средину, од којих се посебно истиче зграда Кредитне банке из 1971. године на мјесту објекта исте намене Јосипа Ванцаша, уништеног у земљотресу 1969. Захировић (архитект прве градске спортске дворане „Борик“ из 1974) и Балић такође су били активни на локалној архитектонској сцени.

града, био је за локалну заједницу најзахтјевнији умјетничко–градитељски подухват педесетих година XX вијека.

Слика 2.11. Антун Аугустинчић. Споменик палим Крајишницима на Бањ брду, 1961, фотографија из периода непосредно по изградњи. Са бочне стране рељефи који приказују историју народа Крајине, а изнад улаза у маузолеј фигура која представља побједу Партије. Данас је унутрашњост споменика недоступна.
 Извор: фото–документација РЗЗКипН Републике Српске.

За осмишљавање тог споменика ангажован је један од најзначајнијих хрватских вајара, Антун Аугустинчић, још у првој половини педесетих. Замишљен је као дјело капиталних димензија (дужине око 25 и висине око 13 метара), од бијелог мермера, сагледиво са велике удаљености. После је низа одлагања, споменик је дјелимично довршен и откривен 1961, на двадесетогодишњицу антифашистичког устанка у Босанској Крајини. Изградња споменика је била изузетно захтјеван захват за сиромашну локалну заједницу после II свјетског рата. Први корак је био изградња приступног пута до локације будућег споменика, која се налази на узвишењу изнад јужног предграђа, Горњег Шехера (данас Српске Топлице). Планирано је да се бетонска конструкција обложи бијелим брачким мермером, са рељефима који говоре о историји народа Крајине. Унутрашњост споменика замишљена је као спомен–костурница, која би била осликана фрескама са

мотивима из НОБ. Аутори фресака требало је да буду Моша Пијаде, Крсто Хегедушић и Исмет Муџезиновић. Међутим, у вријеме откривања споменика није било могуће осликати унутрашњост због неријешеног проблема влаге. Стога је Муџезиновић фреске завршио тек осамдесетих година прошлог вијека. Историјат споменика прате проблеми због несолидног извођења и лоше припреме материјала, те се озбиљне штете на рељефима јављају већ средином шездесетих, само неколико година по откривању.

Други, централни градски репер је небодер на Кастловом ћошку, на празној парцели у најужем центру града, уз главни и једини градски манифестациони простор.⁵⁰

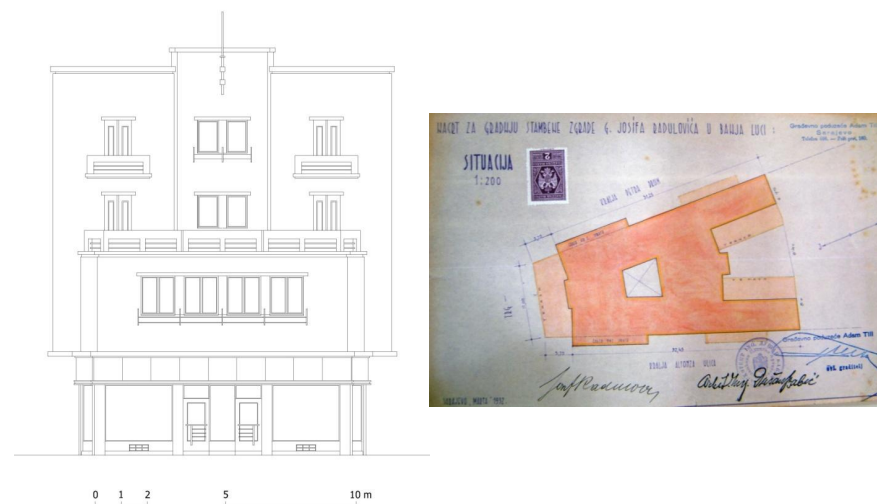
На тој локацији првобитно се налазила кућа трговца Томе Радуловића, подигнута шездесетих година XIX вијека, као први објекат настао по формирању Царског друма, која је највјероватније срушена у II свјетском рату.⁵¹

Његов потомак, Јосиф Радуловић, наручио је на истој локацији пројекат савремене стамбено-пословне зграде од предузећа „Адам Тил“ из Сарајева, датован у 1932. годину. Пројекат је потписао архитект Душан Бабић (1896 – 1948 (?)). Објекат је замишљен као потпуно симетрична троспратница на углу, са угоститељско-пословним приземљем и првим спратом, рестораном и сервисним просторима у сутерену, те осталим етажама намијењеним становању. Дугачки фронтови те модерне грађевине оријентисани према Друму краља Петра (Царском друму) и Улици краља Алфонза (Господској) били су композиционо ријешени коришћењем широких еркера, што је, уз поштовање висинске регулације постојећих грађевина, допринијело

⁵⁰ Тада Трг Едварда Кардеља; данас Трг Крајине. У вријеме конкурса за небодер, на тргу је већ постојала стамбено-пословна зграда „Титаник“ архитекта Ибрахима Салихагића. Објекат је био повучен од регулационе линије главне градске улице, стварајући тако простор за окупљања и манифестације. Остали малобројни градски тргови били су других намена. Одмах по ослобођењу, 1946. године, некадашњи Трг цара Душана, на ком се до 1941. године налазила православна саборна црква, претворен је у озелењен сквер са спомеником палим борцима. Први градски трг био је станични трг, формиран у аустроугарском периоду, 1891. године, планирањем и изградњом зграде Главне жељезничке станице повучено у односу на Царски друм. Педесетих година XX вијека уз станични трг изграђен је Ловачки дом, а о карактеру простора трга, виђеног као интегралан дио пројекта Дома, говори следећи опис из локалне штампе: „Према идејном пројекту, Ловачки дом ће уствари бити један украс нашег града. Зграда није предвиђена толико као објект. Она је замишљена као мања ловачка кућа, окружена шумом у виду парка, који дочарава слику природног ловишта“ (Према: Anonim, „Lovački dom“ biće ukras Banje Luke“, *Banjačke novine* (Banjaluka), 8. мај 1954, стр. 8).

⁵¹ У расположивим секундарним изворима погрешно се наводи да је кућа срушена 1957. године (Стошић и Мачкић, фотографије и разгледнице, електронски извор; Vicić, *Pozdrav iz Banjaluke*, стр. 120). На тзв. „ратној карти“, коју су користиле и власти НДХ током II свјетског рата, кућа је још увијек постојала. Из конкурсних подлога сачуваних у Архиву РС и фотографија из периода види се да грађевина није постојала ни почетком педесетих година.

димензионалној координацији и прилагођавању новог објекта затеченом окружењу. Угао пројектованог објекта је био акценован терасом отвореном према тргу и еркерима са наглашеним атикама. Остале одлике замишљене грађевине биле су сведена фасада са транспарентним приземљем и наглашеним подионим вијенцем, те раван кров. Међутим, објекат није реализован, а разлози због којих није дошло до изградње нису познати.⁵²

Слика 2.12. Зграда Јосифа Радуловића на Кастловом ћошку, Душан Бабић, **нереализовани пројекат пословно-стамбеног објекта из 1932. године**
а. фасада ка тргу
б. ситуација

Извор: Архив РС, фонд 1.2.14, Техничка секција Бања Лука 1929/1941, без сигнатуре (1.11. а – цртеж аутора на основу наведене пројектне документације).

Народни одбор града, након више послеријатних година посвећених обновни и оспособљавању уништеног и оштећеног грађевинског фонда, средином педесетих година прошлог вијека одлучује да се посвети уређењу истакнуте локације на почетку најрепрезентативније градске трговачке улице. Некадашња Господска, а између два рата Улица краља Алфонса, у новом

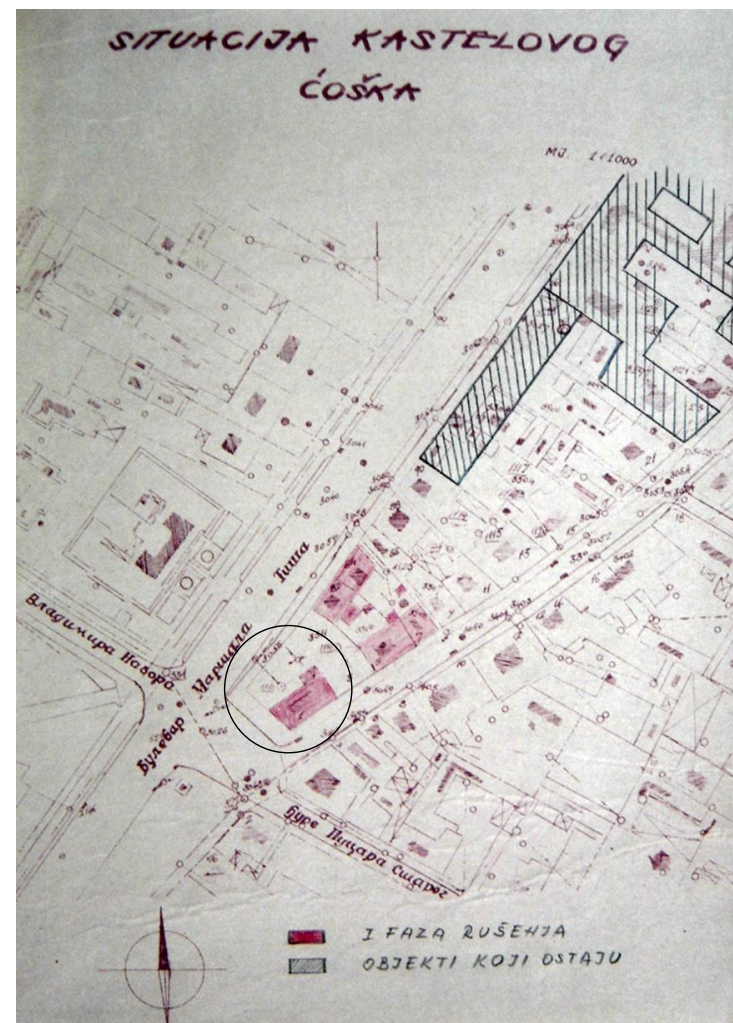
⁵² Душан Бабић рођен је у Бањалуци 1896. године. Након студија у Бечу, од 1923. године ради у Сарајеву. Заједно са архитектом Којићем, Злоковићем и Дубовићем 1928. оснива ГАМП (Групу архитеката модерног правца) која је од изузетног значаја за ширење идеја модерне архитектуре. Дијелови поменутог пројекта за извођење пронађени су случајно у Архиву РС, међу неразврстаном грађом, фонд 1.2.14, Техничка секција Бања Лука 1929/1941, без сигнатуре.

друштвеном контексту добија име по бањалучком народном хероју Веселину Маслешу.⁵³ На угаоној локацији била је замишљена изградња репрезентативне управне зграде бањалучке Фабрике целулозе (фабрика, највећи подухват локалне привреде, грађена је више година у другој половини педесетих). Народни одбор града наручио је код Урбанистичког завода БиХ из Сарајева израду Генералног урбанистичког плана, који се датује у 1952. годину, а руководиоца израде био је архитектор Анатоли Киријак. План је садржавао само генерални концепт саобраћаја и план намјене површина, а за поједине просторе, на захтјев Народног одбора града, представници Урбанистичког завода БиХ су разрађивали урбанистичка рјешења.⁵⁴ Да би се дошло до одговарајућег архитектонског рјешења репрезентативног објекта, почетком 1955. године одлучено је да се распише југословенски конкурс, а Киријак је био један од чланова жирија. Остали чланови били су: Момир Капор и Исмет Хаџимуџагић из НОГ Бањалука, Ибрахим Маглајић и Фрањо Хурле из Фабрике целулозе, те представници савеза архитеката: Словеније – Данило Фирст (*Fürst*), Хрватске – Иво Гершић, Србије – Бранислав Маринковић, БиХ – Есад Капетановић. У вријеме припреме конкурса и даље се радило на урбанистичком плану, који није могао бити коначно завршен због неријешеног питања градског жељезничког чвора. Секретаријат за комуналне послове НОГ је на тражење Фабрике целулозе дао пропозиције конкурса: поред архитектонског рјешења саме зграде, расписом конкурса обухватио је и рјешење читавог блока. Не сматрајући насљеђе из аустроугарског периода посебно вриједним, расписивач је планирао рушење низа грађевина са једне стране Господске улице. Изградња савремених објеката на мјесту порушених историјских структура била је предвиђена за реализацију у другој фази. Пројектни задатак за репрезентативну зграду на углу дао је расписивач, док се од учесника конкурса тражило да понуде своја

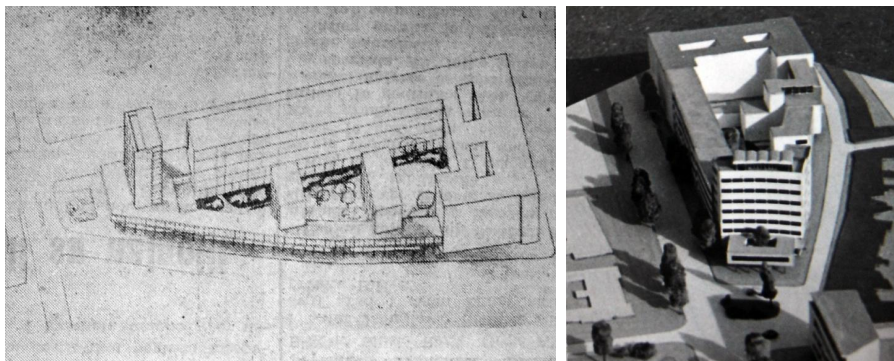
⁵³ Веселин Маслеша (1906–1943) рођен је у Бањалуци, а његова породична кућа налазила се управо у Господској улици. Био је књижевник, публициста, револуционар и политички активиста. Погинуо је на Сутјесци. Проглашен је народним херојем 1951. године.

⁵⁴ Истина, локалне власти су у реализацији понекад одступале од усвојених урбанистичких пројеката не консултујући носиоце израде плана. Директор Урбанистичког завода БиХ у свом допису предсједнику НОГ из децембра 1954. упозорава: „Мијењање већ донесених одлука без знања пројектанта није у складу са уобичајеном ауторском одговорношћу и – што је још важније – може имати врло лоших посљедица (техничких, економских и естетских) за будући развој града.“ (АРС, фонд НОГ Бањалука 1945/1955, сигн. 23202/54).

виђења програма и обликовања за објекте планиране за другу фазу, уз напомену да „треба водити рачуна о проширењу стамбеног фонда града“.

Слика 2.13. Конкурс за пословну зграду Фабрике целулозе на Кастловом ћошку, 1955. године а. ситуација коју је израдио расписивач, са обиљеженом позицијом зграде и назначеним објектима који се задржавају (за рушење предвиђен низ из аустроугарског периода). Извор: Архив РС, фонд НОГ Бањалука 1945/1955, документација о конкурсима, допис Секретаријата за комуналне послове НОГ Фабрици целулозе са прилозима, број 25988/54, сачувано у фрагментима, несигнирано.

2.13. 6. **Најбоље пласирано конкурсно рјешење, аксонометријски приказ, архитекти Марчета и Шуловски из Ријеке.** Нови објекти оријентисани према Царском друму прате висинску регулацију зграде Банске управе и стамбено-пословних објеката из педесетих година XX вијека. Вертикала пословног небодера комбинована је са нижим објектима дуж пјешачке зоне, планираним за другу фазу реализације.

в. конкурсно рјешење архитеката Ђемаловић, Реџића и Балића из Сарајева, фотографија макете.
 г. конкурсно рјешење архитеката Петерчића, Штрауса и Добровића из Сарајева, шира ситуација, фотографија макете. Нема довољно сачуваних података за анализу прве фазе; анкетно рјешење, међутим, обухвата поглед на ширу проблематику центра, даје приједлог измјештања жељезничког чвора и проширења тада јединог градског парка.

Извор. б и г – *Krajiške novine* (Banjaluka), god. III, 1955, br. 86, str. 9; в – као 2.13.a.

Пројектни задатак предвиђао је комбинацију намјена: трговине, пословања и становања, на површини од 300–350 m² по етажи. Услови су такође били да се оствари што боље повезивање улица Веселина Маслеше и Булевара маршала Тита⁵⁵ (избјегавање стварања традиционалног затвореног блока) и да се предложи обрада вањског изгледа објекта „у складу са доминантним положајем зграде у граду“.⁵⁶ На конкурс је стигло 19 радова. Прва награда није додијељена, док су архитекти Душан Марчета и Владо Шуловски из Ријеке награђени другом наградом.⁵⁷ Прва два спрата њиховог репрезентативног објекта комбиноване намјене формирала су платформу – базу за високи дио грађевине и настављала се у хоризонталу дуж Господске улице, са трансверзално постављеним вишим објектима који су прожимали унутрашњост блока. Жири је композицију вертикалних и хоризонталних маса оцијенио као посебно успјешну. Додијељене су двије треће награде: тимовима Премужак и Мославац из Љубљане и Петерчић, Штраус и Добровић из Сарајева. Три од четири додијељене откупне награде су припале архитектима из Хрватске. Откупљени су радови архитектонски тимови Пољичак и Хитил; Јовчић, Колонић и Кућан, те Драгутин Кунц и Мирјана Ивановић–Кунц, сва три тима из Загреба. Аутори четвртог откупљеног рада били су сарајевски архитект Хусреф Реџић и тадашњи студенти Вера Ђемаловић и Бранко Булић. Један од два трећенаграђена рада, аутора Петерчића, Штрауса и Добровића, обухватио је поред разматраног простора и неколико сусједних блокова центра Бањалуке. Детаљи рјешења нису сачувани, али је урбанистички концепт сагледив из приложеног модела: рјешење блока у Господској улици дато је према конкурсним условима, а додатни приједлози тих аутора односили су се на уклањање жељезничког чвора из градског језгра и значајно проширење градског парка. Предложене интервенције подразумијевале су рушења великог обима, што за градске власти ипак није било прихватљиво. Иако би рушење, уз низ других објеката

⁵⁵ Послијератни назив за Царски друм / Друм краља Петра.

⁵⁶ Према: АРС, фонд НОГ Бањалука 1945/1955, документација о конкурсима, допис Секретаријата за комуналне послове НОГ Фабрици целулозе са прилозима, број 25988/54, сачувано у фрагментима, несигнирано.

⁵⁷ Награђени конкурсни радови нису сачувани, сем насловне стране четвртог откупљеног рада. Неке појединости о пројектним приједлозима, чак и о најбоље пласираном раду, могуће је сазнати једино из локалне штампе из периода (видјети: *Krajiške novine* (Banjaluka), бројеви из маја 1955. године).

у добром стању, обухватило и зграду жељезничке станице из аустроугарског периода и најрепрезентативнији од седам чиновничких павиљона из периода Врбаске бановине, разлог за неприхватање рјешења није био у културно–историјским вриједностима тих грађевина и жељи да се оне сачувају за будуће генерације, већ у додатном смањењу већ скромног изграђеног фонда, посебно стамбеног простора чији је недостатак био изражен и у том тренутку нерјешив.

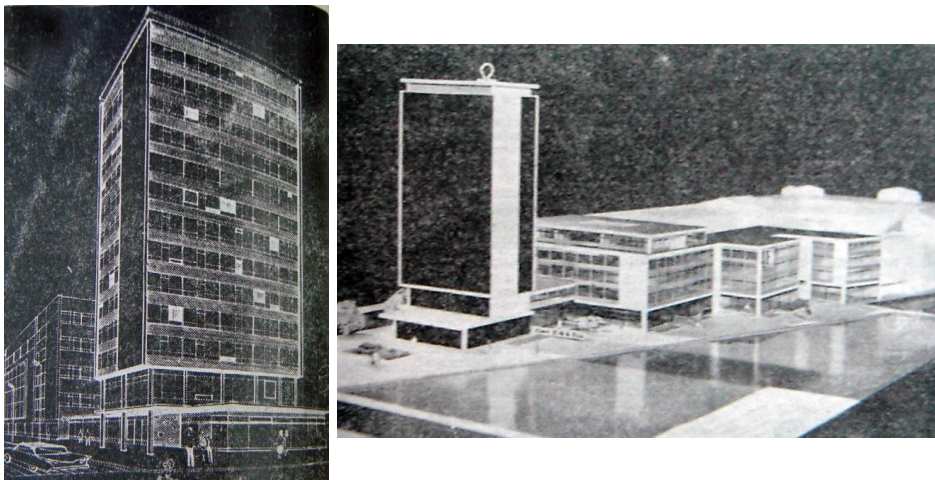
Међутим, реализација се, услед низа неповољних околности, одвијала по знатно измијењеном рјешењу које је дао локални архитектор Јосип Видаковић око 1960. године. Композиција маса објекта произашла је из комбинације елемената конкурсних рјешења из 1955. године и нових потреба за пословним и стамбеним простором, те је измијењена варијанта пројекта грађевине била много виша него што је било тражено у конкурс: имала је приземље намијењено за робну кућу и тринаест спратова. Први и последњи спрат требало је да буду намијењени за ресторан, а остале етажне садржавале би хотел за самце. Пројекат је обухватио и двије зграде административне намјене, које би се налазиле у Господској улици, а за које је планирано да пасажима буду повезане са високом грађевином. Административне зграде биле би реализоване у другој фази, што би подразумијевало рушење историјских структура, као што је било предвиђено и ранијим конкурсом.

Почетком 1964. године локација је и даље била неизграђена, а архитектонско рјешење поново измијењено. Задржан је спољашњи изглед објекта, а намјена модификована: поред трговине у приземљу и ресторана на првом и последњем спрату, као у претходном рјешењу, остале етажне подијељене су на пословне и стамбене, гдје је предвиђено 25 гарсоњера и 19 једнокреветних соба намијењених за продају. У изведеном рјешењу, напуштена је идеја о управној згради Фабрике целулозе, као и увођење стамбене намјене, те је грађевина пројектована као пословни објекат за управе више локалних предузећа са приземљем намијењеним за трговину, а висока спратност је задржана. На фасади је примијењен мермер како би се нагласила репрезентативност објекта, који је, осим проминентног положаја, у втрнутку кад је завршен био и највиша грађевина Бањалуке. Међутим,

изграђени објекат је у нескладу са историјским окружењем, које је опстало јер никад није остварена друга фаза реализације тог пројекта. Повећање спратности и увођење нове намјене јасно одражава проблем недостатка стамбеног простора крајем педесетих и почетком шездесетих година прошлог вијека. Упоредна анализа приједлога Ј. Видаковића и сачуваних конкурсних прилога из 1955. показује да је архитектор у обликовању фасаде користио елементе рјешења најбоље пласираног рада тима Марчета / Шуловски и тима Пољичак / Хитил. Остале аспекте рјешења због недостатка документације није могуће упоредно анализирати. Такође нема података о Видаковићевом пројекту административних зграда планираних у другој фази.

Поред дјелимично сачуване архивске грађе о конкурс из 1955, једини извор информација о изградњи зграде на Кастрловом ћошку је локална периодика. Као разлог за одступање од изабраног конкурсног рјешења наведена је немогућност налажења инвеститора. Почетком 1964. склопљен је уговор са извођачем, грађевинским предузећем „Крајина“, са роком завршетка радова до септембра 1965. године. Ипак, послије нових измјена у програму, одлагања и застоја у изградњи, грађевина је завршена тек крајем 1967. године. За малу локалну средину објекат је био просторна доминанта, а градња велики подухват, па су објављени и квантитативни показатељи у вези са изградњом: „Ова импозантна грађевина има 72 просторије на 12 спратова, а повезиваће их два лифта. Иначе, у њену изградњу је утрошено 150 тона жељеза, преко 1500 кубика бетона, затим, 1985 квадрата мермера. Зграда има 288 великих, трокрилних прозора, који су „прогутали“ око 1750 квадратних метара стакла.“ У приземљу објекта налазила се продавница конфекције; планирани ресторан на последњој етажи и кровној тераси није заживио, а у тренутку кад је објекат завршен били су познати корисници само половине изграђених пословних простора.⁵⁸

⁵⁸ Видјети: Н. „Neboder na Kastelovom čošku“, *Krajiške novine* (Banjaluka), 28. avgust 1960, str. 5; Н. Beganović, „Preuređuje se Kastelov čošak“, *Glas* (Banjaluka), 27. januar 1964, str. 9; D. Momčilović, „Dovršena najviša građevina“, *Glas* (Banjaluka), 20. novembar 1967, str.1; D(ragiša). Sp(remo), „Kastelov čošak' očekuje stanare“, *Glas* (Banjaluka), 18. decembar 1967, str. 9.

Слика 2.14. Пословна зграда на Кастловом ћошку, реализовани пројекат Јосипа Видаковића, аксонометријски приказ.
Извор: *Glas* (Banjaluka), 27. januar 1964, str. 9.

Слика 2.15. Неџад Хотић, контроверзни пројекат трговинског центра у Господској улици, 1967. године, није реализовано, фотографија макете. Предвиђени обим рушења као у конкурс из 1955. године.
Извор: *Glas* (Banjaluka), 29. decembar 1967, str. 10.

У вријеме завршетка изградње високог објекта на Кастловом ћошку, крајем 1967. године, један од најактивнијих локалних архитеката, Неџад Хотић, израдио је и представио јавности идејни пројекат савремене робне куће која би се налазила на мјесту „запуштених и нефункционалних локала“ у историјским објектима у Господској улици, односно у простору намијењеном за другу фазу изградње у неоствареном конкурс за нову централну тачку Бањалуке. Пројекат градског трговинског центра није израђен за познатог наручиоца, већ је замислио да се понуди заинтересованим предузећима која би финансирала изградњу. Трговински центар био је замишљен као троспратни објекат равног крова, обликован по узору на архитектуру новоизграђеног небодера, са три подјелине степенасто повучене у односу на грађевинску линију постојећих објеката у Господској улици. Архитект је представио пројекат као модеран трговински и пословни центар, корисне

површине од око 8000 m², који би се „врло складно и функционално уклапао у постојећи архитектонски амбијент“.⁵⁹ Међутим, иако су и ранији пројектни приједлози за предметни простор подразумевали рушење дијела Господске улице, тек је Хотићев пројекат изазвао полемику и јавну критику.

Скупштина општине Бањалуке је октобра 1967. године начелно усвојила Програм за генерални урбанистички план града, који су заједнички израдили тимови Урбанистичког завода БиХ и општинског Урбанистичког завода Бањалуке. Програм је требало да представља неку врсту пројектног задатка за будући урбанистички план, гдје би се поједини елементи развоја града просторно дефинисали. Као ни у ранијим плановима, тим документом историјске структуре у Господској улици нису посебно третиране и уврштене у режим заштите као вриједне очувања, те је Хотић, и сам сматрајући постојеће грађевине „безвриједним“, слиједио раније актуелне смјернице о могућности нове изградње у центру града. Градска урбанистичка комисија је већ била прихватила идејни пројекат и упутила га различитим институцијама на стручно мишљење. У полемику до које је дошло по објављивању Хотићевог рјешења укључили су се и архитекти, који су се залагали за цјеловитије сагледавање проблема и прибављање рјешења путем конкурса, и неколико угледних грађана других професија, који су исказали отпор рушењу битног и упечатљивог елемента слике града. До тада пасивно јавно мњење утицало је да се наставак активности на пројекту обустави, а аутор пројекта је критике протумачио као „отупљивање оштрице акције“.⁶⁰ Како је проблем недостатка трговинског простора у граду остао неразријешен, наредних година су разматране још двије нове локације

⁵⁹ Према: Anonim, „Robna kuća sa 8000 kvadratnih metara prostora“, *Glas* (Banjaluka), 13. novembar 1967, str. 12.

⁶⁰ Истовремено, Хотић је израдио пројекат друге робне куће предузећа „Стандард“ из Загреба, коју је реализовао у јесен 1969, а налазила се такође у Господској улици, преко пута поменуте локације. Видјети: Faik Mehanović, „Oko ulice Veselina Masleše i o urbanističkom programu“, *Glas* (Banjaluka), 4. decembar 1967, str. 11; Sead Zahirović, „Za dostojniji tretman centra grada“, *Glas* (Banjaluka), 24. decembar 1967, str. 6; Faik Mehanović, „Rušiti ili ne ulicu Vese Masleše?“ и Neđžad Hotić, „Objema nogama na zemlju“, *Glas* (Banjaluka), 29. decembar 1967, str. 10; Predrag Lazarević, „O jednom urbanističkom rješenju i jednoj polemici“, *Glas* (Banjaluka), 5. januar 1968, str. 10, те: Antonije Čosić, „Sačuvati i restaurirati!“, *Glas* (Banjaluka), 12. januar 1968, str. 12. Механовић је био професор и председник градског Друштва пријатеља старина, удружења које се залагало за истраживање и очување културно-историјског наслеђа, а које је постојало до оснивања регионалног завода за заштиту споменика културе и природе 1976. године. Ћосић (1928–1998) је био професор и песник, а Лазаревић (1929 -) је књижевник и професор, потомак једног од банова Врбаске бановине, Тодора Лазаревића.

будуће робне куће, али је она изграђена тек у периоду после земљотреса из 1969. године.⁶¹

Програм будућег урбанистичког плана имао је сегмент посвећен споменицима културе, али су међу споменичке целине уврштени само тврђава Кастел и наслеђе из турског периода. Одредбе Урбанистичког програма прописивале су да се они „рестаурирају и по могућности приведу савременој намјени“. У већим центрима некадашње Југославије већ је у то вријеме била истраживана и вреднована архитектура аустроугарског периода. У Босни и Херцеговини, међутим, први систематизован преглед наслеђа из те епохе објављује и приказује на изложби историчар умјетности Ибрахим Крзовић тек 1987. године. Његово дјело усмјерено је, ипак, првенствено на архитектуру Сарајева, док су дјела из других градова БиХ много мање заступљена.⁶²

Разматрање тока конкурса, пројектног рјешења и реализације објекта на Кастловом ћошку указује да Бањалука средином педесетих година XX вијека дијели исте урбанистичко–архитектонске дилеме као други већи југословенски градови, а директна паралела може се успоставити са Загребом. Конкурсу за пројекат пословне зграде Фабрике целулозе у Бањалуци непосредно је претходио конкурс за пројекат пословног торња у Загребу, у Илици 1а из исте, 1955. године, који је у стручној јавности изазвао полемику и критике.

Локација загребачког небодера налази се на ободу главног градског трга, тадашњег Трга Републике. Побједници конкурса били су архитекти Јосип Хитил, Слободан Јовичић и Иво Жуљевић, а објекат је реализован 1959. године (Хитил је, у другом ауторском тиму, учествовао и на конкурс за зграду у Бањалуци и награђен је једном од откупних награда).

⁶¹ Осим локације у Господској улици разматрана је и локација у приземљу и анексу зграде на главном градском тргу познате као „Титаник“, те локација у близини градске тржнице, која је била мање вјероватна због неопходности рушења грађевина из аустроугарског периода (рушење није било прихватљиво из економских разлога, а не због настојања да се очувају наслијеђене структуре). Видјети: Аноним, „Три варијанте за локацију робне куће“, *Glas* (Banjaluka), 15. фебруар 1968, стр. 9.

⁶² Видјети: „Извод из Урбанистичког програма града Банјалуке“, *Glas* (Banjaluka), 30. октобар 1967 (посебан прилог); Ibrahim Krzovic. *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878-1918* (Sarajevo: Umjetnička galerija BiH, 1987), стр. 9–10.

Мада су и у периоду између два свјетска рата постојале идеје о вертикалном акценту трга, концепт конкурса је био критикован јер је умјесто cjеловитог сагледавања проблематике трга доносио парцијално рјешење. Јурај Надхарт је поводом тог проблема у загребачком часопису *Čovjek i prostor* објавио текст „Како изградити срце града“ и дао свој приједлог урбанистичко–архитектонског рјешења трга, који је оцијењен као Најдхартов „plaidoyer“ за смиривање габарита трга и задржавање ниске градње на његову југозападном завршетку“.⁶³

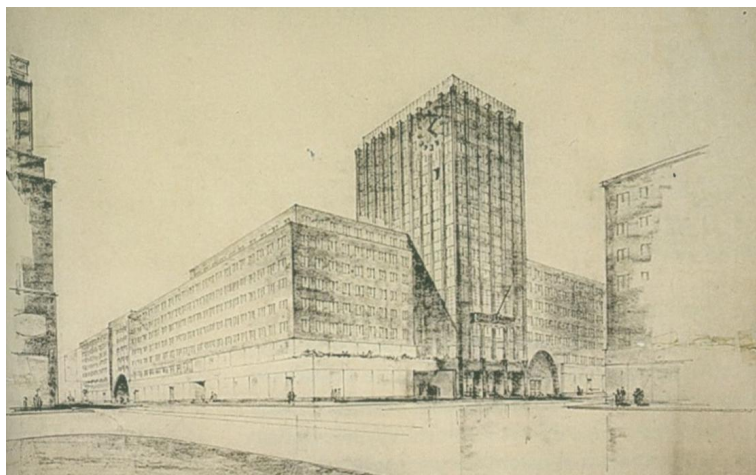
Допринос конкурса из 1955. године је у томе што је виђење простора Кастловог ћошка, без обзира на став према затеченим изграђеним структурама, cjеловито са окружењем које за Бањалуку и данас представља „срце града“. Међутим, у реализацији се догађа обрт. Зграда на Илици 1а реализована је по конкурсном пројекту, а простор Трга Републике у Загребу у каснијим урбанистичко–архитектонским рјешењима (конкурси из 1967. и 1979. године) рјешаван је као cjелина. Осим тога, и поред веома негативних реакција у стручној јавности на изградњу небодера, значај објекта за тамошњу архитектуру је у томе што је први пут примijeњен савремен третман спољашње опне објекта: армиранобетонска конструкција са фасадом од монтажних елемената од алуминијума и стакла.⁶⁴ У Бањалуци се не реализује ни конкурсни пројекат, нити се разрађују анкетна рјешења. Размишљања из периода између два свјетска рата о тој најрепрезентативнијој градској локацији (пројекат пословног објекта Душана Бабића) заборављена су и остају непознаница до данас, а обликовање простора кроз парцијална рјешења завршено је тек крајем седамдесетих година XX вијека.

⁶³ Tomislav Odak, „Hrvatska arhitektonska alternativa: 1945–85“, у: *Arhitektura u Hrvatskoj 1945–1985, Arhitektura* (Zagreb), br. 196–199 (1986), стр. 45 (тематски четвороброј часописа Савеза архитеката Хрватске, који је уједно проширени каталог изложбе „Архитектура у Хрватској 1945–1985“ аутора Невена Шегвића).

⁶⁴ Према Крешимиру Галовићу, историчару умјетности и конзерватору из Загреба, наведено према: <http://kgalovic.blogspot.com/2012/05/zagrebicka-ilica.html>, приступ јануара 2013.

Слика 2.16. а. Пословни торањ, Илица 1а, Загреб. Архитекти Хитил, Јовичић и Жуљевић. Јавни конкурс 1955, пројектовано 1956, изведено 1959. године. Извор: <http://kgalovic.blogspot.com/2012/05/zagrebacka-ilica.html>, приступ јануара 2013.

Слика 2.16. б. Јосип Пичман и Јосип Сајсл (*Seissel*). Пројекат небодера у Закладном блоку, Загреб, 1929-1930, који указује на континуитет идеја о изградњи високог репера на главном градском тргу у Загребу. Извор: као 2.16.а.

2.3. ПОСЛИЈЕ ЗЕМЉОТРЕСА: ОБНОВА ИЛИ НОВИ ПОЧЕТАК?

Урбанистички и архитектонски конкурси послије 1969. године и нови урбанистички план.

Након земљотреса октобра 1969. године у Бањалуци, Републичка комисија за штете формирала је стручне тимове за процјену стања, које су обишле све оштећене грађевине у граду и дефинисале степен њиховог оштећења, што је трајало неколико мјесеци. Скала оштећења била је седмостепена, гдје је највећа вриједност значила највиши степен оштећења, односно неопходност рушења објекта.

Тако је за рушење предвиђен и низ дотадашњих градских репера који су се налазили уз Царски друм: хотел „Босна“, дио хотела „Палас“, стамбено-пословне зграде „Титаник“ и палата Џинић, као и друге проминентне грађевине, од којих се по доминантном положају и репрезентативности у слици малог града посебно издвајала зграда Гимназије из аустроугарског периода. И економска логика је битно утицала на одлуке о рушењу грађевина: „Иако се тек ради на предрачунима санације, ми смо увјерени да би тај дио хотела требало – поправљати, а не рушити“, објашњавао је један актер процес доношења сличне одлуке која се односила на хотел „Палас“.⁶⁵

Минирање грађевина предвиђених за рушење обављено је почетком 1970. године, што се у локалној средини доживљавало двојак: као нестајање старог, добро познатог и пријатног окружења, али и као отварање простора за раст новог града, јер амбиције градских власти нису биле само у настојању да се обнови град у дотадашњој величини и карактеру, већ да се његова ограничења превазиђу.⁶⁶

У цјелокупном периоду који обухвата ово истраживање, Бањалука није имала званичну планску основу за урбану трансформацију. Како генерални урбанистички план Бањалуке тима Урбанистичког завода БиХ, започет 1952. године, никад није завршен и званично усвојен, просторно-градитељски

⁶⁵ Видјети: Anonim, „Palas otvorio vrata“, *Glas* (Banjaluka), 3. januar 1970, str. 5.

⁶⁶ Карактеристични наслови у локалној штампи почетком 1970. године, који су се односили на уклањање објеката одређених за рушење били су: „Тужни бањалучки видици“, „Умирање једне куће“, „Посљедњи дани“, али и „Простора за нови град“. Минирањима градских репера, према подацима *Гласа*, присуствовало је и по неколико хиљада људи.

развој града у периоду педесетих година XX вијека усмјеравали су локални актери. Они су били организовани преко Дирекције за стамбену изградњу Бањалуке, као и њене урбанистичке групе, основане 1958. године. Слиједило је оснивање градског Урбанистичког завода, 1961. године, који је преузео њене задатке и започео рад на изради генералног урбанистичког програма за потпуно нови урбанистички план града. Тај документ, усвојен 1968. године, израдио је тим градског Урбанистичког завода у сарадњи са представницима Урбанистичког завода БиХ. Финализација и усвајање генералног урбанистичког плана били су планирани за 1970. годину. Међутим, урбанистички програм је морао бити прилагођен и знатно промијењен услед веома измијењене ситуације након разарања града 1969. године. Земљотрес је био јачине 8 степени Меркалијеве, односно 6 степени Рихтерове скале, а десио се 27. октобра 1969. године, као најјачи у серији подрхтавања тла. Погинуло је 15 људи, а преко хиљаду је повријеђено. У општој класификацији земљотреса спадао је у јаке земљотресе који могу да изазову штету на удаљеностима до 160 километара од епицентра. При земљотресима сличне јачине, објекти грађени од слабијег материјала су изложени рушењу, а квалитетније грађени оштећењу, док тло пуца.⁶⁷

Због посљедица земљотреса актуелизована су питања односа према прошлости у архитектури и урбанизму града. Постојала је потреба да се великом брзином израде урбанистичка рјешења за изградњу многих нових објеката умјесто уништених. Предвиђено је да се за изградњу јавних објеката и рјешења централних градских простора распишу архитектонско–урбанистички конкурси Конкурси из седамдесетих година XX вијека доводе Бањалуку у контекст тада актуелних кретања у југословенској архитектури и урбанизму. Конкурсна рјешења су, ипак, само дјелимично реализована.

Основа за расписивање југословенских урбанистичко–архитектонских конкурса био је Новелирани урбанистички програм, који је тим градског Урбанистичког завода ажурирао након земљотреса. Градске власти су организовале три нивоа конкурса: урбанистички конкурс за концептуално

рјешење комплетног градског подручја, обухвата око 277 хектара, урбанистичко–архитектонске конкурсе за рјешење појединих централних градских блокова и конкурсе за прибављање идејних рјешења бројних појединачних објеката од значаја за град.

Општи југословенски анонимни анкетни конкурс за урбанистичко рјешење централног подручја града Бањалуке расписан је октобра 1971. године. Захтјеви расписивача били су да се „ријеше основне урбанистичке детерминанте, функционална расподјела садржаја, дају урбанистичке масе и објекти, те третман саобраћајних токова“. У оквиру услова анкетног конкурса прописане су „основне намјене и површине, а богатство понуђених рјешења овисиће од учесника конкурса“. Расписивач се већ био определио да се Господска улица сачува од рушења, што је уврштено у текст као један од конкурсних услова. Код третмана Господске улице са залеђем, концепт локалних урбаниста био је да се фасаде задрже, а да се унутрашњи простори адаптирају. Сматрано је да становање и ситно занатство више нису намјене погодне за тај простор, већ је требало да он постане савремени, ексклузивни трговачко–пословни центар града.⁶⁸

На конкурс су стигла 33 рада, али прва награда није додијељена. Једну од двије друге награде добили су тадашњи студенти архитектуре из Љубљане, Јуриј Кобе и Матјаж Гарзароли. Њихов приједлог је предвиђао нову изградњу димензионално координирану са постојећим структурама, наглашавање главног градског лонгитудиналног правца концентрисањем нове изградње, усмјеравање нове уличне матрице тако да се центар града повеже са ријеком и увођење нових мостова преко Врбаса. Рад награђен равноправном другом наградом израдили су архитекти Рафаел Влчевски и Димче Ванов из Скопља. Њихова концептуална замисао била је интензивнија изградња дуж обала Врбаса, концентрисање нове изградње у западном дијелу централног

⁶⁷ На основу: *Banjaluka pet godina poslije zemljotresa* (Banjaluka: NIP "Glas", 1974), str. 100–104. По јачини, према томе, земљотрес није спадао у разорне, а велике размјере разарања говоре о несолидном грађевинском фонду.

⁶⁸ Према новинарским извјештајима са сједница Скупштине општине у којима су дате парафразе излагања Војина Митрова, предсједника градског Савјета за урбанизам и Сеида Маглајлије, предсједника Скупштине општине. Објављено у: Аноним, „Значајни урбанистички захвати“, *Glas* (Banjaluka), 14. avgust 1971, str. 2, i; Аноним, „Savremena urbana cjelina za 50 000 stanovnika“, *Glas* (Banjaluka), 18. oktobar 1971, str. 1–2. Жири је имао чак 27 чланова: представнике Скупштине општине, чланове Југословенског консултативног тијела градског Савјета за урбанизам, локалне архитекте и умјетнике, представнике неколико већих градских предузећа, те представнике савеза архитеката из свих југословенских република.

Како би се смјестиле занатлије исељене из ранијих приватних локала у Господској улици, у блоку у залеђу реконструисане и ревитализоване главне пјешачке улице изграђен је занатски центар.

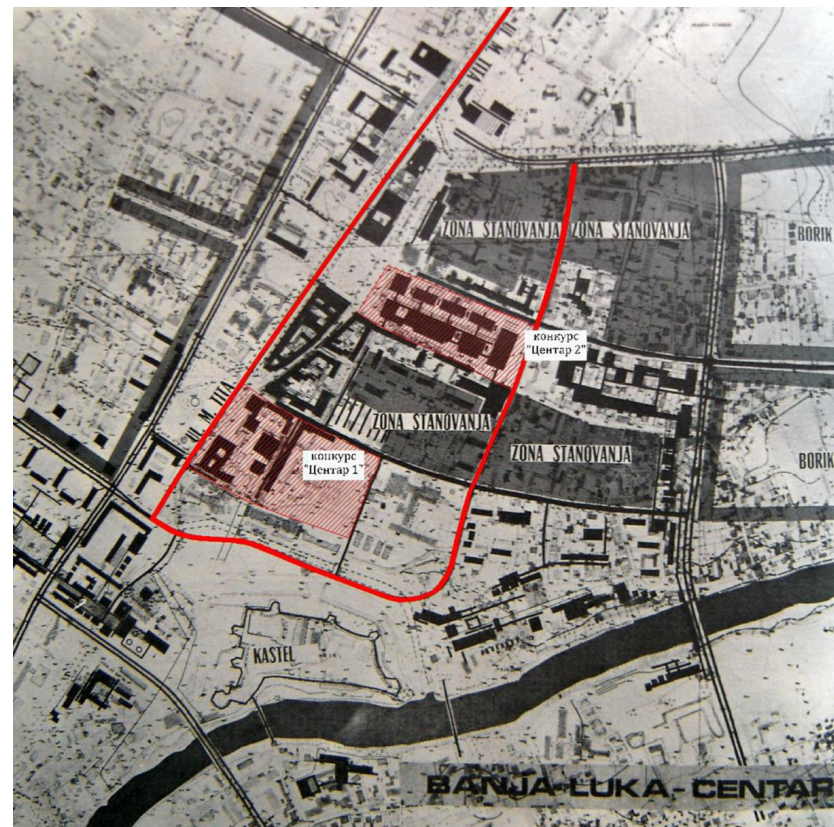
градског подручја, као и дуж главног лонгитудиналног правца некадашњег Царског друма, уз формирање неке врсте градске капије на сјеверној граници обухвата, на простору гдје се налазио један од историјских улаза у град. Трећа награда додијељена је ауторском тиму Иван Чижмек, Иво Домјан и Динко Милас, са сарадницом Надом Корнфелд из Загреба. Њихова замисао се заснивала на ефикасном саобраћајном рјешењу увођењем прстенастог булевара око центра; нова изградња би била концентрисана у насељима на десној обали Врбаса, Бањалучком пољу и Новој вароши, а блокови и грађевине били би обликовани у лепезасте и терасасте структуре далеко импозантнијих размјера од структура опсталих из прошлости малог града. Међутим, у локалним архивима није сачуван потпун конкурсни материјал нити постоје секундарни извори који би омогућили детаљнију анализу конкурсних рјешења.⁶⁹

Слика 2.17. а. Конкурс за урбанистичко рјешење централног подручја Бањалуке, седамдесете године XX вијека. Један од конкурсних приједлога, тим Чижмек, Домјан, Милас и сар. Корнфелд, Загреб, фотографија макете. Аутори предлажу нову изградњу у сјеверним градским зонама, на десној обали Врбаса и на Бањалучком пољу, увођење зелених зона и ефикасно рјешење саобраћаја изградњом саобраћајног прстена око центра.
Извор: *Arhitektura urbanizam* (Beograd), br. 68–69 (1972), str. 88.

⁶⁹ Краћи извјештај о конкурсима и листу награђених учесника дао је архитекта Борко Новаковић у тексту „О завршеном општејугословенском конкурсима за урбанистичко геђење центра Банјалуке“, *Arhitektura urbanizam* (Beograd), br. 68–69 (1972), str. 86–91, гдје су објављене фотографије појединих прилога из награђених радова.

Још приликом припрема за поменути конкурс, експлицитно је изражена намјера Скупштине општине као расписивача да у даљој разради будућег изгледа градских простора сама одабере и комбинује парцијално она рјешења за која локални стручњаци оцијене да дају оптималне могућности функционисања у Бањалуци.

Слика 2.17. б. Конкурс за урбанистичко рјешење централног подручја Бањалуке, седамдесете године XX вијека: компилација конкурсних рјешења коју су израдили локални урбанисти (тим Урбанистичког завода Бањалуке). Компилацијом се третира само ужи центар. Парцијално разрађено и дјелимично реализовано. Саобраћајним рјешењем предвиђено је креирање пјешачке зоне, а за појединачне објекте и просторе расписани су посебни конкурси. Поред означених зона интервенција, затамњени објекти означавају новозграђену или реконструисану структуру.
Извор: *Glas* (Banjaluka), 6. septembar 1972, str. 14.

По затварању конкурса, љета 1972. године, у локалном Урбанистичком заводу израђено је рјешење центра града, које је требало да представља компилацију оних елемената конкурсних радова за централно подручје Бањалуке које су локални урбанисти оцијенили прихватљивим. Оно је било регулаторна основа за расписивање конкурса за идејна архитектонска рјешења појединачних блокова у центру града током 1973. године. У вези са односом према наслијеђеним структурама, које већ нису биле срушене у земљотресу, став је био да ће се „срушити све што је дотрајало као и структуре које сметају реализацији новог урбанистичког плана“.⁷⁰ Локални урбанисти детаљно су у програмском смислу разрадили регулаторну основу два централна градска простора: зоне гдје су се налазиле стамбена зграда „Титаник“ и стара Гимназија, и простора између тадашњих Титове, Пелагићеве, Мартићеве и Вишњићеве улице. Први блок је назван „Центар 1“, а главна тема била је пројектовање робне куће. Тражење оптималне локације великог објекта те намјене било је предмет расправа током низа претходних година. Неповратним оштећењем и рушењем зграде „Титаник“ отворио се неизграђен простор у близини Господске улице који је, према виђењу локалних актера, било нелогично користити за поновну изградњу стамбене зграде. Представник Урбанистичког завода појаснио је конкурсне захтјеве расписивача: „Робна кућа предвиђа се као објект са смицањем архитектонских кубуса, у којима се обезбјеђује, као јединственом унутарњем простору, око 8 000 метара квадратних продајне површине“.⁷¹ Смицање архитектонских кубуса је уведено са циљем да се оствари визуелна и пјешачка комуникација у правцу тврђаве Кастел. Усвојени пројекат робне куће био је дио најбоље пласираног и дјелимично реализованог конкурсног рјешења тима Најдхарт, Лулић, Носо из Загреба. Други блок, који се надовезује на Господску улицу и репрезентативне зграде Банског двора и Банске управе из периода између два свјетска рата, назван је „Центар 2“, а планирано је да се он припоји пјешачкој зони Господске улице. Садржаји

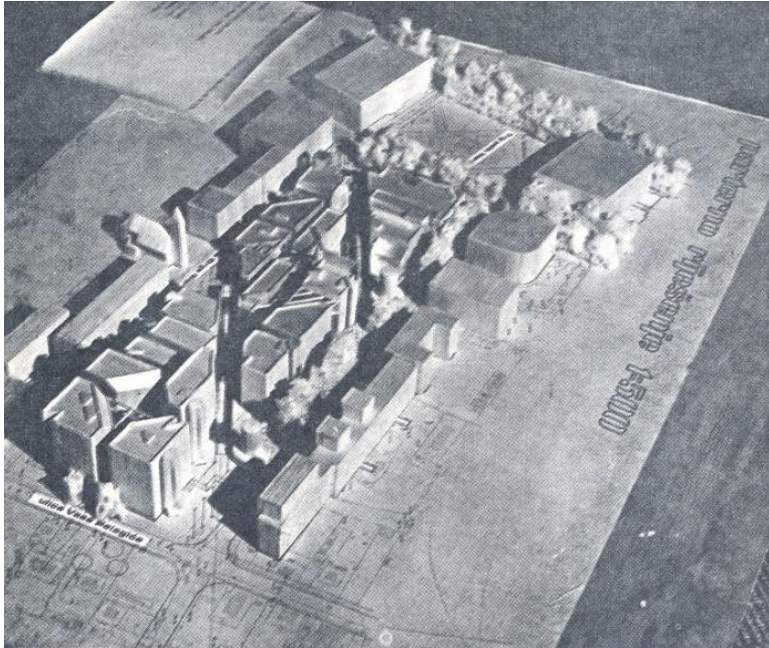
⁷⁰ Dragiša Spremo, „Ko ima pravo na naknadu?“, *Glas* (Banjaluka), 24. januar 1970, str. 2. Новинар биљежи званичан став градских власти који је добио у Секретаријату за имовинско–правне послове.

⁷¹ Видјети: Drago Radovanović, „Izrađena rješenja centra Banjaluke – vizija postaje stvarnost“, *Glas* (Banjaluka), 5. septembar 1972, str. 7; робна кућа „Боска“, реализована према побједничком конкурсном рјешењу, има готово двоструко већу корисну површину.

блока били би трговачки (друга робна кућа површине око 4000 m²), угоститељски, културни (умјетничка галерија) и административни. Објекти намијењени садржајима културе (народна библиотека и дјечије позориште) предвиђени су у сусједној зони, непосредно уз главну градску улицу. За блок „Центар 2“ и за архитектонско рјешење народне библиотеке и дјечијег позоришта организовани су конкурси, али ти простори су до данас остали дјелимично или потпуно неизграђени.

Едвин Шмит и Владимир Шобат, архитекти из Загреба, награђени су 1973. године првом наградом за рјешење блока „Центар 2“. Друга награда додијељена је Живку Поповском из Скопља, а трећа тиму локалних архитеката (Небојша Балић, Мила Пуцар, Бесим Сеферовић и Сеад Захировић). Од конкурсног материјала сачувана је једино фотографија макете првонаграђеног рада. Идеја првонаграђених аутора је била да се формирају дијагонални пјешачки продори кроз блок према градским реперима: жупној цркви у данашњој Српској улици (тадашњој Фра Грге Мартића) и према Улици Веселина Маслеше (Господској). Међутим, рјешење није реализовано, а простор који је био предмет конкурса је и до данас дјелимично неуређен.⁷²

⁷² На конкурс за идејно урбанистичко–архитектонско рјешење простора између улица Васе Пелагића, Мирка Вишњића, Фра Грге Мартића и Симе Шолаје стигло је 30 радова. На Тргу палих бораца (простору који се надовезује на обухват конкурса) првобитно се налазила православна саборна црква оштећена у њемачком бомбардовању 1941. године и одмах потом срушена. Све до деведесетих година прошлог вијека на тој локацији налазио се споменик борцима погинулим у НОБ-и, који је измјештен након што је одлучено да се црква реконструише. За простор обухваћен конкурсом, с обзиром на битне измјене у окружењу, по изградњи цркве спроведено је још неколико урбанистичко–архитектонских конкурса (2000/2001. и 2004. године), који такође нису реализовани.

Слика 2.18. Конкурс за урбанистичко–архитектонско рјешење блока „Центар 2“, седамдесете године XX вијека, побједнички конкурсни приједлог тима Шмит и Шобат из Загреба, нереализовано. Концептом су предвиђени дијагонални пјешачки продори у правцу Господске улице. Извор: Aleksandar Ravlić. *Banjaluka – razdoblja i stoljeća* (Sarajevo: IRO «Veselin Masleša», 1979), str. 295.

Како је пословно–трговински простор локалног предузећа „Крајинаузор“ био у највећој мјери уништен у земљотресу, крајем 1969. године то предузеће одлучује да изгради привремену робну кућу, и то на поменутој локацији која је била предмет конкурса. Тај монтажни објекат заправо је био адаптирани изложбени павиљон површине око 3000 m² који је у јесен 1969. године коришћен за поставку Југословенске привредне изложбе у Паризу.⁷³ Локација за монтажну робну кућу одобрена је као привремена, до спровођења рјешења прибављених конкурсом за блок „Центар 2“. Међутим,

⁷³ Видјети и сл. 5.7.в. Петодијелни павиљон је био власништво предузећа „Велимир Јакић“ из Пљеваља, које га је и поставило, средином 1970. године. То предузеће је радило на хитном постављању монтажних грађевина у Бањалуци непосредно после земљотреса. Према: Н. О. „Savremena robna kuća“, *Glas* (Banjaluka), 6. decembar 1969, str. 6. и Nail Osmančević, „Sve veća afirmacija 'Krajinauzora'“, *Glas* (Banjaluka), 28. juli 1970, str. 9.

до реализације конкурсних рјешења никад није дошло, а привремена робна кућа је срушена тек 2001, после чак тридесет година постојања.

За урбанистичко–архитектонско рјешење установа културе у блоку између Царског друма и Улице Симе Шолаје расписан је конкурс средином 1974. године, а победио је архитект Иван Штраус.⁷⁴ Међутим, рјешење није реализовано (објекти су изграђени на другој локацији), а простор је до данас неизграђен.

Трећа група конкурса, позивног типа, за рјешења појединачних објеката и простора јавне намене на унапријед дефинисаним локацијама, организована је током 1974. године. За истраживача је интересантан нови градски парк, реализован према првонаграђеном рјешењу пејзажног архитекта Винка Јурчића, стручњака са Пољопривредног факултета у Загребу, и архитекта и урбанисте Бруне Милића.⁷⁵ Парк је изграђен уз Царски друм, на мјесту парка некадашње војне болнице из периода аустроугарске окупације. То је, захваљујући погодној локацији и спонтано формираном зеленом простору који је опстао након уклањања барака војне болнице, био једини реализовани дио система простора за рекреацију планираног још у првом недовршеном генералном урбанистичком плану града. У подјели града на функционалне зоне, предвиђеној тим планом из педесетих година двадесетог вијека, велики значај дат је зеленим просторима и предвиђено је више њихових типова: паркови, излетишта, уређени кејеви уз Врбас, као и низ „фискултурних паркова“ који никад нису изграђени. Фискултурни паркови били су значајан елемент плана као дио „политике културе тијела“: осим што је у доктрини *CIAM*-а један од основних елемената концепције функционалног града, култура тијела је у социјалистичкој Југославији била посебно развијана и третирана равноправно са културом духа (тј. „високом“ културом“).⁷⁶ У стварности оптерећеној приоритетима у виду стамбених потреба, међутим, није се било могуће посветити изградњи система паркова

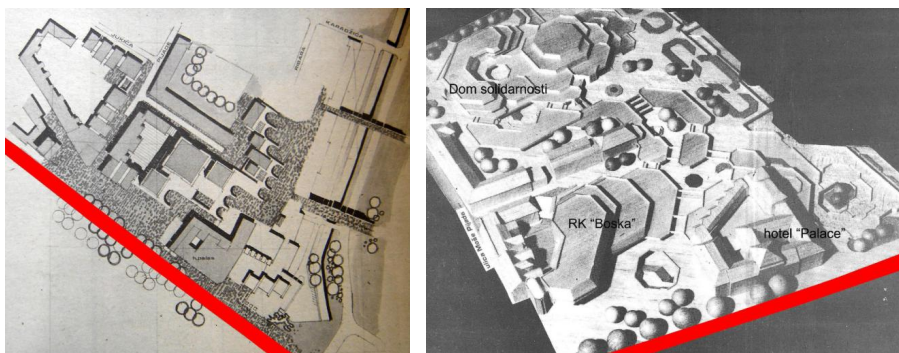
⁷⁴ Иван Штраус (1928 –) рођен је у Бањалуци, али се школовао и радио у Сарајеву.

⁷⁵ Др Винко Јурчић је од 1971. године био професор на Пољопривредном факултету у Загребу, где је дао посебан допринос унапређењу интердисциплинарних постдипломских студија. У настави на тим студијама, као угледни научник и стручњак учествовао је и професор Архитектонског факултета у Загребу Бруно Милић. Извор: I. Miljković i Branka Aničić, „Prof. dr. sc. Vinko Jurčić, dipl. ing.“, *Agronomski glasnik* (Zagreb), br. 3 (2007), str. 237.

⁷⁶ Љиљана Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам* (Београд: Завод за уџбенике, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2007), стр. 214.

нити спортских објеката. Тако је једина градска спортска дворана изграђена тек 1974. године, а формирање парка намијењеног омладини, предвиђеног у зони тврђаве Кастел, остало је тек претекст за обимна рушења наслијеђених структура.⁷⁷

Поред локалних архитеката, најзначајнији актери поновне изградње Бањалуке после 1969. године су Велимир Најдхарт (*Neidhardt*, 1943–) и његов ауторски тим: побједници на Конкурсу за идејно урбанистичко–архитектонско рјешење комплекса Дома радничке солидарности, хотела „Палас“ и универзалне робне куће (тзв. „Центар 1“) почетком седамдесетих. У првом кругу двостепеног конкурса додијелене су четири равноправне награде; затим је организован други круг, након ког је изабрано рјешење загребачког тима Најдхарт, Лулић, Носо (*Nosso*).

Слика 2.19. Конкурс за урбанистичко рјешење блока „Центар 1“, седамдесете године XX вијека
а. урбанистичко рјешење локације робне куће које је израдио тим Урбанистичког завода Бањалуке

б. побједничко конкурсно рјешење тима Најдхарт, Лулић, Носо, фотографија макете.

Извори: а – *Glas Б* (Banjaluka), 6. septembar 1972, str. 15; б – *Banjaluka, urbanistički plan, sinteza* (Banjaluka: Urbanistički zavod, 1975), str. 74, са називима објеката које је додао аутор и назначеним положајем Царског друма (Улице маршала Тита).

Награђени пројекат из 1973. године реализован је дјелимично. Изведени су робна кућа „Боска“ на главном градском тргу и Дом радничке солидарности, док је нова доградња хотела „Палас“ започета и остала недовршена до

⁷⁷ Комплекс тврђаве Кастел до данас није систематски археолошки истражен. Користи се мањи дио објеката и простора тврђаве (у току су припреме за почетак реализације пројекта ремоделације и ревитализације Кастела, након међународног конкурса из 2008. године). Централни фискултурни парк требало је да се налази изван града уз Аду на Врбасу, али локација није била погодна због позиције у непосредној близини фабрике целулозе и изложености загађењу. Ада такође ни до данас није уређена, мада је фабрика целулозе затворена.

данас.⁷⁸ Замисао аутора била је да се простор третира цјеловито, као ново језгро града згуснуто на малом простору, као и да се постојећи токови кретања усмјере ка Врбасу и Кастелу. Стога су објекти и простори обликовани терасасто, каскадно се спуштајући ка ријеци. Идеја није заживјела јер су изведене само грађевине, али не и сви пројектовани простори чији су оне дио и који би надградили затечене структуре. У обликовању објеката архитекти су примијенили отклон од правог угла и апстрактне форме које у обликовном смислу нису успоставиле везе са затеченим.⁷⁹ Нове грађевине не успостављају континуитет ни у димензијама и масама са затеченом урбаном структуром главне градске улице, која у то вријеме није сматрана посебно вриједном, већ се у слици обновљеног града намећу као нови активни монументални елементи, импозантних волумена. Седамдесетих година XX вијека локални архитекти и урбанисти још увијек су озбиљно разматрали могућност да се сруши низ репрезентативних објеката из аустроугарског периода у Господској улици, који су били оштећени у земљотресу 1969, а адаптација и рестаурација су изискивале велике трошкове. Осим аматерског Друштва пријатеља старина, у граду још увијек није постојала институција која се бавила заштитом споменика, нити је Господска улица била званично регистрована као заштићена амбијентална цјелина.⁸⁰

Само нова робна кућа „Боска“ има укупно пет етажа и површину од 15 800 m². Прије 1969. године два највећа простора у Бањалуци намијењена за трговину имала су површине од око 750 m² односно 350 m².⁸¹ Пројектовани архитектонски комплекс загребачких аутора може се тумачити и као репрезентација тежњи локалних власти за захватом који би био много већи од пуке обнове некадашњег малог града и коришћењем могућности за стварање отклона од његовог ранијег карактера.

⁷⁸ Данас је објекат Дома радничке солидарности сједиште институција културе: Музеја Републике Српске, Народне и универзитетске библиотеке РС, Дјечијег позоришта, као и Дома омладине. Хотел „Палас“ имао је прије 1969. године мањи анекс оријентисан према Улици Иве Лоле Рибара, али је нови анекс био замисљен много амбициозније.

⁷⁹ Feda Vukić, *Velimir Neidhardt: Urban architecture / arhitektura grada* (Zagreb: Neidhardt arhitekti d.o.o i Meandar, 2001), str. 34.

⁸⁰ Након притиска дијела јавности ипак је одлучено да се објекти адаптирају и рестаурирају (видјети: локални лист *Glas* – бројеви од марта 1970. до јула 1972. године).

⁸¹ Према: Sead Zahirović, „За достојнији третман centra grada“, *Glas* (Banjaluka), 24. decembar 1967, str. 6).

Унутрашњи простор робне куће замишљен је као флексибилан простор који захваљујући хоризонталној и вертикалној повезаности може да функционише као цјелина, али и да се дијели на независне фрагменте. То је тема која је и прије разматраног пројекта заокупљала Велимира Најдхарта, као што се може сазнати анализом његових претходних конкурсних радова. Међутим, кроз пројекат робне куће у Бањалуци, која је један од његових првих изведених објеката, први пут добија прилику да те своје идеје провјери у реалности.⁸² Најдхарт је за пројекат РК „Боска“ награђен годишњом наградом „Виктор Ковачић“ Удружења хрватских архитеката за најбоље архитектонско остварење у 1979. години.

Слика 2.20. Робна кућа „Боска“, реализована 1978. године као дио побједничког рјешења тима Најдхарт, Лулић, Носо из Загреба, фотографија из периода непосредно по изградњи. Објекат је у то вријеме био једна од три највеће робне куће у некадашњој Југославији. Извор: фототека Музеја Републике Српске.

⁸² Видјети: Vukić, *Velimir Neidhardt*, str. 26–34. Данас РК „Боска“ користи управо потенцијал фрагментарности, јер је након приватизације унутрашњи простор подијељен на низ пословних локала за изнајмљивање, различитих намјена и површина.

Анализом стратегија и реалности дјеловања у архитектури и урбанизму града послје земљотреса показује се да кључне ријечи за урбану трансформацију у том периоду заправо нису ни „обнова“ нити „нови почетак“. Битно обиљежје дешавања на архитектонској сцени града било је да се под утицајем локалних актера започело или наставило са реализацијом низа развојних идеја из ранијег периода, које до тада није било могуће спровести због недостатка средстава, људских ресурса или техничких могућности. Реализација комплекса „Центар 1“ представљала је отјелотворење идеала „градотворне монументалности“,⁸³ архитектонске теме која је у то вријеме заокупљала побједнички конкурсни тим, а која се подударала са аспирацијама градских власти о великом градитељском подухвату.

Обнова и нова изградња у периоду послје земљотреса у Бањалуци заснивале су се у великој мјери на државној финансијској подршци додијељеној на основу Закона о учешћу Федерације у обнови Босанске Крајине. Међутим, од око пет милијарди тадашњих динара планираних за активности у самој Бањалуци, заправо је додијељено око 3.6 милијарди динара, што указује на разлоге због којих нису реализована сва планирана рјешења.⁸⁴

⁸³ Сликвит термин поменутог историчара архитектуре Ф. Вукића.

⁸⁴ Подаци преузети из: Vera Kržišnik Bukić, „Banjaluka 1945–1990“, str. 141. Исти аутор указује да је вриједност друштвеног производа у Бањалуци, смањена усљед заустављања привредног развоја због земљотреса, наставила да опада, те је у другој половини седамдесетих година XX вијека пала чак испод просјека за Босну и Херцеговину. То је значило да се разлика у средствима потребним за остварење планских поставки није могла обезбиједити из сопствених средстава општине.

Ако се резимира позиција Бањалуке у архитектури Босне и Херцеговине и региона, узимајући у обзир географски положај на самом ободу великих империја, административни статус града и закашњели и успорени процес модернизације, јасно је да је она на почетку истраживаног периода сасвим периферна. Тако прегледи архитектонских достигнућа и вриједности аустроугарског периода у Босни и Херцеговини, као што су онај Ибрахима Крзовића или Неџада Курте детектују свега неколико грађевина у Бањалуци као допринос архитектури БиХ.⁸⁵ Између два свјетска рата, захваљујући унапређењу административног статуса града у доба Врбаске бановине, и повећаном обиму градитељске дјелатности чији су носиоци архитекти из већих центара, у архитектури Бањалуке видљиви су импулси архитектонских дешавања у Београду или Загребу и отвореност за тековине модерне архитектуре. Ту отвореност потребно је вредновати имајући у виду да се у географски блиском Загребу, како објашњава Томислав Премерл, „ствара концентрација архитеката изванредног формата, архитеката који већ у првим својим радовима декларирају прихваћање начела модерне архитектуре и који сами стварају та начела“, као и да је, како овај аутор указује, стваралачки развој архитектуре у Хрватској „успоредан дио европског архитектонског развоја тог времена“.

Након периода послеријатне обнове и изградње градова, Премерл, резимирајући токове у архитектури Хрватске, или Штраус, осврћући се на архитектуру у Босни и Херцеговини, констатују, да је вријеме до краја истраживаног периода епоха „наглијег развоја архитектонских вриједности, вријеме отварања према свијету и уношења свјетских достигнућа у нашу средину“, односно да је то вријеме „пројектантске продукције која је из године у годину добивала на интензитету, као и са врхунским дOMETИМА запаженим у југославенским релацијама“. Од тих вриједности и домета, ипак, нема много одјека у Бањалуци. У свом прегледу послеријатне архитектуре Босне и Херцеговине, Штраус из архитектонске продукције у Бањалуци

⁸⁵ Видјети: Krzović, *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878-1918*; Nedžad Kurto, *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskog stila* (Sarajevo: Međunarodni centar za mir, 1998).

издваја као запажено остварење само један објекат, пословни солитер Јосипа Видаковића из 1965. године, који „наглашава епицентар Бањалуке“,⁸⁶ не упуштајући се у посебну архитектонску анализу.

Како су показале анализе у овом раду, историјат изградње на локацији тог солитера и сам пројекат парадигматични су за разумијевање трансформације града и ситуирање у контекст архитектонско–урбанистичких дилема истраживаног периода.

Седамдесете године XX вијека у архитектури Босне и Херцеговине су, у тумачењу Александра Левија, означене као „године трагања“, обиљежене преиспитивањем дискурса модернизма и посљедица изузетно повећаног градитељског интензитета претходних деценија, као и одјеком промјена односа према насљеђу, чије су вриједности – „сјај, сврховитост и волуминозност, овладавање мјерилом и простором, хармоничност у односу са средином“ – виђене као узор и извори инспирације.⁸⁷

У том контексту, и у Бањалуци се више посвећује пажња обликовним и просторним квалитетима локалних градитељских достигнућа, која су у релацији са архитектуром других градова БиХ афирмативније вреднована, па чак и награђивана. Штраус у детерминисању позиције архитектуре Босне и Херцеговине у југословенском контексту као показатељ користи број савезних награда „Борбе“ које су додијелене босанскохерцеговачким ауторима.⁸⁸ Ако се по узору на Штраусов приступ анализира архитектонска сцена Бањалуке крајем истраживаног периода, једна савезна награда „Борбе“ (за Регионални медицински центар аутора Брожа, Хамшића, Курпјела и Мандића) и двије републичке награде за реализоване објекте у Бањалуци (за нову зграду Гимназије аутора Николе Нешковића из 1971. и хотел „Босна“ архитеката Анте Џебе и Предрага Буловића из 1975. године) указују да градитељска дјелатност у том граду тек тада постаје актуелна у контексту кретања у архитектури и урбанизму Босне и Херцеговине и Југославије.

⁸⁶ Tomislav Premerl, „Tragovi moderne u poslijeratnoj arhitekturi Hrvatske“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 196-199 (1986), str. 15 i: Štraus, *Arhitektura Bosne i Hercegovine*, str. 48, 61 i 88-89.

⁸⁷ Видјети: Aleksandar Levi, „Godine traganja: arhitektura 70-tih godina – Bosna i Hercegovina“, str. 16.

⁸⁸ Тако су у периоду од 1969. до 1979. године ауторима из Босне и Херцеговине додијелене четири савезне годишње награде „Борбе“. Извор: Štraus, *Arhitektura Bosne i Hercegovine*, str. 89.

ГЛАВА III

НОВО И НАСЛИЈЕЂЕНО У ФИЗИЧКОМ ПРОСТОРУ МАЛОГ ГРАДА

Трећа глава истраживања посвећена је испитивању релација модерног и вернакуларног у физичком простору Бањалуке. У унитарној теорији Анрија Лефевра, простор прије свега има материјални, физички аспект – аспект који се може обухватити чулима. Тај аспект простора Лефевр дефинише двојако, кроз концепте „опажени простор“ и „просторна пракса“, који се односе на појавне компоненте које сачињавају простор и просторни поредак. „Просторна пракса“, по Лефевру, подразумева везе дневне рутине и урбане стварности које се остварују на плану физичког простора.⁸⁹

Анализа начина становања, којом се бави први дио овог поглавља, говори о новим и наслијеђеним начинима живота, напретку и расту града, али и разарајућим посљедицама интензивне стамбене изградње.

Тема разматрања у другом дијелу овог поглавља су комплексни узроци „смрти“ и нестајања физичких структура малог града, испитани кроз трансформације простора дуж Царског друма, у претходно дефинисаним периодима просторно–градитељског развоја града, гдје су били присутни разноврсни облици деструкције. Кључни разматрани проблем је једноставно исказан кроз Ле Корбизијеово питање у дијелу *Атинске повеље* посвећеном историјском наслеђу градова, примијењено на Бањалуку: „Ко ће извршити дискриминацију између оног што треба да остане и оног што треба да нестане?“⁹⁰

Суштинске особине дијела физичких структура отоманског града – вернакуларних грађевина намијењених свакодневном, овоземаљском животу – биле су пропадљивост и трошност. Други узроци деструкције грађевина из турског и каснијих периода повезани су са прекретницама у историји града: ратовима, разарањима и земљотресом, који су изазвали физичко уништење урбаних структура. Увођење нових начина живота

⁸⁹ Lefebvre, *The Production of Space*, str. 38.

⁹⁰ Ле Корбизије, *Атинска повеља* (1943), превео Данило Удовићи (Београд: Klub младих архитеката, 1965), стр.27.

захтијевало је и уклањање старих, као и уништење њиховог физичког оквира.

У овом поглављу такође се истражују потребе и могућности формалне заштите наслијеђеног у локалној средини. Након разарања у II свјетском рату и послјератних обнова градова, почетком шездесетих година XX вијека у Европи се мијења однос према наслијеђеном, а умјесто појединачног споменика нагласак је на вредновању и заштити историјских амбијената и цјелина. Међутим, одједи ове промјене у малом граду су закашњели, на шта указују разматрања која се односе на вернакуларну архитектуру Горњег Шехера и фрагменте урбане структуре из аустроугарског периода у централној градској зони.

3.1. КОЕГЗИСТЕНЦИЈА НАСЛИЈЕЂЕНИХ И НОВИХ НАЧИНА ЖИВОТА: СТАНОВАЊЕ ДУЖ ЦАРСКОГ ДРУМА

Стамбена архитектура турског периода у бањалучком крају развила се на затеченој традицији локалне стамбене архитектуре наслијеђене из средњег вијека, која је била изложена јаком оријенталном утицају.⁹¹ Најстарији стамбени објекти у локалној средини, још увијек у функцији крајем истраживаног периода, сачувани су уз доста измјена као дио историјског амбијента у данашњем јужном предграђу Горњи Шехер (Српске Топлице), а конкретне физичке структуре које су опстале потичу углавном из XIX вијека. Куће су, по неписаним градитељским законима, биле распоређене тако да сусједним грађевинама омогуће право на видик. То је значило да је приликом одређивања положаја куће коришћен принцип смицања објеката у хоризонталном и вертикалном смислу. Такође, важан принцип у стамбеној архитектури била је веза са природом, која се остваривала формирањем пространих башти. Куће су углавном грађене на два „боја“ (на двије етажне, тј. имале су приземље и спрат). Биле су кубичних форми, са четвороводним крововима наглашене стрехе. Приземље је било масивно, камено, док је препуштени спрат грађен као лагана дрвена конструкција, у систему

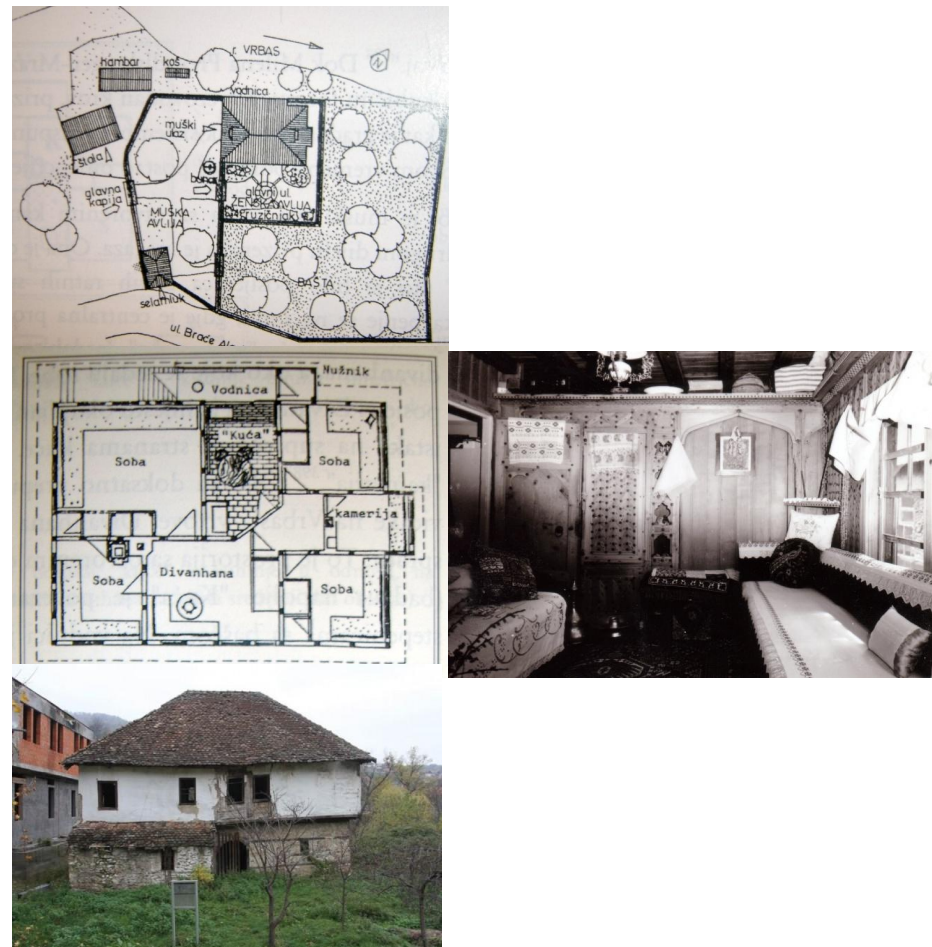
⁹¹ Видјети: Husedžinović, *Dokumenti opstanka*, str. 163–167.

бондрука, са испуном од непечене опеке. Објекти су у највећем броју случајева симетричне диспозиције. Фасаде су обавезно биле бојене у бијело. Оријентални начин живота условио је функционалну организацију стамбеног простора: мушки и женски дио куће и баште морали су бити стриктно одвојени. Стога је башта била опасана зидом који је имао мушку и женску капију, које су водиле у мушки и женски дио дворишта, различитих намјена. Док су се у мушком дијелу дворишта налазиле стаје и амбари за жито, женски дио је био обликован као цвјетни врт и башта са поврћем, а у неким случајевима имао је и чесму, шадрван или бунар. Мушки дио куће налазио се у приземљу и у њега се приступало из мушког дворишта; у неким случајевима мушки дио куће био је осмишљен и као потпуно засебан објекат. Главни улаз био је преко женског дворишта.⁹²

Једна од кључних просторија је „кућа“, односно кухиња са огњиштем, која се по правилу у бањалучком крају налазила на спрату стамбеног објекта. Ипак, код новијих вернакуларних грађевина, грађених под утицајима архитектуре посавских крајева, могла се налазити и у приземљу. Централни дио спрата заузима „диванхана“, која служи за окупљање, а из ње се приступа у околне собе и кухињу. У наставку диванхане је еркер који омогућава поглед ка улици и други оријентисан ка башти. У приземљу је обично постојала просторија са камином и димњаком, док кухиња на спрату није имала таваницу, већ се дим са отвореног огњишта одводио кроз отворе на крову. На спрату се налазила и просторија са посудама с водом, која се управо због тога и називала „водница“. У Бањалуци су постојали и читави породични стамбени комплекси из турског периода, који су имали кухињу са огњиштем конципирану као засебну грађевину, повезану са стамбеним објектом помоћу моста у нивоу спрата.

Карактеристичан примјер локалне вернакуларне стамбене архитектуре овог типа је кућа породице Шеранић, за коју се сматра да је и најстарија сачувана грађевина у Бањалуци, а још увијек постоји у Српским Топлицама (Горњем Шехеру). Претпоставка је да је изграђена крајем XVIII вијека. Кућа Шеранића

била је један од ријетких локалних примјера вернакуларне архитектуре турског периода гдје су у периоду који обухвата ово истраживање великој мјери били сачувани елементи оригиналног, врло декоративног ентеријера.

Слика 3.1. Кућа Шеранића, Горњи Шехер (данас Српске Топлице)
 а. првобитни ситуациони приказ домаћинства, са подјелом на мушко и женско двориште и помоћним објектима који више не постоје.
 б. основа спрата, изведеног у бондручној конструкцији.
 в. фотографија аутентичног ентеријера, седамдесете године XX вијека. Данас су елементи ентеријера изгубљени.
 г. постојеће стање, фотографија из 2011. године. Грађевина је напуштена и изложена пропадању.
 Извори: а и б – Sabira Husedžinović, *Dokumenti opstanka* (Zenica: Muzej grada Zenice, 2005), str. 168;
 в – фото-документација РЗЗКПН Републике Српске; г – фотографија аутора.

⁹² Последњи трагови тог начина живота нестали су доношењем закона о забрани ношења зара и ферече 1950. године.

Поред Горњег Шехера, мањи ансамбли вернакуларне стамбене архитектуре из времена турске управе постојали су крајем периода којим се бави истраживање и у даљим насељима (Лијева и Десна Новоселија), такође лоцираним уз наставак Царског друма који је из града водио ка југу, у правцу Мркоњић Града и Јајца. Како је тежиште нове изградње након турског периода помјерено у друге дијелове града, наведена насеља остала су по страни од обимнијих градитељских активности, па тако и модернизације и трансформације. Ипак, да би се прилагодили новим начинима живота, власници су вршили измјене и адаптације појединачних објеката, које су се односиле на увођење трајнијих материјала (цријеп умјесто дрвеног кровног покривача), доградње, увођење савремених инсталација и намјештаја, али су још увијек постојали примјери грађевина које су задржале велик број аутентичних елемената.

У другим градским зонама сачувани су појединачни примјери грађевина који припадају описаној вернакуларној архитектури.

Успостављање аустроугарске власти од 1878. године и статус Бањалуке као једног од окружних центара у Босни и Херцеговини подразумијевали су досељавање чиновника – странаца у град, међу њима и оних високо позиционираних, за које су морали бити изграђени одговарајући стамбени објекти. Раскошне стамбене виле изграђене су у хришћанском дијелу града, издвојено у односу на до тада изграђене структуре, дуж сегмента Царског друма у ком су већ били засађени дрвореди, и који је представљао улаз у град из правца сјевера. Насеље вила састојало се од слободностојећих грађевина декоративних фасада, постављених у средишту парковски уређених дворишта. Парцеле су биле изузетно велике у односу на уситњену парцелацију сусједних улица. Све виле су имале главни приступ директно са Царског друма, али и економске улазе са дворишне стране. У архитектури вила најчешће су примјењивани стилови романтизма или необарока. Неостилови су били израз тадашњег европског укуса, а како је зона намијењена за изградњу вила била удаљена од зона наслијеђених физичких структура, архитекти тих вила нису с њима кроз пројекат успостављали

асоцијативне везе. Напротив, пренесени су архитектура и начин живота из највећих центара Монархије, у складу са потребама њихових наручилаца.

Слика 3. 2. Репрезентативне виле уз Царски друм, разгледница из периода аустроугарске окупације. Објекти још увијек постоје, уз знатне промјене. На два објекта у првом плану у потпуности је уклоњена богата фасадна декорација.
Извор: фото-документација РЗЗКиПН Републике Српске.

Изградњи тих вила претходила је градња неколико објеката – репера на локацијама поред Царског друма. Прва грађевина у сјеверном дијелу града уз Царски друм изграђена по успостављању аустроугарске власти била је Војна команда из 1878. године. У њеној близини саграђено је неколико вјерских објеката значајних за локалну средину: православна црква из 1879. године, названа и „привременом“ црквом, католичка катедрала са бискупијом из 1883, те евангелистичка црква из 1895. године.⁹³ Државна Фабрика дувана је изграђена 1888. године, са намјером да се омогући запошљавање локалног градског становништва, а нешто сјеверније изграђена је аустроугарска војна болница са комплексом зграда у парковском окружењу. Насеље вила било је

⁹³ За изградњу цркве био је припремљен материјал који су новоуспостављене аустроугарске власти искористиле за изградњу Војне команде. Стога је црква изграђена од другог материјала, слабијег квалитета од првобитног. Радило се о скромној једнобродној грађевини, са звоником барокних облика и луковичастог крова. Према: Vicić, *Pozdrav iz Banjaluke*, str. 157–158. Од аутора наведених грађевина, једино је познат архитект евангелистичке цркве, Лудвиг Хубер.

директно повезано и са жељезницом: огранак жељезничке пруге изграђен 1891. године од станице Предграђе до самог центра града пресијецао је Царски друм, а на укрсници жељезнице и Друма изграђена је мања станична зграда у духу романтизма, архитектуре усклађене са архитектуром репрезентативних стамбених објеката. Виле су, према подацима доступним из земљишних књига, изграђене у посљедњој деценији XIX вијека. Нису, међутим, сачувани подаци о њиховим архитектима.

Вила Иде Михановић уписана је у земљишне књиге најраније, 1893. године; објекат Фридриха Клумера (*Friedrich Klummer*) изграђен је 1896, а нешто касније, 1898. године, изграђено је неколико нових репрезентативних објеката у том насељу: виле Јохана Дробила, Занфе Милић, Ксенофона Цита (*Zitt*, срушена), и Вилхелма Штокмана (*Wilhelm Stockmann*); вила свештеника Антона Ђурчића евидентирана је у земљишним књигама 1899. године.

Често заступљен стил у градњи вила или љетњиковаца био је романтизам, а његова препознатљива одлика је употреба дрвета, које се користи и као материјал за конструкцију, и као материјал за декорацију. Уколико је дрво коришћено као конструктивни елемент, грађевине су на фасади на горњим спратовима имале видну конструкцију, која је уједно коришћена и као декоративни мотив. Међутим, код већине објеката дрво је коришћено за израду декоративних елемената у зони крова, конструкцију и декорацију веранди, балкона, торњева и сл.

Од деведесетих година XIX вијека, фолклорна архитектура алпског региона у дрвету транспонована је у архитектуру репрезентативних стамбених објеката у Монархији, што је промовисано и у бечким архитектонским часописима тог доба. Стога су архитектима тог времена били доступни изведени пројекти, као и каталози детаља и декоративних мотива за обликовање грађевина са елементима тог стила.⁹⁴

Имајући у виду да резиденцијалне грађевине за чиновнике Монархије у Бањалуци настају управо деведесетих година XIX вијека, закључак је да су и

⁹⁴ Тако, према Крзовићу „фолк стил“ постаје „нобл стил“. Видјети: Kizović, *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878-1918*, str. 29–30. Тај аутор наводи да би се стилска припадност сличних грађевина могла одредити и као „фолклорно-романтичарска, а за њих се сусрећу и називи „алпски“, „швајцарски“, „национални“ и сл.“

на периферији империје сасвим промтно праћени тада актуелни трендови у архитектури стамбених објеката.

Поменути репрезентативни стамбени објекти углавном су сачувани до данас. Међутим, услед промјена друштвеног и културног контекста и система власништва, и они су мијењали намјене и власнике. Неки од објеката који су имали тако раскошно орнаментисане фасаде да су били упечатљиви мотиви разгледница девастирани су и драстично измијењени.⁹⁵

У међуратном периоду, у Бањалуци се уводе нови начини становања, повезани са тековинама модерне архитектуре. Послије периода стагнације градитељских активности, оснивањем Врбаске бановине повећавају се потребе за стамбеном изградњом.⁹⁶ Према ријечима бана Милосављевића, „назад и бројно стање у Бања Луци затеченог особља, то све недовољно и за почетни рад, гонило ме је, да најхитнијим путевима тражим од одговарајућих министарстава: начелнике одељења, шефове одсека и други помоћни персонал“.⁹⁷ За службенике пристигле из других крајева Краљевине заједно са породицама није било могућности смјештаја, те су стамбене потребе хитно ријешене изградњом стамбених зграда завршених 1930. године, како службеници не би налазили изговоре за пресељење у Бањалуку.

Чиновници су у сједишту Врбаске бановине живјели у насељу сачињеном од шест двоспратних вишепородичних зграда које је у Врбас–алеји пројектовао млади архитект бановинског Техничког одјељења Едгард Кобенцл. Постоји и засебна, репрезентативнија зграда истог архитекта намијењена високим службеницима Бановине, на истакнутијој локацији у близини Кастловог ћошка. Њена репрезентативност за малу средину каква је Бањалука тог времена огледала се у величини објекта и увођењу класичне плитке фасадне декорације у облику удвојених дорских пиластара и профилисаних вијенаца. Укупно су у свих седам зграда изграђена 52 стана.

⁹⁵ Према подацима из документације Републичког завода за заштиту културно–историјског и природног наслеђа Републике Српске, фасадна пластика и декоративни елементи у дрвету уклоњени су са више вила приликом радова на санацији послје земљотреса 1969. године.

⁹⁶ У периоду послје I свјетског рата, све до успостављања административне подјеле на бановине, у Бањалуци се тако мало градило да је укупан број издатих грађевинских дозвола за тај десетогодишњи период износио свега 492. Извор: Микић, *Бања Лука: култура грађанског друштва*, стр. 96.

⁹⁷ Милосављевић, *Сусрети са краљем 1929–1934*, стр. 36.

Слика 3.3. Едгард Кобенцл. Чиновнички павиљони за службенике Врбаске бановине, 1928. године. Лијево луксузнији објект код Кастловог ношка; десно један од шест објеката у Врбас-алеји. Фотографије из периода између два свјетска рата. Извор: фото-документација РЗКипН Републике Српске.

Комплекс од шест чиновничких зграда пројектован је у масивном конструктивном систему са ослањањем на носиве зидове, просторном организацијом чији се концепт није суштински разликовао од оног из претходних епоха, па ни од концепта репрезентативнијег павиљона са одликама неоренесансе. Међутим, сведене фасаде које су умјесто орнамената имале само једноставне хоризонталне крунске вијенце представљале су значајан отклон од дотадашње представе о изгледу објеката сличне намјене у малој и конзервативној провинцијалној средини. Стога и површна примјена модернизирајућих ефеката представља новину у оваквом окружењу.

У Бањалуци су између два свјетска рата постојали и скромни примјери породичног становања у кућама модерног архитектонског израза.

Један од карактеристичних примјера куће модерног изгледа у малом граду, кућа директора Ниже пољопривредне школе у данашњој Улици књаза Милоша, налази се управо у близини Царског друма. Она је изграђена далеко изван градске зоне периода Врбаске бановине, у тадашњем селу Буцак гдје је подигнута и сама школа окружена комплексом школског земљишта. Кућа је изграђена 1936. године, а пројекат је потписао инжењер Банске управе

Никола Федоров, који је 1930. године као приправник посредством Министарства грађевина из Београда распоређен на службу у Бањалуку. Као и код примјера вишепородичних стамбених зграда Кобенцла, и код кућа модерног архитектонског израза у Бањалуци није било могуће примјенити истинске иновације у конструктивном систему нити у просторном концепту које је донијела модерна архитектура. Стога је у кући директора Ниже пољопривредне школе примијењен традиционалан просторни концепт одвојених соба, са централним степенишним холем као главном просторијом, из кога се приступало у све остале просторије. Конструктивни склоп био је, као и у ранијим епохама, заснован на масивним носивим зидовима. Спољашња обрада је без орнамената, са кубичним формама завршеним равним кровом и кровном терасом. Ипак, модеран изглед није произашао из модерне просторне концепције грађевине.

Често су инвеститори били склони да прихвате тај израз јер је одсуство богате фасадне пластике обећавало и смањење трошкова изградње. Међутим, резултат у облику грађевине једноставне форме, без скупе декорације, били су објекти „модерног стила“ који, примјењујући неке од постулата модерне архитектуре на формалистички начин, ипак, не представљају истински модерну архитектуру.⁹⁸

Већ поменута Вакуфска палата Стјепана Планића, најамна зграда Вакуфа Дефтердарија–Пашић џамије, напротив, конципирана је истински модерно. Планић је дошао у Бањалуку по позиву Вакуфа из тада најбитнијег центра модерне архитектуре у Краљевини Југославији, географски блиског Загреба. У конструкцији зграде примијењен је армирани бетон за таванице и средишње носиве стубове, а функционална и обликовна рјешења су рационална и модерна. Кључни простори, собе за боравак, оријентисани су према парку, веома флексибилни јер су функционално подијељени само лаким преградним зидовима и директно приступачни из пространих холова. То је заправо једина модерна вишепородична стамбена зграда дуж Царског друма изграђена у Бањалуци између два рата.

⁹⁸ О стамбеној архитектури у Бањалуци између два свјетска рата видјети: Siniša Cvijić, „Počeci modernizma u stambenoj arhitekturi u Banjaluci“, *Prostor-5* (Banjaluka), br. 2 (2009) str. 66–74. О „модерном стилу“ видјети: Mr Ljiljana Blagojević, *Moderna kuća u Beogradu (1920–1941)*, (Beograd: Zadužbina Andrejević, 2000), str. 61–72.

Послије II свјетског рата, у првим годинама обнове и изградње, обим градитељске дјелатности био је веома скроман. Тако је 1950. године у читавом граду реализовано свега неколико хиљада квадратних метара новог стамбеног простора.⁹⁹ Радило се о веома скромним грађевинама, често и типским објектима са становима минималног стандарда и опреме, а наручиоци изградње вишепородичних зграда била су већа локална предузећа за потребе својих запослених. Доминантна спратност била је свега три етаже (приземље и два спрата), да би се касније у оквиру разраде концепције Генералног урбанистичког плана из педесетих година XX вијека тежило изградњи „града четвороспратница“.

Као и у другим југословенским градовима, стамбена изградња у Бањалуци у првим годинама послје II свјетског рата окарактерисана је лошим условима – сиромаштвом, недостатком стручних кадрова и недоступношћу савремених материјала, технологија и техника градње. Није било простора за инвенцију у урбанистичким и архитектонским рјешењима, а насеља карактеришу униформност, безличност, недостатак идентитета и понављање архитектонских образаца. Осим што новоградње нису имале вриједности као архитектонска дјела,¹⁰⁰ често је долазио у питање и елементарни квалитет радова.¹⁰¹ Под притиском економских и технолошких ограничења, хитности нове изградње и немогућности да се достигне идеал права на стан, слична пракса у локалној стамбеној архитектури, уз појединачне изузетке,

⁹⁹ Скроман обим стамбене изградње илуструју информације из локалног листа *Glas*: до новембра те године у граду је изграђено око 4000 m² стамбеног простора, што није могло задовољити растуће потребе. Нешто касније, године 1956, у изградњи су била 33 стамбена објекта са око 100 станова. Неколико година касније, 1958, у локалној штампи се истиче проблем великог броја сустанарских заједница, а обим стамбене кризе илуструје податак да је недостајао 1371 стан.

¹⁰⁰ О грађевинама широм БиХ изграђених првих послјеријатних година, угледни сарајевски професор и историчар архитектуре Хусреф Реџић у једном интервјуу каже: „Њихов пројектант није био архитект, него нужда која се обликовала и озаконовила у нормативима и стандардима, који су прописивали све ...“ и сликовито додаје: „Боље за ауторе послјеријатног периода 1945 до 1950. г. да им се имена не знају (овдје као и свуда и у свему има и изнимка).“ Према: Husref Redžić, „Razgovor o arhitekturi“, *Odjek* (Sarajevo), br. 2 (1955), str. 7.

¹⁰¹ Коментаришући актуелне проблеме у стамбеној изградњи, један новинар наводи: „Грађевинска предузећа ће у будуће морати да воде више рачуна о квалитету извршених радова, како се не би дешавало да новоградња, као ова на слици, буде одмах у почетку разврстана у VI категорију“. Извор: Т, „Očuvanje postojećeg i izgradnja novog“, *Krajiške novine* (Banjaluka), 6. april 1956, str. 5. Одлуком ГНО, станови у Бањалуци били су подијељени у девет категорија, а карактеристике VI категорије биле су дефинисане на сљедећи начин: „У VI категорију спадају здрави некомфорни станови који се могу налазити на свим спратовима као и на мансарди, осим станова у сутерену. Собе морају бити суве, довољно свијетле и зрачне док помоћне просторије могу бити влажне као и довољно освјетљене. Собе могу да буду високе најмање 2.60 m, патосане и са једноставним прозорима или дуплих прозора мањих димензија. Од помоћних просторија морају имати: кухињу и евентуално оставу. Кухиња може имати под од дасака, бетона или цигле. Клозет може бити ван стана или заједнички у згради ... станови морају имати електрично освјетљење, док воду могу имати и у двористишту“. Наведено према: *Нацрт одлуке ГНО о стамбеној тарифи*, члан 4, објављено у листу *Бањалучке новине* (Бањалука), 19. фебруар 1954, стр. 5.

продужила се и дубоко у педесете године XX вијека, и послје критике тог типа стамбене изградње који је исказан на 1. Савјетовању архитеката и урбаниста Југославије 1950. године у Дубровнику.¹⁰²

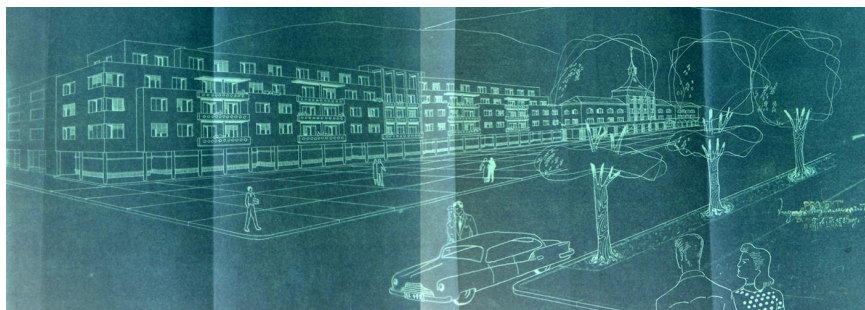
На најрепрезентативнијим локацијама уз Царски друм за новоградње је у првој половини педесетих година XX вијека ангажован архитект Ибрахим Салихагић.¹⁰³ Он за прво локално послјеријатно пројектантско предузеће „Пројект“ осмишљава зграду „Титаник“ на главном тргу, касније срушену у земљотресу, и стамбено–пословну зграду оријентисану ка Царском друму, у блоку у залеђу зграде Банске управе, наспрам тадашње Жељезничке станице, која и данас постоји.¹⁰⁴ „Титаник“, пројектован у духу свог времена, био је издужена четвороспратница са пословним приземљем и становима на спратовима, коју је Салихагић пројектовао 1953, а реализовао наредне године. Грађевина је формирала дугачак трг који се надовезивао на Господску улицу и Кастрлов ћошак, тада још неизграђен након рушења куће трговца Томе Радуловића. „Титаник“ је замијенио читав низ ситних изграђених структура које су се „уливале“ у Господску улицу, не пратећи регулацију Царског друма. Касније је критикован у локалној средини као неуспјешно архитектонско дјело непримјерено окружењу које се састојало од грађевина из аустроугарског периода. Међутим, перспективни приказ са фасадом према новоформираном тргу и затеченим изграђеним контекстом – хотелом „Палас“ Диониса Сунка, показује настојање аутора да се успостави релација са наслијеђеном грађевином: ритам једног јединог расположивог типа прозорских отвора нове зграде усклађен је са оним на Сунковој грађевини, као и композиција маса, са наглашеним средишњим пољем дугачког стамбеног објекта (што, истина, није изведено), и истакнутим доњим етажама, висински усклађеним са нижим бочним крилима хотела. У нивоу партера, архитект новоградње надовезао је транспарентне локале на

¹⁰² Прве назнаке слободе ауторског приступа у послјеријатној архитектури у Бањалуци, изражене скромним средствима варијантних рјешења композиције фасаде, исказао је Иван Штраус, тада студент архитектуре, у пројекту једне вишепородичне стамбене двоспратнице за раднике Фабрике целулозе из 1954. године (в. сл. 2.5).

¹⁰³ Таубман и Финци сврставају Салихагића у сарајевске архитекте. Припадао је групи архитеката школованих у Прагу, носилаца функционалистичког приступа прије II свјетског рата. Према: Jahiel Finci, Ivan Taubman, „Jedna graditeljska epoha. Razvoj arhitekture u Bosni i Hercegovini“, *Odjek* (Sarajevo), br. 24 (decembar 1974), str. 16.

¹⁰⁴ Данашња адреса је Краља Петра I Карађорђевића 70.

пословне просторе у приземљу сусједног хотела. Детаљ перспективног приказа наглашава тежњу за уношењем тековина модерног живота у мали град: савремен аутомобил паркиран на главној улици сагледава се заједно са зградом и сугерише жељени животни стил. Бањалука је, наиме, у то вријеме била град бициклиста, док су моторна возила била ријеткост на улицама. Према подацима из наредне деценије, у Бањалуци је средином 1968. године било око 30 000 бицикла и свега око 6 000 моторних возила.¹⁰⁵

Слика 3. 4. Стамбено-пословна зграда „Титаник“, Ибрахим Салихагић, педесете године XX вијека
а. перспективни приказ једног од варијантних рјешења, поглед на објекат и хотел „Палас“ из градског парка.

б. фотографија из друге половине шездесетих година XX вијека. У позадини небодер Јосипа Видаковића на Кастрловом ћошку.

Извори: а – Архив РС, фонд НОГ Бањалука 1945/1955 (несигнирано);
б – фото-документација РЗЗКПН Републике Српске.

Крајем педесетих година XX вијека, на основу парцијалног урбанистичког рјешења, локални архитекта Јусуф Беговић из предузећа „Пројект“ приступа

пројектовању стамбене зграде на углу, у близини Војне команде, односно „Царске куће“. Како би се нагласио угао, објекат је конципиран као тродијелна структура – са троспратним и четвороспратним нижим бочним дијеловима и вишим, осмоспратним корпусом као угаоним мотивом. Осмоспратни дио грађевине, завршен почетком шездесетих година, био је прва стамбена зграда у локалној средини у којој је уграђен лифт, што илустративно говори о скромном степену техничког напретка и градитељских достигнућа у малој средини.

У локалној средини, расположива површина стамбеног простора по становнику била је мања и од већ веома скромног републичког просјека.¹⁰⁶ Стан за једну породицу у идеалном случају је имао дневни боравак, родитељску и дјечију собу, кухињу са трпезаријом и купатило, уз евентуално балкон или лођу; међутим, број станара био је често већи од пројектованог, тако да је и дневни боравак у многим случајевима служио за спавање неког од чланова породице.

О низу друштвених група које нису имале прилику да дођу до стана, те су живјеле као подстанари, не постоје посебна истраживања, али је несумњиво да се на њих није могао примијенити ни ионако низак достигнути стандард вишепородичног становања. Стога је у стамбеној типологији града био заступљен и посебан вид становања за самце.¹⁰⁷

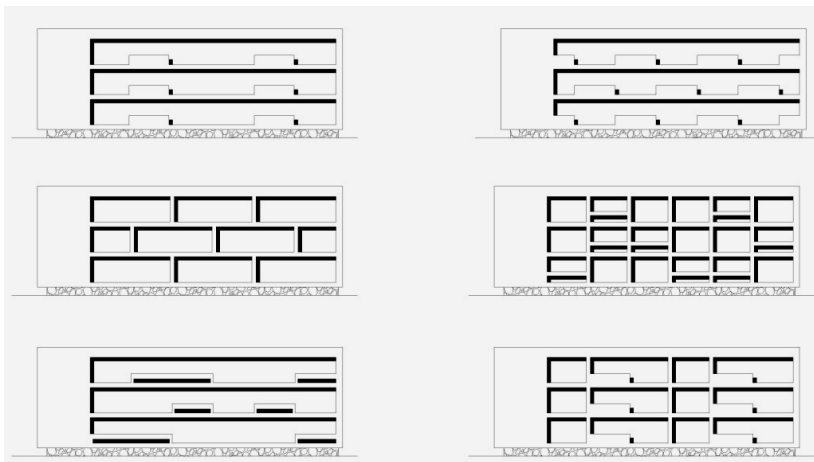
Изградња станова споро је напредовала због застарјеле технологије, слабе техничке опремљености, недостатка грађевинских стручњака, честих нестацица грађевинског материјала и сл. Многи објекти зидани су на традиционалан начин у масивном склопу. Постепен прелазак са традиционалног на савремен, рационалан и економичан начин изградње насеља и објеката почиње тек од јесени 1962. године, када је највеће локално грађевинско предузеће „Крајина“ оспособљено да пређе на префабриковану градњу према Жежељевом систему. Тај систем је подразумијевао скелетне

¹⁰⁶ Anonim, „Ispod prosjeka“, *Krajiške novine* (Banjaluka), 19. mart 1962, str. 3.

¹⁰⁷ Поред планираних али никад не реализованих станова за самце у највишој згради у граду на Кастрловом ћошку, у граду су постојали и „хотели за самце“, које су шездесетих година XX вијека изградила два велика градска предузећа, „Руди Чајавец“ и „Крајина“, за смјештај својих радника. Хотел „Чајавец“ налази се уз Царски друм, док је хотел „Крајине“, изграђен 1974. године по пројекту Миле Пуцар, у непосредној близини погона и складишта предузећа, у насељу Ребровац.

¹⁰⁵ Извор: Dragiša Spremo, „Banjaluka – juče, danas, sutra“, *Glas* (Banjaluka), 22. april 1968, str. 8.

конструкције од префабрикованог преднапрегнутог бетона и монтажна зидна платна. Тежиште стамбене изградње било је на десној обали Врбаса, гдје су архитекти тек основаног Урбанистичког завода осмислили насеље типских вишеспратница.¹⁰⁸

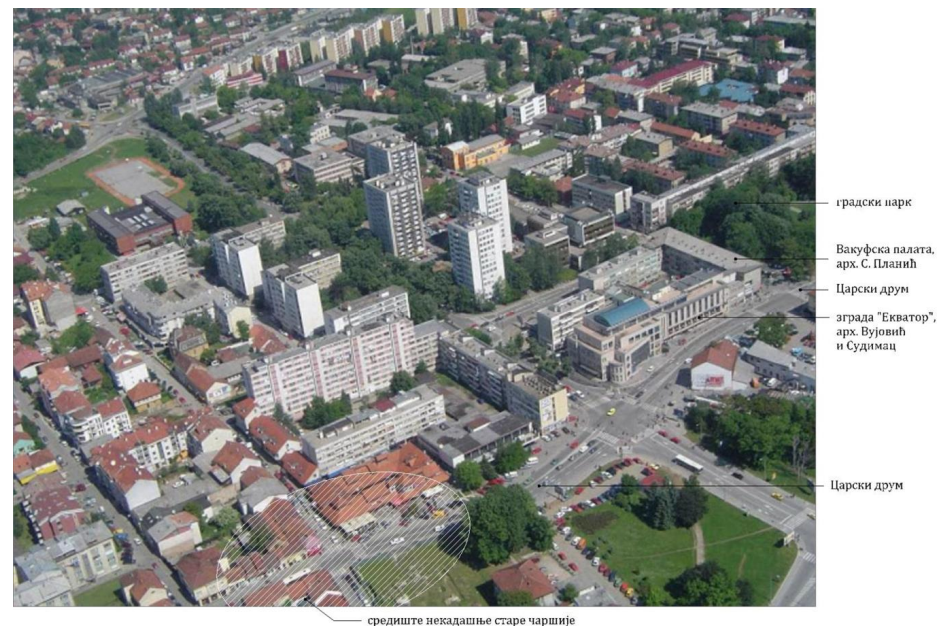
Слика 3. 5. Иван Штраус, архитектонске анализе композиције фасаде вишеспратничке стамбене зграде Фабрике целулозе, педесете године XX вијека.

Извор: дијелови пројектне документације за изградњу стамбене зграде Фабрике целулозе Архив РС, фонд НОГ Бањалука 1945/1955, несигнирано, цртежи које је дигитализовао аутор.

Насеље „Црквена-Ханиште“, које се градило у то вријеме (од 1960), садржавало је два типа објеката: стамбене вишеспратнице, и потпуну новину у области стамбене изградње у локалној средини – блок са четири типска солитера. Концепт тог стамбеног насеља био је одраз реинтерпретиране доктрине сунца, простора и зеленила оличен у замисли о изградњи високих зграда окружених зеленилом и парковима, као најрационалнијем рјешењу за повећање густине насељености. Та замисао редукована је у контексту стамбених потреба и технолошких могућности грађевинарства провинцијског града социјалистичког периода на један блок са четири

¹⁰⁸ Ивица Шеговић и Ирена Тот-Хазнадар израдили су урбанистичко рјешење десне обале Врбаса, које је подразумијевало фазну изградњу стамбених четвороспратница (доминантна спратност у периоду између два рата била је 2–3 етаж), а прва фаза реализације требало је да траје од 1962. до 1964. године. ИМС-систем, заснован на вези елемената конструкције преднапрезањем, развио је Бранко Жежељ у научноистраживачком Институту за испитивање материјала ИМС из Београда. Систем је први пут примјењен 1957. године. Стамбени блокови 1 и 2 у Новом Београду, пројектовани 1958–1959, а реализовани 1959–1963. године, са око 3600 станова, изведени су у овом систему. Према: <http://www.institutims.rs> (приступ јануара 2013) и: Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам*, стр. 156–157.

зграде спратности P+12, који је, дуго чекајући реализацију, јасно одражавао економску и стамбену реалност града. Високи објекти су допуњени и засебном подцјелином са комбинацијом нижих, четвороспратних, и виших, осмоспратних објеката у строгој геометријској композицији у виду меандра. Ти објекти организовани су око дворишта отворених једном страном ка наткривеној Црквеној, односно ка новопланираном булевару. Тако су формирана мања, парковски обликована дворишта, која су служила и као

тампон-зона ка прометној саобраћајници.

Слика 3. 6. Насеље „Црквена – Ханиште“, са четири висока објекта и нижим објектима који формирају дворишта према новопланираном булевару управном на Царски друм. Изграђено педесетих и шездесетих година XX вијека. Савремена фотографија.

Извор: www.banjaluka.rs.ba (приступ децембра 2012), са информацијама које је додао аутор.

Стамбени микрорејон „Чаире“, који се налази у зони поред Царског друма, надовезујући се на насеље „Црквена-Ханиште“, био је амбициозније замишљен. Микрорејон је обухватао комплекс од 17 објеката, заједно са још неколико грађевина на издвојеним локацијама, са више од 1000 станова. Аутор Неџад Хотић настојао је, у оквиру постојећих ограничења, постигне

извјестан степен флексибилности рјешења, или, његовим властитим ријечима, „да добије свјежину у третирању архитектуре стамбених објеката, да избјегне печат типских рјешења“.¹⁰⁹ Међутим, за то је постојао низ ограничавајућих фактора, почев од крутих задатих оквира урбанистичких рјешења, преко рокова израде техничке документације који су често били веома кратки и нису дозвољавали исцрпније анализе, скромних расположивих средстава, која су условила примјену јефтинијих материјала, технологије префабриковане и монтажне градње која је доприносила стереотипним крајњим резултатима. Истина, изградња нових вишепородичних стамбених блокова унијела је у малу и неразвијену средину изузетно важне нове вриједности кроз побољшање комуналне опремљености и стандарда.¹¹⁰

Крајем истраживаног периода, бројни примјери вернакуларне архитектуре из турског периода били су сачувани, али је промијењен начин живота који је утицао на њихову просторну организацију: нестаје потреба за подјелом на мушки и женски дио куће. Како у вернакуларним просторним цјелинама, и поред планских и конкурсних приједлога, није спроведена ревитализација физичких структура, становници су их различитим доградњама и модификацијама функције и материјализације сами прилагођавали својим новим потребама. Репрезентативне виле из периода аустроугарске управе, као и стамбени објекти у модерном духу настали између два рата, били су такође коришћени на нови начин у каснијим, промијењеним друштвено-културним околностима, са новим власничким односима. Изградња објеката вишепородичног становања у послеријатном периоду била је веома често реализована непотпуно или уз одступања од пројеката: уређење блокова и околине објеката углавном је било недовршено, а често није било функционалне подршке становању у виду централних функција. Станове је користио већи број станара од пројектованог. Стога се ни сам нови начин

¹⁰⁹ Anonim, „Najljepši objekti na Čairama“, *Krajiške novine* (Banjaluka), 25. januar 1962, str. 6.

¹¹⁰ У вези с тим, на примјер, илустративни су подаци да око трећине становништва Бањалуке у 1969. години није имало прикључак на водовод, а да је према резултатима пописа из 1971. године око 11% станова на територији општине имало земљани под. Према: М. Ос, „U svijetu statistike: svaki deveti pod od zemlje“, *Glas* (Banjaluka), 24. februar 1973, str. 5.

становања у малом граду није одвијао онако како је било предвиђено пројектима и визијама.

У свом значајном прегледу архитектонске дјелатности у Босни и Херцеговини послје II свјетског рата, Иван Штраус даје општу оцјену повезаности радикалне промјене слике мањих градова у БиХ, нарочито њихових централних зона, и огромних подухвата у станоградњи. Истраживање поставки планских докумената, ставова актера локалне градитељске и планерске сцене, парцијалних рјешења и реализација у домену становања у Бањалуци показало је да се те оцјене могу примијенити и на друштвено-економску, политичку и стручну логику у стамбеној изградњи послеријатних деценија у Бањалуци: настојање да се максимално искористи затечена инфраструктура у централној градској зони, те испуњење визија локалних политичких ауторитета, који су драстичну промјену слике града видјели као доказ отклона од назадног и провинцијалног.¹¹¹

Једна нереализована иницијатива Јураја Најдхарта, произашла из његових истраживања нових материјала и технологија у домену станоградње, репрезентовала је идеју о сасвим другачијој друштвеној улози архитектуре у малом граду. Најдхарт је, захваљујући експериментима и истраживањима која су га заокупљала у другој половини шездесетих година XX вијека, дошао до приједлога архитектонских рјешења привременог смјештаја људи у екстремним ситуацијама, какав је био земљотрес у Бањалуци. У једној студији представљеној на Изложби ликовних умјетника Југославије у Сарајеву 1969. године, као и у неколико чланака у штампи и стручној периодици, приказао је привремена рјешења смјештаја која су истовремено економична и рационална захваљујући могућностима серијске производње и груписању, и поштују мјерило човјека, уводећи идеје о меандрирању и просторној дистрибуцији на начин који би омогућио осјећај индивидуалне слободе становника. Иницијатива је произашла из Најдхартових истраживања о „синтетичким кућама“ која је детаљно разрадио у периоду од 1965. до 1968. године са сарадницима из Завода за испитивање материјала и

¹¹¹ Štraus, *Arhitektura Bosne i Hercegovine*, str. 84.

конструкција у Сарајеву и Института за грађевинарство Хрватске.¹¹² Тај скроман, јефтин и адаптибилан тип куће, доступан свима, био је инспирисан Ле Корбизијеовим идејама о серијској производњи кућа, као што се производе аутомобили. Најдхартова иницијатива, настала као одговор на ванредне околности у Бањалуци, уједно је и једина његова директна спона са овим градом, с обзиром да у Бањалуци није имао реализованих архитектонских задатака. Међутим, приједлог за ове ефемерне структуре, који је у своје вријеме ипак остао незапажен, посредно проблематизује кључна питања послеријатне архитектонске сцене града – с једне стране толико истицане рационалност и економичност, а с друге и човјек доживљај архитектонског простора, често сасвим запостављене у реалности обиљеженој парцијалним и *ad hoc* рјешењима.

3.2. „СМРТ СУСТИЖЕ ДЕЛА КАО И БИЂА“¹¹³ – СЛОЈЕВИТОСТ УРБАНОГ ТКИВА

Увођење „западне“ урбане структуре у слику Бањалуке

У најдаљој прошлости о којој су сачувани писани подаци, Бањалука представља утврђени град са подграђем, уз ријеку Врбас. Могућност сазнања о граду тог времена пружа само неколицина историјских извора. Град је спаљен приликом ратних сукоба 1527. године, те су уништени трагови физичких структура из те епохе. Једине константе којима се успоставља веза са данашњом представом о граду су његово име и тврђава уз Врбас. Оријентални град развија се на данашњој периферији и око тврђаве и везује се за ријеку. Град има карактер занатског и трговачког мјеста, а урбану структуру чине мост, тврђава, чаршија као средиште, и стамбене махале са џамијама. У односу на претходни период, већи је број сачуваних историјских извора који дају информације о слици града. У неким од вакуфнама су информације о реперима (џамије, хамам, хан, дућани, итд) који су се

¹¹² Видјети: Jelica Karlić Kapetanović, *Juraj Najdhart* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1990), str. 235–240; Juraj Najdhart, "Preventiva i prva pomoć", *Oslobodjenje* (Sarajevo), 13. decembar 1969, str. 3.

¹¹³ Израз који користи Ле Корбизије у: *Le Korbizije, Atinska povelja*, str. 27. Приликом образложења става да архитектонске вриједности – објекте и цјелине – треба сачувати, користи и термин „поштетети“ којим додатно наглашава положај дјела из прошлих епоха у модерном времену.

углавном налазили на данашњој периферији и већином су срушени у освајањима и ратовима. Само неколико тих репера преживјело је до разорног земљотреса 1969. године, односно до деведесетих година XX вијека (џамије, сат–кула изграђена у XVI вијеку). Од XVII вијека битан елемент постаје и варош коју је насељавало хришћанско становништво. Тврђава у обнови 1712–1714. године добија данашњи изглед. Крајем турског периода, шездесетих година XIX вијека, изграђен је у данашњем облику Царски друм, који је и данас основа градске саобраћајне мреже. Оријентални и хришћански дио града раздваја рјечица Црквена. Кроз низ фаза експанзије и стагнације које се смјењују у зависности од друштвених и политичких околности на општинском плану, два дијела града су као двије цјелине коегзистирала један уз други. Многи путописи говоре о граду у епохи турске управе; они осим о изгледу града дају информације о утиску, доживљају, што је више и комплексније од визуелне представе. Они су кључни извор сазнања о граду у доба кад не постоји фотографија, прецизне карте или други медији. Из XVIII вијека сачуване су војне карте, гдје су детаљно и прецизно приказани елементи значајни за војне потребе, док се остали занемарују или представљају с мањом прецизношћу. Такав извор је карта мајора Божића из 1795. године. Претпоставке и нагађања о структури града престају након успостављања аустроугарске власти, по изради геодетских снимака између 1880. и 1884. године.¹¹⁴

Током посљедњих година турске владавине, град постаје регионални управни центар. Слика Бањалуке тада одговара слици карактеристичног балканског оријенталног града. Утврђени градови су се у османској подјели градова називали паланка, хисар или кале; варош, касаба и шехер спадали су у градска насеља отвореног типа. Касаба је насеље у ком се становништво бавило првенствено занатством и трговином, а које је уз то испуњавало још неке привредне и културне услове. Шехер је било веће градско насеље, са разним јавним објектима вјерског, привредног, културног и просвјетног садржаја. Насеље или његов дио настањен хришћанским становништвом

¹¹⁴ Урбану историју Бањалуке, са нагласком на период турске владавине, посебно је истраживала С. Хусеиновић (магистарски рад *Analiza i kritička valorizacija istorijske dokumentacije o urbanom razvoju Banjaluke do početka XX vijeka*, одбрањен 1989. године на Архитектонском факултету Универзитета у Београду и више научних чланака о тој теми).

представљало је варош. Пословни дио типичног града била је чаршија. Ту се налазио трг и улице са дућанима – радњама занатлија и трговаца, које су по улицама биле груписане према занатима. У чаршији су се налазили и објекти јавне намјене, као што су џамије, медресе, безистани (покривени базари), хамама, ханови, караван–сараји. Становање је било у стамбеним сусједствима – махалама; свака вјерска група имала је засебну стамбену четврт. Махале, организоване око вјерских објеката као средишта, обезбјеђивале су максималну сегрегацију становања, захваљујући густој мрежи улица неправилне матрице, која је садржавала и много слијепих приступних улица полујавног карактера. Бањалука почетком аустроугарског периода има све наведене елементе урбане структуре.

Према картографској документацији с почетка аустроугарске окупације, улице Бањалуке су биле врло уске. Најшира улица био је дио Царског друма изграђен на основу царског фермана после 1860. године и његова ширина износила је 11.5 метара. Ширина друма у зони чаршије износила је око 6 метара, а друге улице, посебно стамбене, биле су још уже. Димензионисање је било усклађено са новоуведеним законодавством које се односило на урбано планирање и грађење у Отоманском царству.¹¹⁵

Унутар стамбених зона није било сегрегације према друштвеном статусу и богатству становника, али је постојало неколико типова кућа. Обични становници живјели су у мањим кућама са скромним вртом опасаним зидом. Могућност одвајања жене и породице била је привилегија богатијих слојева који су живјели у кућама са већим вртом и помоћним објектима у дворишту. У већим резиденцијама, конацима, који су пандан вилама или палатама у западној типологији становања, живјели су најбогатији и најугледнији државни службеници или трговци.

¹¹⁵ Правни оквир по узору на развијене европске земље у области планирања и грађења уведен је од 1848. године у склопу реформи и модернизације Отоманског царства. Извршена је категоризација уличне мреже са подјелом на главне, обичне и остале улице, а минимална ширина главних артерија износила је 7.60 метара. Од 1863. године, уведене су још двије категорије саобраћајница, гдје је за најшире улице предвиђена димензија од 11.5 метара. Класификација и неопходне ширине саобраћајница мијењане су и каснијим законима, уз настојање да се отклони и проблем слијепих улица. Тек у законима донесеним после 1863. године, поред питања ефикасности саобраћаја, третирана су и питања густине изграђености и инсолације. Видјети: Çelik, *The Remaking of Istanbul*, поглавље "Regularization of the Urban Fabric", стр. 49–81.

Наспрам кућа које су генерално биле скромне величине и грађене од трошног материјала, задужбине и грађевине намијењене општем добру нису се издвајале само по чврстом и трајном материјалу, већ и по импозантнијим димензијама. Други објекти, чак и ако су припадали имућнијим људима, били су грађени од трошног материјала.

Огромне промјене у слици града доноси аустроугарски период. Константни у урбаној структури су сегрегација и, у односу на епоху турске власти, продубљени и усложњени контрасти. У читавој Босни и Херцеговини, па тако и у Бањалуци, проводе се нови грађевински закони. Усваја се грађевински ред – *Bauordnung*. Грађевински ред био је обавезан за Сарајево, а за друге градове примјењује се само према изричитој наредби Земаљске владе. Непосредно по успостављању власти, а прије доношења грађевинског реда, власти су превеле и примјењивале турски закон о изградњи саобраћајница и грађевина. Новом изградњом управља Грађевинско одјељење Земаљске владе, са сједиштем у Сарајеву, преко техничких одјељења у окружним областима. Једно од њих се налазило у Бањалуци, с обзиром на њен нови статус једног од шест окружних градова. Иако је нови приступ градњи контрастан у односу на концепцију оријенталног града, он има и карактеристику да се не руши нити мијења оно што је већ изграђено,¹¹⁶ тако да опстаје данашње предграђе гдје је била концентрисана изградња у турском периоду, као и чаршија у данашњој централној градској зони, а (са ријетким изузецима) гради се у зонама поред њих. Услјед много веће потребе за новом изградњом, то није случај у главном граду Сарајеву, о чему илустративно пише историчар Хамдија Крешевљаковић: „Послије окупације дошли су овамо многи архитекти из Монархије. ... Без икаквог обзира на постојећу архитектуру почеше они уносити разне, Босни сасвим туђе грађевне елементе и за двадесетак година направише од Сарајева изложбу разних слогова. Градило се овдје у романском, романско–бизантијском, арапском, готском, ренесансном, барокном и турском слогу, а понегдје су

¹¹⁶ С обзиром на употребу дрвета као преовлађујућег грађевинског материјала, сем за монументалне јавне објекте, структура оријенталног града била је изложена опасности од пожара. Забиљежено их је више у XVIII и XIX вијеку. Такође је приликом аустроугарског заузимања Бањалуке 1878. године дошло до пожара у ком је уништен велики број објеката у чаршији уз Ферхад–пашину џамију.

примјењивани и мотиви антике, дакле, сасвим у духу градитељства друге половине XIX вијека. На тај је начин сасвим поремећен склад у архитектури Сарајева, а поред тога нестајало је зграда грађених на босански начин, јер су многе још у добром стању рушене да би се на њиховом мјесту подигле нове зграде.¹¹⁷ У Сарајево се за вријеме аустроугарске управе доселио огроман број странаца (према попису из 1910. године, страни држављани чинили су у том граду преко трећине укупног броја становника, 35.34%; у Бањалуци је, према истом попису, живјело 12.98% странаца).

година	Бањалука	Сарајево
1879.	9560	21377
1885.	11357	26268
1895.	13560	38083
1910.	14800 *од тога 1922 досељеника – странаца	51919 *од тога 18346 досељеника – странаца

Табела 1. Број становника Бањалуке према пописима аустроугарских власти. Ради поређења, треба узети у обзир да је центар Монархије Беч 1910. године имао 2 031 498 становника и био четврти по величини свијетски град. Данас Беч има око 1.7 милиона становника.
Извори: табела аутора на основу података из: Ilija Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu XIX i XX stoljeća* (Sarajevo: IP "Oslobođenje public", 1991) и Микић, *Бања Лука: култура грађанског друштва*, стр. 26. Подаци о Бечу преузети из сталне поставке музеја Леополд, Беч, априла 2009. године.

Међутим, и у Бањалуци је дошло до важних и великих промјена на плану градитељства, иако су оне имале другачију динамику и природу релација затеченог и новог. Овом је допринијела и чињеница да су модернизација и доба жељезнице почели још прије успостављања аустроугарске власти изградњом пруге Бањалука–Добрљин, прве пруге нормалног колосијека у Босни и Херцеговини. Постојали су простори преклапања старог и новог приступа грађењу, који би се у Линчовој класификацији елемената перцепције простора дефинисали као „ивице“, зоне гдје се сусрећу разлике и производе нове односе у простору.

Давањем назива улицама исказује се ново устројство градског простора. У периоду турске владавине, четрдесетих и педесетих година XIX вијека, покушало се са успостављањем назива улица и нумерисањем објеката,

првенствено за потребе регулисања поштанског саобраћаја, али су они коначно уведени пред први попис становништва након успостављања аустроугарске власти, 1879. године.¹¹⁸ Из каснијег пописа из 1895. године видљиво је да су хришћански дијелови града имали улице са називима, док су старији дијелови града оријенталног концепта задржали подјелу на махале, али је њихов број смањен у односу на претходни период. У Вароши су према попису постојале улице: Анђеоска, Царски друм, Гизелина, Господска, Кумсале, Марије Валерије, Нова варош, Рудолфсвајлерова и Салваторова. Остали насељени простори на територији града били су пописани као махале, њих укупно четрнаест.¹¹⁹ Док су пописи које су вршиле турске власти били организовани за потребе регулисања пореза и војних обавеза становништва, нове аустроугарске власти су пописима намјеравале да стекну увид у комплетно стање свих области живота у новим провинцијама кроз обиман статистички материјал. Из аустроугарских пописа сагледиви су број и статус насеља, број објеката, број становника, њихова вјерска структура и дјелимично друштвено–економска структура. Нове власти региструју кроз геодетске снимке затечену физичку структуру и почиње да се води евиденција о новој изградњи. Промјене у физичком простору града могу од тада да се прате са високим степеном поузданости.¹²⁰ Такође, промјене и представе о граду могу да се прате и кроз чланке, путописе, фотографије или разгледнице, које дају прецизне информације о Бањалуци аустроугарског периода.

Релације према вернакуларном наслеђу из турског периода: Горњи Шехер

Горњи Шехер (данас Српске Топлице) је простор данашње периферије у јужном дијелу Бањалуке, који се простира уз Царски друм са обе његове

¹¹⁸ Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu XIX i XX stoljeća*, стр. 88.

¹¹⁹ Наведено према: Микић, *Бања Лука: култура грађанског друштва*, стр. 86.

¹²⁰ Ти снимци су служили као званична документација на којој се радило све до II свијетског рата (сачувани су радни планови – дијелови „аустријске карте“ из 1880–1884. године, која је ажурирана учртавањем новоизграђених објеката, све до израде нових карата које су снимљене у периоду 1941 – 1944. године).

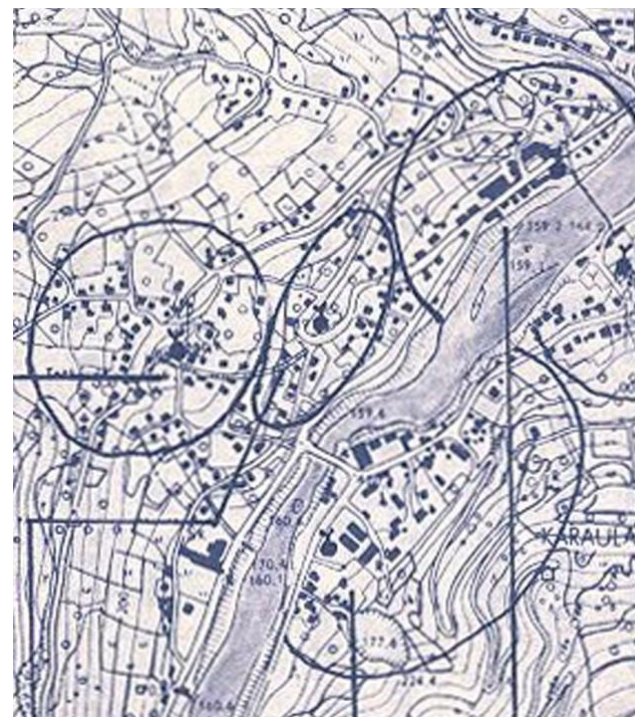
¹¹⁷ Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)*, (Sarajevo: Arhiv grada Sarajeva, 1969), стр. 32–36, цитирано у: Ilija Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu XIX i XX stoljeća* (Sarajevo: IP "Oslobođenje public", 1991), стр. 91.

стране, а који је око 3 километра удаљен од данашњег центра града. Највећи успон достигао је у доба турске власти, у XVI и првој половини XVII вијека, мада је насеље постојало и раније: у римском периоду коришћени су тамошњи термални извори, кроз тај предио пролазио је антички путни правац, а у близини поменутих извора налазило се средњевјековно трговиште. Кључна личност успона Горњег Шехера био је санџак–бег Софи Мехмед паша. Када је сједиште санџак–бега премјештено из Сарајева у Бањалуку, 1553. године, тај владар је у новом сједишту изградио низ задужбина (џамије, млинове, хамам, хан, мост преко Врбаса). Оне су, међутим, изгубљене и уништене у каснијим ратовима (посебно у разарању аустријске војске 1683. године). Горњи Шехер је обновљен као балканско насеље оријенталног типа (уз специфичности усљед постојања термалних извора), али, због преношења тежишта изградње на другу локацију, ипак више није достигло ранији сјај и величину.

Насеље је до краја периода турске управе стагнирало, а у аустроугарском периоду се такође није битније измијенило. Тек 1894. године, аустроугарске власти граде у Горњем Шехеру, на лијевој обали Врбаса, народну основну школу. У потпуно „незападном“ окружењу, непознати аустроугарски архитект пројектовао је грађевину у псеудомаварском стилу. Гвоздени мост преко Врбаса у близини групације бања пројектовао је припадник монашког реда траписта, Еберхард Вајанд (*Wayand*). Поред једног од термалних извора изграђено је војно купатило, названо „жбана“, које је имало базен и свлационице, али о његовом тачном изгледу нема података. Као једно од градских излетишта и купалишта, тај простор повезан је са центром првом линијом јавног превоза, која се кретала Царским друмом.¹²¹

Горњи Шехер није доживио суштинске промјене ни у периоду између два рата, осим што је са циљем подстицања туризма успостављен пут ка Бањбрду, а околни простори плански пошумљени.

¹²¹ Заправо се радило о колима које су вукли коњи, а јавни превоз организовао је један локални трговац. Први приватни аутомобил набавља глава угледне локалне породице, Смаил–бег Џинић, нешто касније, 1908. године.

Слика 3. 7. Горњи Шехер, мапа из седамдесетих година XX вијека, карактеристична урбана структура са подјелом на махале, концентрисане око вјерског објекта.
Извор: картографска документација РЗКипН Републике Српске.

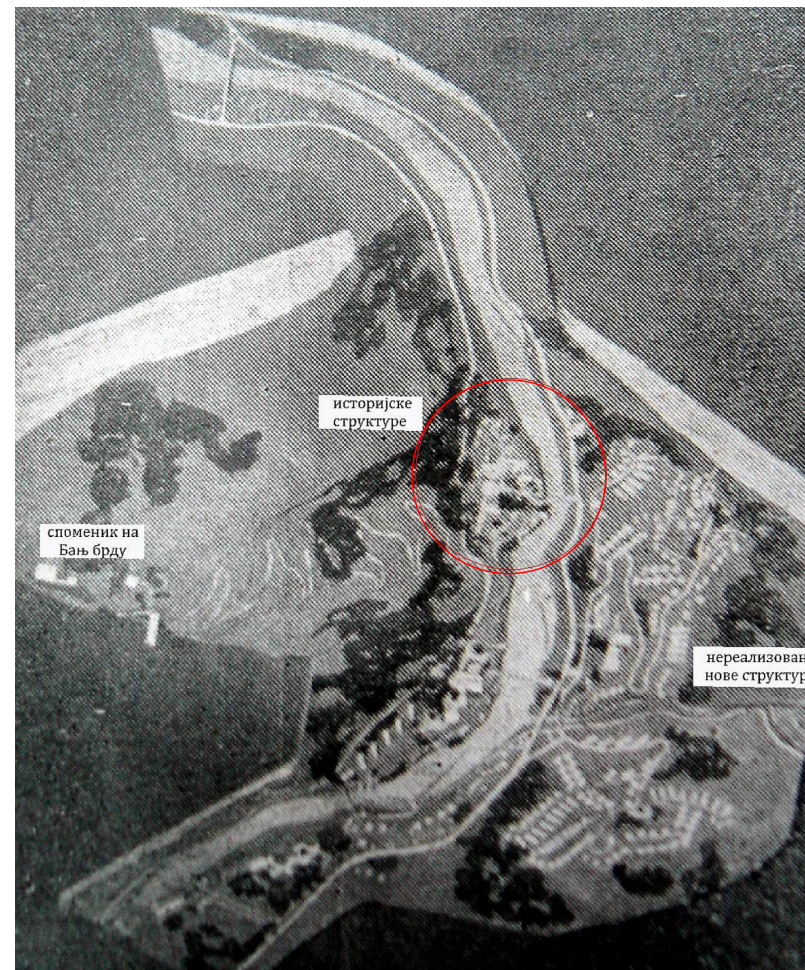
Слика 3. 8. Поглед на Горњи Шехер, разгледница из периода аустроугарске окупације. Означена позиција куће Шеранића.
Извор: фото–документација РЗКипН Републике Српске.

У новом друштвено–културном контексту, после II свјетског рата, и Горњи Шехер је обухваћен генералним урбанистичким планом Анатола Кирјакова и сарадника. Сачуван је, међутим, скроман обим информација о планираним рјешењима. На изложби генералног урбанистичког плана, организованој крајем 1956. године са циљем да се грађанима прикаже „како урбаниста креатор мисли да би требало да изгледа и да се организира будући град“,¹²² представљен је и приједлог урбанистичког рјешења тог простора који су израдили архитекти Урбанистичког завода БиХ Ивановић и Маретић.

Како је једна од идеја генералног урбанистичког плана била оријентација према Врбасу, Горњи Шехер је амбициозно замишљен као зона намијењена туризму и рекреацији локалног становништва, а уједно и функцијама бањског санаторијумског лјечилишта. Бањски комплекс би имао лјечилишне објекте, павиљоне за смјештај, базене, кафану, казино и ресторан; новопроектване вишепородичне стамбене зграде биле би инкорпориране у затечене стамбене зоне. Уз објекте централних функција и просторе за рекреацију, предвиђено је и повезивање са Бањ брдом, гдје је планирана изградња споменика палим Крајишницима. Из јединог сачуваног графичког приказа видљива је намјера да се задржи само дио затечених вернакуларних амбијената из турског периода, на десној обали Врбаса, а нова изградња предвиђена је у већем обиму, са понављањем архитектонских образаца. Међутим, до реализације тих идеја никад није дошло.

Најзначајније градитељске активности у истраживаном периоду одвијале су се у простору Горњег Шехера око 1961. године. Тада је на оближњем Бањ брду завршена вишегодишња изградња споменика палим Крајишницима Антуна Аугустинчића. Важан јубилеј у тадашњем друштвеном контексту, двадесет година од народноослободилачког устанка из 1941. године, обиљежен је, као и друге сличне годишњице, симболичким исказима достигнућа у виду завршетка значајних пројеката из различитих области живота, па тако и градитељских подухвата у читавом граду.

¹²² Anonim, „Priprema se izložba Generalnog urbanističkog plana Banje Luke“, *Krajiške novine* (Banjaluka), 5. novembar 1956, str. 8.

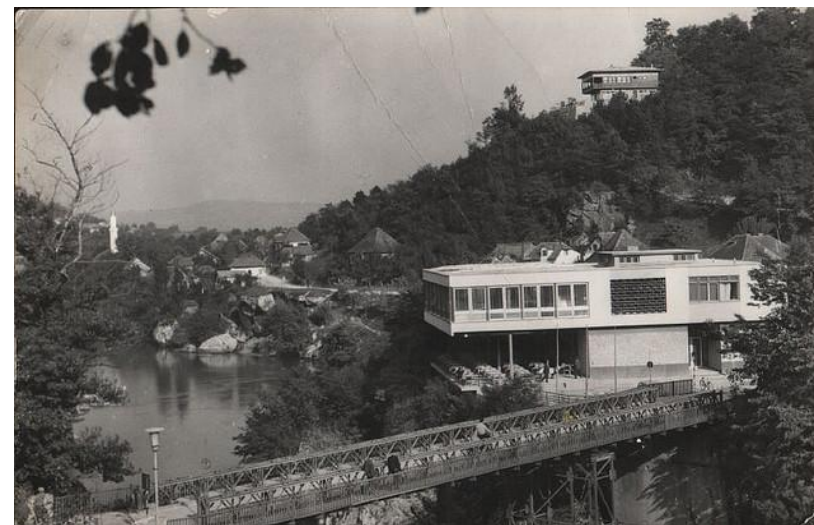

Слика 3. 9. Урбанистичко рјешење Горњег Шехера, архитекти Ивановић и Маретић, Урбанистички завод БиХ, педесете године XX вијека.
Извор: *Krajiške novine* (Banjaluka), 5. novembar 1956, str. 8 (са објашњењима које је додао аутор).

У једној визији градских власти из тог периода, зона термалних извора у Горњем Шехеру требало је да постане „фабрика радне способности“.¹²³ Заправо се радило о приједлогу изградње центра за рекреацију радног

¹²³ Популаран назив који су дали иницијатори пројекта. Према: A.R, „Centar za rekreaciju“, *Krajiške novine* (Banjaluka), 3. maj 1960, str. 6.

човјека, чији би полазници били радници локалних предузећа, а циљ је био да се створи навика и потреба за рекреацијом, повећа квалитет живота и смањи број боловања. Опис активности указује да је рекреација радног човјека била замишљена много амбициозније од повременог факултативног провођења слободног времена у новоизграђеним објектима и просторима у Горњем Шехеру: радници би били привремени становници Центра; не би се одвајали од производње, већ би одлазили на посао и по завршетку рада враћали у Центар, гдје би вријеме проводили према строго утврђеном плану. Међутим, иако су била обезбијеђена и средства за почетак реализације, до ње никад није дошло. Обим реализоване нове изградње у Горњем Шехеру био је много скромнији него онај замишљени, како у рјешењу Ивановића и Маретића, тако и у приједлозима градских власти, и свео се на појединачне објекте. Кључна личност био је локални архитектор Неџад Хотих, који је пројектовао доградњу поменуте школе из аустроугарског периода, павиљон за смјештај у склопу планиране бањске цјелине (није изведено) и ресторан-мотел над Врбасом уз мост, на најпроминентнијој локацији у Горњем Шехеру. Архитект није исказао сензибилитет према затеченом окружењу и грађевина је чак и у пасивној локалној средини критикована као неуспио примјер нове изградње. Нова грађевина се налази у близини најстарије сачуване стамбене куће у Бањалуци, која је имала и башту са љетњиковцем уништеном због изградње хотела. У то вријеме, поменута кућа Шеранић је била врло мало измијењена адаптацијама и имала је очувани аутентични ентеријер. Хотел, грађевина наглашене хоризонталности, равног крова, са хоризонталним нивозима прозора спрата оријентисаним ка Врбасу и отвореном терасом приземља, била је покушај примјене Ле Корбизијеових постулата модерне архитектуре, али се далека асоцијација на култне примјере модерних Корбизијеових вила заснива само на елементима спољашњег изгледа, а не и на суштинским просторним карактеристикама. Неуспјех грађевине произишао је и из тога што је архитектор у већ изграђеном окружењу спровео непримјерен концепт доминантног слободностојећег објекта.

Слика 3. 10. Хотел у Горњем Шехеру, Неџад Хотих, реализовано 1961. године, разгледница из периода шездесетих година XX вијека. Извор: фото-документација РЗЗКипН Републике Српске.

Активности на новој изградњи биле су све до краја шездесетих година XX вијека усмјерене на друге просторе Бањалуке. Урбанистички програм из 1967. године предвиђао је, у склопу препорука за третман споменичких цјелина, могућност рестаурације и прилагођавања савременом животу дијела Горњег Шехера на десној обали Врбаса, односно зоне гдје су се налазила купатила са пратећим зградама. Локално Друштво пријатеља старина се, међутим, 1969. године ангажује на организацији испитивања термалних извора Горњег Шехера, како би се на основу конкретних сазнања добиле смјернице за могућу ревитализацију, и долази до афирмативних резултата.

Захваљујући потврђеним туристичко-рекреативним потенцијалима тог простора, Горњем Шехеру је био посвећен један од урбанистичко-архитектонских конкурса у првој половини седамдесетих година XX вијека. Разарање града у земљотресу довело је у центар пажње однос према наслијеђеном и прошлом, а тај однос је унапријеђен је примјеном тада актуелних и савремених принципа ревитализације у конципирању расписа конкурса. У реалности, међутим, у вријеме расписивања конкурса заправо је

било у цијелости сачувано мало примјера вернакуларне стамбене архитектуре у Горњем Шехеру.

Програм конкурса, који су припремили локални стручњаци, успостављао је везу са идејама Јураја Најдхарта о релацијама модерног и вернакуларног из педесетих година XX вијека.¹²⁴

Зона обухваћена расписом конкурса, по страни од битнијих локалних токова нове изградње, била је стамбена амбијентална цјелина са вернакуларном архитектуром. Већину грађевина власници су дограђивали и реконструисали како би спријечили њихово пропадање или да би их прилагодили савременијим хигијенским захтјевима. Међутим, суштинске особине амбијента нису промијењене: куће кубичних форми, у мањим групацијама на терену у паду, које се доживљавају јединствено са зеленилом и водом, постављене тако да се постигну неометане визууре. Кључна ријеч расписивача конкурса, у складу са препорукама документационе основе будућег урбанистичког плана, била је „активна заштита“, односно конзервација и рестаурација постојећих грађевина од значаја и ревитализација кроз нову примјерену намјену и примјерену нову изградњу. Стога су расписивачи конкурса дали веома стриктне смјернице за пројектовање нових објеката, које су се, слично Најдхартовим идејама, заснивале на транспозицији традиционалних градитељских принципа: димензионална и волуметријска координација са постојећом вернакуларном архитектуром, поштовање права на неометан видик, диспозиција објеката таква да се оствари принцип сагледавања новопроектлованих грађевина сличан традиционалном, као и коришћење кубичних форми, коцке и куполе у обликовању нових објеката како би се успоставиле асоцијативне везе са архитектуром затечених грађевина.¹²⁵

На конкурс, који је обухватио рјешење дијела Горњег Шехера у зони бања, на десној обали Врбаса, прва награда није додијељена. Двије равноправне

¹²⁴ Програм је израдио тим Урбанистичког завода Бањалуке уз консултације са представницима Урбанистичког завода БиХ. Појединачни аутори нису потписани. У документу је стање терми оцијенено као лоше, а њихов значај у тренутку расписивања конкурса као скроман, чак и у размјерама самог насеља Горњи Шехер. Видјети: *Program za urbanističko-arhitektonsko rješenje revitalizacije Gornjeg Šehera*, u: *Banja Luka, Urbanistički plan, Dokumentacija, 2. Istorijski razvoj i naslijeđe* (Banjaluka: Urbanistički zavod, 1975), str. 6.

¹²⁵ *Program za urbanističko-arhitektonsko rješenje revitalizacije Gornjeg Šehera*, 1975, str. 6.

друге награде додијељене су тимовима Јернеја Крајгера и Нане Сајовиц, те Мете Хочевар и Јурија Кобеа из Љубљане.¹²⁶ У истраживаном периоду, међутим, није реализовано ниједно награђено рјешење, те није било нове изградње на линији Најдхартових идеја о савременој архитектури заснованој на принципима преузетим из локалног вернакуларног градитељства.¹²⁷

Релације према архитектури наслијеђеној из аустроугарског периода

Земаљска влада је у периоду аустроугарске управе у Босни и Херцеговини радила на истраживању и рестаурацији добара из претходних епоха, као што су монументалне вјерске и јавне грађевине из периода турске власти, а спроводила је и археолошка истраживања.¹²⁸ Архитект Јосип Ванцаш бавио се и сам питањима односа према вриједним дјелима из прошлости, кроз рад на законском регулисању те области, па чак и на рестаурацији појединих архитектонских споменика.

Међутим, у наредним епохама, релације према архитектури наслијеђеној из самог аустроугарског периода у локалној средини биле су веома промјенљиве. Први бан Врбаске бановине, Светислав Милосављевић, својим градитељским активностима ствара јасан отклон од историјских стилова архитектуре коју је сматрао импортованом и окупаторском, било да се нове грађевине изводе у духу модерне, или се захтијева да искажу „народни дух“, или се примјењује тактика деструкције.¹²⁹

У периоду послје II свјетског рата, репрезентативније грађевине из аустроугарског периода, уколико нису биле страдале у ратним дејствима, још

¹²⁶ Кобе (1948–), ученик Едварда Равникара, тада је био апсолвент архитектуре, а награђен је и на другом конкурс у истог периода, за урбанистичко рјешење дијела централног подручја Бањалуке. Трећа награда додијељена је архитектурама Јурају и Весни Матијевић из Загреба. Председник жирија био је локални архитект Ирфан Маглајић. Према: Anonim, „Završen konkurs za urbanističko rješenje Gornjeg Šehera: nagrade opet u Ljublanu“, *Glas* (Banjaluka), 15. maj 1972, str. 1.

¹²⁷ Занимљиво је да Најдхарт, такође, нема ниједно архитектонско дјело реализовано у Бањалуци, иако је градитељ веома обимног опуса и активно је дјеловао у другим градовима у БиХ. Најдхартов братанац Велимир Најдхарт, као битан актер у архитектури града седамдесетих година прошлог вијека, представља, поред иницијативе у вези са „синтетичким кућама“, поменуће у закључку поглавља 3.1. овог рада, једину његову спону са Бањалучком.

¹²⁸ Године 1884. основано је у Сарајеву Музејско друштво са задатком да истражује и чува споменике у Босни и Херцеговини. Друштво је 1888. године прерасло у Земаљски музеј који се истакао као угледна научна установа. Према: Anonim, „Zaštita spomenika kulture u Bosni i Hercegovini“, *Nashe starine* (Sarajevo), br. 1 (1953), str. 199 (часопис Завода за заштиту споменика културе, природних знаменитости и ријеткости Босне и Херцеговине).

¹²⁹ Детаљније о тактикама бана Милосављевића видјети у поглављу 4.2. овог рада.

увијек су биле функционалне и у употреби. Генерални урбанистички план Кирјакова из педесетих година прошлог вијека није био разрађен даље од намјене површина и саобраћајног рјешења, те се о односу према наслијеђеном из те епохе може закључивати кроз разматрање парцијалних урбанистичких рјешења појединих простора.

У концепту недовршеног генералног плана, као и у парцијалним рјешењима, урбанисти и архитекти настоје да спроведу општеприхваћене постулате Ле Корбизијеове *Атинске повеље* у реалности послеријатне обнове и динамичне изградње малог града. Тако се у концепту и планским рјешењима предвиђају зонирање према функцијама и изградња високих зграда, чиме би се одговорило на велике потребе за стамбеним простором, а истовремено омогућило довољно сунца, зеленила и ваздуха становницима. Један од постулата *Атинске повеље* је и да „архитектонске вредности треба да буду сачуване“, а у појашњењу Ле Корбизије наводи: „то су драгоцене сведоци прошлости који ће бити *поштеђени* због историјске и, у првом реду, сентименталне вредности ...“.¹³⁰ Тако дефинисаним „свједоцима прошлости“ одговарало је у Бањалуци свега неколико грађевина и простора. Након оснивања Земаљског завода за заштиту споменика културе и природних ријеткости НР БиХ и формирања регистра споменика, тврђава Кастел, као и неколико монументалних грађевина и просторних цјелина из турског периода регистровани су као културна добра и ‘поштеђени’, односно третирани као наслеђе.

Један од постулата *Атинске повеље* који се односи на нову изградњу у историјским цјелинама је сасвим актуелан и у савременој теорији заштите градитељског наслеђа: „Употреба стилова прошлости под изговором естетике, у новим грађевинама подигнутим у историјским зонама, има несрећне последице ... копирати сервилно прошлост то је осуђивати се на лаж, то је принципијелно стварање „лажног“, пошто стари услови рада не могу никако да буду реконструисани и пошто се примена модерне технике на преживели идеал увек завршава само варком лишеном сваког живота“.¹³¹

Аналогно је за архитектуру историцизма, па и његовог специфичног облика у виду псеудомаварског стила, дуго сматрано да није посебно вриједна и да представља реконституцију већ преживјелих облика и идеала. У новијим тумачењима, међутим, историцизам је схваћен комплексније, као архитектонско средство за изражавање сложености и противрјечности модерног доба. Према Марвину Трактенбергу, „историцизам није представљао параду стилова, као што су га често са омаловажавањем називали, већ је то сам по себи био један разним облицима прилагодљив, динамичан стил ... Био је то стил који је изражавао сложену природу модерног друштва, које више није било стабилно и јединствено као што је то било вековима уназад, већ је сада било променљиво, плуралистичко и у непрекидној потрази за новим и разноврсним архитектонским облицима“.¹³² Узимајући у обзир и чињеницу да су грађевине из аустроугарског периода у Бањалуци биле доживљаване и као тековине страних окупационих власти, разумљиво је поријекло генералног става да се те историјске структуре „не морају респектирати“, како су се изразили расписивачи конкурса за архитектонско рјешење Кастловог ћошка и дијела Господске улице (1955), најрепрезентативнијег градског амбијента из аустроугарског периода. Захваљујући недовршеној реализацији пројекта из 1955. године, крајем наредне деценије поново се актуелизује питање односа према наслеђу из аустроугарске епохе, усљед објављивања идеје да се због изградње новопроектване робне куће сруши дио главне пјешачке улице. Иако је владала општа атмосфера отворености и жеље за новинама, које су се доживљавале као одклон од свега непожељног из прошлости, а градски Савјет за урбанизам био одобрио пројекат, и први пут се, управо у вријеме дискусија о Урбанистичком програму Бањалуке, јавља отворена критика приступа локалних архитеката и урбаниста.¹³³

¹³⁰ Le Korbizije, *Atinska povelja*, str. 87 (курзив Ј.С)

¹³¹ Le Korbizije, *Atinska povelja*, str. 90.

¹³² Према: Marvin Traktenberg i I. Hajman, *Arhitektura od preistorije do postmodernizma* (Beograd: Građevinska knjiga, 2006), str. 377.

¹³³ Према наводима архитекте Драге Радовановића, управника Дома културе у периоду расписивања конкурса за Кастлов ћошак, Савјет за урбанизам у том тренутку у свом саставу није имао стручњака: „Мислим да је наш урбанистички апарат скроман и по броју и по квалитету ... Пропуст је да је наш Савјет за урбанизам састављен без стручњака“. Касније, седамдесетих година прошлог вијека, Савјет добија и чланове са професијама из области архитектуре и урбанизма. Видјети: Anonim, „За kulturniji izgled našeg grada“, *Krajiške novine* (Banjaluka), 15. novembar 1957, str. 4 и *Banja Luka, urbanistički plan, sinteza* (Banjaluka: Urbanistički zavod, 1975), str. 7.

У Урбанистичком програму града из 1967. године (усвојеном 1968), културна добра препозната су не само као историјски споменици, већ и као могући елементи туристичке понуде. У концепту просторне организације града културна добра нису имала посебно важну улогу: поред добара регистрованих након II свјетског рата, још је само импозантни споменик палим Крајишницима на Бањ брду изнад града, аутора Антуна Аугустинчића, завршен 1961. године, перципиран као споменик културе.¹³⁴ Такође, у недостатку средстава, заштита тих добара сводила се на неопходне конзерваторске и рестаураторске радове мањег обима, или, кад је у питању тврђава Кастел и њено окружење, уздржавање од градитељских подухвата.

Међутим, након земљотреса из 1969. године, с обзиром да сам урбанистички план није био завршен, одлучено је да се поменути Урбанистички програм не ставља ван снаге већ да се ревидира. Тада је, у складу са критикама, повећан и број објеката и простора третираних као културна добра: „У оквиру новелираног урбанистичког програма дају се опште поставке третмана најзначајнијих споменичких цјелина у граду. Зависно од економских услова, културно–историјске споменике треба рестаурирати и по могућности привести савременој намјени. Сматра се да би било потребно комплексно рјешавати цјелине, као што су Кастел, џамија Ферхадија, џамија Арнаудија, Сахат кула, Безистан, Турска болница, Горњи Шехер, Шехитлуци, Сутурлија, Лијева и Десна Новоселија и улица Веселина Маслеше, док би издвојене самосталне објекте на урбаној територији требало третирати у склопу стамбених, рекреативних или парковских зона“.¹³⁵ Као једна од студија које су биле документациона основа за урбанистички план из 1975. године, израђена је и студија историјског развоја и наслјеђа града, гдје су детаљније

¹³⁴ Видјети: „Izvod iz Urbanističkog programa grada Banjaluka“, *Glas* (Banjaluka), 30. oktobar 1967, str. 2 и 3 (посебан прилог).

¹³⁵ *Banjaluka, Prijedlog noveliranog urbanističkog programa (izvod iz teksta)*, (Sarajevo: Urbanistički zavod Banjaluka, Urbanistički zavod BiH), u: *Glas (Banjaluka)*, 22. decembar 1971, str. 9 (посебан прилог). Поменути безистан, међутим, није постојао од 1957. године, кад је на инсистирање градских власти срушен. Приједлог за рушење обухватио је и друге зграде: „Из приједлога (о рушењу Безистана, прим. Ј. С) и дискусије која се је развила констатовано је да, у складу са концепцијама урбанистичког плана града Бање Луке, а ради дотрајалости зграда и немогућности њихове употребе за ма какве пословне сврхе, услјед недостатка санитарно–хигијенских услова, треба порушити Безистан и све зграде од Безистана до улице Здравка Челара на десној страни од улице Маршала Тита.“ (према: А. Ф. „Donesen zaključak о рушењу Bezistana“, *Glas* (Banjaluka), 6. novembar 1956, str. 7). Турска болница је била изложена пропадању све до 1979. године, када је, према подацима Републичког завода за заштиту културно–историјског и природног наслјеђа РС, срушена. Стављање наведених просторних цјелина у режим заштите представљало је битан помак у односу на дотадашњи став према наслијеђеном, али су конзерваторски радови спроведени једино у неким дијеловима тврђаве Кастел и у улици Веселина Маслеше, док су осталим радовима обухваћени појединачни објекти.

приказани објекти од историјског значаја и историјски амбијенти града, те преглед њиховог стања после земљотреса.

Слика 3. 11. Наткривени безистан са трговачким дућанима у бањалучкој чаршији
а. разгледница из периода аустроугарске окупације
б. стање прије рушења, фотографија из педесетих година XX вијека.
Извор: а – фото–документација РЗКипН Републике Српске;
б – *Krajiške novine* (Banjaluka), 16. mart 1956, str. 7.

Док се за грађевине из турског периода предвиђала конзервација и рестаурација, па и захвати на реконструкцији појединих објеката који више нису постојали, за улицу Веселина Маслеше из аустроугарског периода аутори студије су сматрали да треба да се интегрише у савремени живот града, и то на сљедећи начин: „Ова је улица веома оштећена у земљотресу, па смо мишљења да не би имало смисла реконструисати волумене у цијелости. Овдје би се требало оријентирати на реконструкцију стилских фасада ... Иза фасада би се волумени могли рјешавати савремено и сасвим слободно. На овај начин, Господска улица би се претворила у једну врсту оазе овог периода“.¹³⁶ Наведени концепт интервенције реализован је у другој половини седамдесетих година XX вијека.

Спроведени „фасадизам“, међутим, касније као метод осуђен у теорији заштите, значео је управо претварање историцизма Господске улице у параду стилова, умјесто статуса истинског историјског свједочанства. Не постоји истраживање које би указало на став локалних становника о

¹³⁶ Према: *Banja Luka, Urbanistički plan, dokumentacija: 2. Istorijski razvoj i naslijeđe*, str. 83.

третману најрепрезентативније градске трговачке улице после земљотреса. Међутим, у периоду када су разматрана могућа рјешења за опстанак или рушење те улице, праћена детаљно у локалној штампи, становници нису исказали посебну жељу за очувањем наслијеђених грађевина. Приликом једне анкете на случајном узорку, један од испитаника је тако, приклањајући се струји која се залагала за рушење улице, чак изјавио: „Обзиром да је то најужи центар града, мислим да у оваквој ситуацији треба приступити рушењу зграда. На том мјесту би требало саградити комплекс модерних, функционалних зграда, које неће крњити урбанистичка рјешења“.¹³⁷

Истина, аустроугарска архитектура у Босни и Херцеговини први пут је на научним основама истражена тек осамдесетих година XX вијека. Тада је Ибрахим Крзовић, у оквиру истраживачког пројекта Умјетничке галерије БиХ приредио изложбу са пратећим каталогом *Архитектура Босне и Херцеговине 1878–1918*, са нагласком првенствено на примјере из главног и највећег града Сарајева. Такође, почетком седамдесетих година прошлог вијека, поједини архитекти залагали су се за заштиту архитектуре аустроугарског периода, као и архитектуре из међуратног периода. Тако Јахиел Финци, један од оснивача Техничког факултета у Сарајеву, указује на вриједности објеката и цјелина из тих периода, који у Босни и Херцеговини до тада уопште нису били предмет истраживања. Ниједно архитектонско дјело или урбана цјелина из тих епоха нису били заштићени као споменици културе у Босни и Херцеговини до тренутка кад је писан Финцијев чланак; истовремено, у другим центрима некадашње Југославије већ се радило на истраживању наслеђа модерне архитектуре и аустроугарског периода. Аутор указује на стање у Сарајеву, док је стање истраживања у мањим градовима замислило с обзиром на недостатак стручњака и чињеницу да су носиоци захтјевнијих подухвата у архитектури и планирању били управо сарајевски аутори.¹³⁸

¹³⁷ Такође се сазнаје да је група грађана поднјела петицију да се улица не руши. Видјети: Anonim. „Naš reporter u Banjaluci“, *Glas* (Banjaluka), 7. mart 1970, str. 7.

¹³⁸ Видјети: Jahiel Finci, „Čudan odnos prema nasljeđu“, *Odjek* (Sarajevo), br. 20 (1971), str. 6.

Архитектонски идентитет града по завршетку периода окупације

Веома битну улогу у просторно–градитељском развоју малог града након 1918. године имала је изградња православне саборне цркве Свете Тројице, према пројекту београдског архитекта Министарства грађевина Душана Живановића. Објекат је подигнут на локацији у близини кафане „Балкан“, двадесетих година XX вијека. Црква је била прва велика и репрезентативна грађевина изграђена у Бањалуци по завршетку периода аустроугарске окупације и I свјетског рата. Имала је основу у облику развијеног уписаног крста и одвојен звоник висок 46 метара. Архитект Живановић (1853–1937) студирао је у Бечу код чувеног Теофила Ханзена, утицајног архитекта бечког Ринга, а бањалучка саборна црква била је његово позно дјело, осмишљено са елементима „ханзенатике“ и „моравског слога“.¹³⁹ Изградња је почела 1925. године, грађевински радови трајали су до 1929, а уређење ентеријера је завршено десет година касније, 1939. године.¹⁴⁰ Постојање саборне цркве било је значајан фактор приликом избора локације за изградњу монументалних објеката Банског двора и Банске управе и дефинисања конкурсних захтјева у вези са њиховом архитектуром.

Априла 1941. године, током њемачког бомбардовања, олтарска апсида је оштећена. Августа исте године, црква је по наређењу усташких власти срушена, мада су оштећења од бомбардовања могла да се поправе.¹⁴¹

Настојећи да очува и истакне „народни дух“ као елемент новог идентитета малог града, Банска управа Врбаске бановине не само да га примјењује на репрезентативним архитектонским објектима нове власти, већ и ради на

¹³⁹ Елементи „ханзенатике“ односили су се на начин обраде фасаде, са хоризонталним пругама које асоцирају на византијски начин зидања у камену, на примијењене облике отвора и употребу кровних вијенаца са слијепим аркадама.

¹⁴⁰ У уређењу ентеријера – икона, фресака и медаљона – учествовали су умјетници Јован Бијелић, Светислав Стрела, Вељко Станојевић, Петар Сухачов, Јарослав Кратина и архитект Григорије Самојлов. Извор: документација Републичког завода за заштиту културно–историјског и природног наслеђа Републике Српске.

¹⁴¹ Власти новоуспостављене НДХ формирале су комисију која је требало да испита стање објекта и могућност поправке. Инжењери Боровница и Вулић закључили су да би рушење било скупље од поправке, али њихово мишљење није уважено. Такође, други локални инжењер, Фрањо Микуш, залагао се за рушење грађевине. Извор: Радмила Колунџија, Ратко Радужиковић, „Саборни храм Христа Спаситеља“, непагинирано, објављено на интернет страници: <http://hhsbl.org/istorijat-hrama> (приступ фебруара 2012. године). Непосредно након II свјетског рата, на локацији гдје се налазила црква оформљен је озелењени сквер са спомен обиљежјем палим борцима. Међутим, деценијама касније, реализована је идеја о реконструкцији цркве, која је завршена 2009. године, а споменик је измјештен на оближњу локацију.

томе да га сачува у сасвим изворном облику, као аутохтоне музејске артефакте. Драгутин Инкиостри Медењак упутио је 1930. године бану Милосављевићу писмо у коме је предложио оснивање етнографског музеја. Реализацију те идеје преузео је академски сликар Спиридон Шпиро Боцарић, који је био познат и као љубитељ и колекционар фолклорних предмета. Септембра 1930. године основан је етнографски музеј, прва установа те врсте у Врбаској бановини.¹⁴² Међутим, све до 1934. године, музеј није имао властиту зграду. Стога је Боцарић предлагао да се у једном од градских паркова подигне зграда Музеја, која би, у складу са природом артефаката, била „у форми типичне сеоске куће из околине Цазина“.¹⁴³ Међутим, до остварења те идеје није дошло. Такође, у Бановини није било регулисано питање заштите културних добара. Једино је, на инсистирање Боцарића, бан донио наредбу о забрани извоза покретних добара, односно „свих оних објеката који за Бановину имају своју историјску, националну или умјетничку вриједност“.¹⁴⁴

Изградњом Дома краља Петра на Царском друму, 1934. године, ријешено је питање зграде музеја. Пројекат је потписао инжењер Јосиф Голднер, о коме истраживачу нису били доступни даљи подаци. Тај објекат уједно је био намијењен и другим културним институцијама Бановине, од којих је најзначајније било бановинско позориште, основано, као и музеј, 1930. године.¹⁴⁵

Као и у случају осталих кључних грађевина које је подигла Банска управа, бан Милосављевић лично је утицао на избор локације за зграду Дома.¹⁴⁶ Архитектура грађевине одражавала је јасно њену намјену: улазни портик са тимпаном и потпуна симетрија сугерисали су да се ради о локалном 'храму

културе и умјетности'. Веома су занимљива и два рељефа на улазној фасади које је израдио иницијатор идеје о оснивању музеја, Драгутин Инкиостри Медењак.¹⁴⁷ Рељефи су израђени у каменој пластици, са мотивима инспирисаним вернакуларним насљеђем: вितिцама по узору на народне орнаменте, приказима предмета из традиционалног домаћинства – гусала, преслице и фруле на једном, као и приказима оружја на другом рељефу. Рељефи сугеришу и другу намјену зграде, очување етнографског насљеђа, и указују на два начина живота локалног становника – у рату и миру.

Још једна репрезентативна грађевина Бањалуке као бановинског центра, у близини Царског друма, била је Хипотекарна банка из 1935. године, угаони објекат архитекта Миодрага Васића из Београда, који је био оријентисан ка тргу са православном црквом и тек изграђеним палатама Банског двора и Банске управе. Грађевина са елементима неокласицизма одавала је утисак масивности и непробојности прикладан својој намјени. Како би јој се додали и елементи „народног духа“, од вајара Владимира Павловича Загородњука (1889–1976) наручен је пар бронзаних скулптура, постављених тако да фланкирају главни улаз, које су у натприродној величини представљале жену и мушкарца из Крајине, обучене у народне ношње змијањског краја.¹⁴⁸ Скулптуре су постављене 1937. године.

Зграде банског двора, Банске управе, Дома краља Петра и Хипотекарне банке „преживјеле“ су уз мања оштећења разарања током II свјетског рата. У новом друштвено–културном контексту, архитектонски детаљи који су означавали припадност некадашњој краљевини уклоњени су са тих објеката, али су опстали њихови елементи „народног духа“.

¹⁴² Све остале бановине већ су имале најмање по један сличан музеј. Музеј Врбаске бановине имао је етнографску, праисторијску и историјску збирку, нумизматичку, минералошку и геолошко–палеонтолошку збирку. Уз то, имао је властити одсек за туризам, архив и библиотеку. Међутим, од највећег значаја били су етнографско–историјски артефакти.

¹⁴³ Према: Пејашинић, *Бан Милосављевић*, стр. 73.

¹⁴⁴ Наиме, велики број предмета био је откупљиван и изношен из Бановине. Према: Пејашинић, *Бан Милосављевић*, стр. 74.

¹⁴⁵ Улога позоришта била је посебно важна у културном животу у малој заосталој средини са високом процентом неписмених, који је био далеко највиши међу свим бановинама. Током прве сезоне, одржано је, како у Бањалуци, тако и на гостовањима, чак 632 представе. Извор: Пејашинић, *Бан Милосављевић*, стр. 68.

¹⁴⁶ О избору локације такође пише З. Пејашинић, и то на основу разговора са потомцима кључних актера локалног политичког живота тог доба. Бан је у једном неформалном разговору, у ком је учествовао и тадашњи градоначелник, дефинисао простор познат као парк Петра Зрињског као одговарајућу локацију за изградњу. Видјети: Пејашинић, *Бан Милосављевић*, стр. 71.

¹⁴⁷ Инкиостри је био ангажован и за умјетничко–декоратерске радове у ентеријеру Дома краља Петра. Тај сликар и декоратер, поријеклом из Далмације, у Србији је био носилац идеја повезаних са примјеном народног орнамента у културном контексту свог доба, које нису биле нове и које су већ почетком XX вијека биле распрострањене у читавој средњој Европи. Према: Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941* (Beograd: Građevinska knjiga, 2008), str. 82.

¹⁴⁸ Загородњук је био руски вајар који је након Октобарске револуције дошао у Београд и од 1921. године радио као сценограф и костимограф у тамошњем Народном позоришту. Израдио је 1930. године фасадне рељефе са алегориским приказима и скулптуре за портал Хипотекарне банке у Сарајеву, много познатије него оне у Бањалуци (зграда је дијело Милана Злоковића, реализована 1929. године након победе на архитектонском конкурс). На разматраном објекту у Бањалуци Загородњук је израдио сличан рељефни фриз од 11 поља, од којих је данас сачувано само поље изнад самог улаза. Извор: документација Републичког завода за заштиту културно–историјског и природног насљеђа РС. Змијање је област у подручју планине Мањаче, која данас административно припада општинама Бањалука и Рибник. У доба турске управе постојала је засебна нахија Змијање. Најпознатија личност поријеклом из тог краја био је књижевник и народни трибун Петар Кочић (1877–1916).

Првих година послје рата у сиромашној локалној средини градило се мало, а нова изградња углавном није имала посебних архитектонских вриједности. Једине репрезентативније нове грађевине изграђене су уз Царски друм, а радило се о неколико стамбено–пословних зграда модерног архитектонског израза које је пројектовао локални архитект и предузимач Ибрахим Салихагић. Тај архитект исказао је и извјестан сензибилитет према наслијеђеним структурама.

Већ 1946. године, пројектује за наручиоце из угледне породице Џинић нову „палату“, односно већу стамбено–пословну зграду на мјесту ранијег објекта тих власника исте намјене срушеног у II свјетском рату. Ранија палата Џинић била је једносратна зграда издужене основе, са локалима у приземљу и стамбеним просторима на спрату, изграђена у периоду аустроугарске управе. Није имала посебних стилских обиљежја, а једини декоративни елементи били су профилисани подиони вијенци и обрађени оквири прозора. Након рушења грађевине, власници се обраћају Салихагићу ради израде пројекта нове зграде, за коју је аутор понудио двије варијанте. У првој варијанти, иако се радило о позицији на углу, архитект је одлучио, да умјесто његовог акцентовања потпуно симетрично ријеши дугачку фасаду према Царском друму, а зграду заврши косим вишеводним кровом.¹⁴⁹ Изведени објекат, међутим, изгледао је другачије. Као и у првој варијанти, праћена је регулација сусједне Планићеве Вакуфске палате,¹⁵⁰ али је објекат био конципиран као асиметричан, са наглашеним угаоним кубусом. Повезивање са сусједном грађевином остварено је и сличним третманом приземља, које је у реализованој варијанти, као и код Планића, имало носиве стубове и полуотворен карактер сходно својој пословној намјени. Зграда је била врло скромне материјализације, а основни композициони елементи били су асиметричне масе грађевине, наглашено приземље са заобљеним угаоним

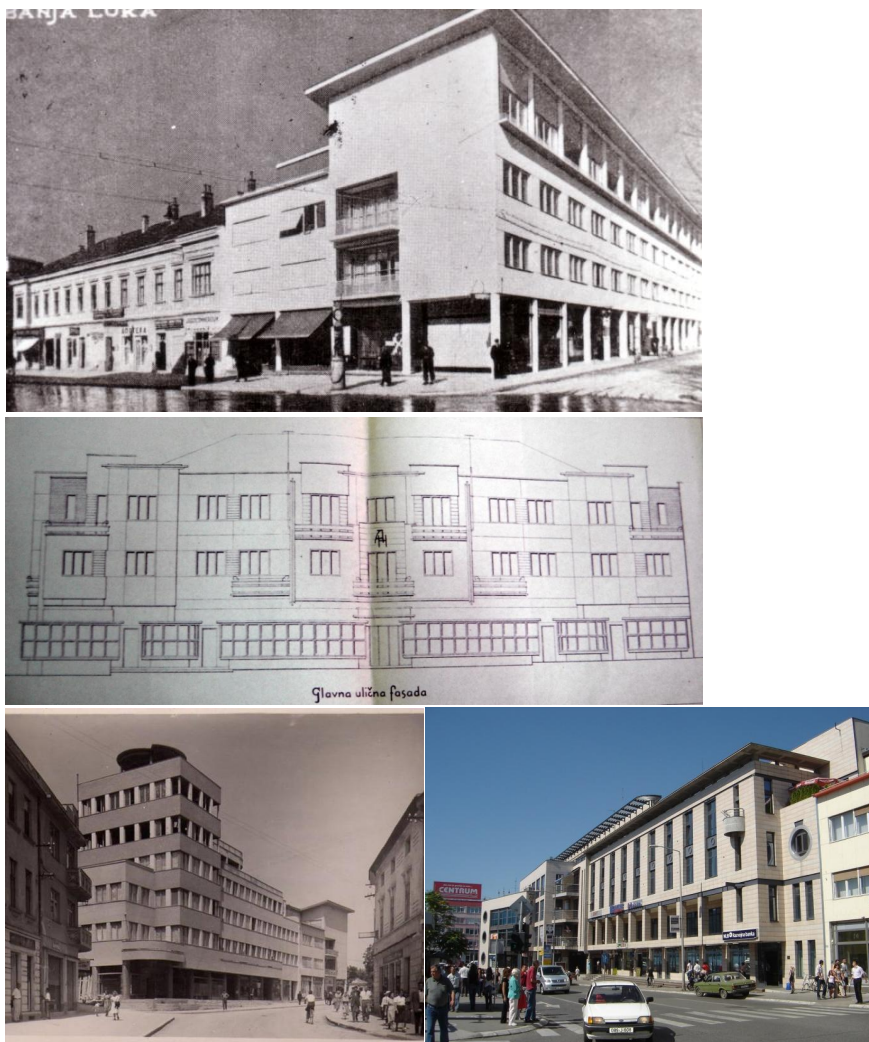
¹⁴⁹ Наручиоци су били Халидбег Џинић и његова супруга Сајда Пашић Фихахић. Прво варијантно рјешење из непознатих разлога није усвојено. Такође није познато да ли је можда постојало још варијантних рјешења (двје разматране варијанте сачуване су у Архиву Републике Српске).

¹⁵⁰ Планићева зграда, изграђена непосредно прије рата, имала је централни тросратни волумен и нижа бочна крила која су пратила висинску регулацију сусједних објеката. Обликовно и функционално рјешење Салихагићеве грађевине, ипак, нису били успјешни као код објекта Стјепана Планића, те су чак били изложени и критички локалних архитеката, мада је један од разлога био и чињеница да посљедње етажне зграде годинама нису биле довршене. Видјети: Ivan Straus i Ranko Ćurčić, „Moderna arhitektura – sa ili bez navodnika“, *Banjalučke novine* (Banjaluka), 19. februar 1954, str. 6. Штраус и Ћурчија такође оцјењују да су „архитектонска остварења у нашем граду веома скромног квалитета“.

улазним дијелом и ритам многобројних и истовјетних прозорских отвора. Угаони петоспратни кубус завршавао се рестораном са кровном терасом. Као реминисценција на оријенталну архитектуру грађевина у окружењу, у зони крова била су пројектована два детаља – луковичасти куполасти кровни завршетак и витичасте конзолице као носачи завршног вијенца, али они нису изведени. Нова палата Џинића постојала је до 1970. године, када је због великих оштећења у земљотресу претходне године минирана и срушена.¹⁵¹ Салихагић у првој половини педесетих година XX вијека пројектује још неколико стамбено–пословних интерполација на Царском друму, које карактеришу скромна материјализација, сведена композиција и праћење регулације одређене волуменима монументалних објеката Банског двора (у новом контексту, од 1953. године, Дома културе), и Банске управе (у послеријатном периоду сједишта општинске администрације). Његово дјело је и раније поменуто стамбено–пословна зграда са надимком „Титаник“.¹⁵² Зграда је, као и палата Џинића, постојала до 1970. године, када је срушена због непоправљивих оштећења услед земљотреса.

¹⁵¹ Парцела је била неизграђена све до 2002. године, када је на том мјесту подигнута пословна зграда „Екватор“ на основу побједничког конкурсног рјешења београдских архитеката Милана Вујовића и Будимира Судимца.

¹⁵² Према Александру Равлићу, новинару и хроничару Бањалуке, назив је добила по балконима који су подсећали на чамце за спасавање. Могуће је да је асоцијација потекла и од њене изузетне величине.

Слика 3. 12. Историјат изградње палате Цинић уз Царски друм
 а. првобитна палата Цинић (у другом плану), разгледница из периода аустроугарске окупације
 б. прва верзија пројекта Ибрахима Салихагића за нову палату Цинић, 1946,
 фасада према Царском друму
 в. изведена грађевина, фотографија из шездесетих година XX вијека
 г. пословна зграда „Екватор“ на локацији палате Цинић, архитекти Вујовић и Судимац, 2002,
 фотографија из 2011. године.
 Извори: а и в – фото–документација РЗЗКипН Републике Српске; б – Архив РС, фонд НОГ Бањалука
 1945/1955, грађевинска дозвола бр.25411/46 и 28464/46; г – фотографија Ј.С.

У свим анализираним епохама у релацијама према наслијеђеном користе се тактике деструкције, као и занемаривања, како је показано у анализи трансформација и визија вернакуларног наслеђа у Горњем Шехеру, и оперативног коришћења у конструисању пожељне визије прошлости, као што је случај код изградње монументалног центра Врбаске бановине. Послије II свјетског рата, локални урбанисти су наслијеђено прије свега третирали као опасност за савремени живот коју треба уклонити. Заостајање локалне градитељске средине није исказано само у закашњелом процесу модернизације и немогућности праћења конструктивних и технолошких достигнућа свог времена. Како показује анализа стратешких поставки Урбанистичког програма града из 1967. године, или подухвата обнове Господске улице, одјеци промјене односа према наслијеђеном и прошлом, присутни и значајни не само у сфери дјеловања конзерватора, већ и у архитектонској пројектантској пракси у Босни и Херцеговини, у Бањалуци су до краја истраживаног периода били интерпретирани на ретроградан начин. То је видљиво и из чињенице да се, у вријеме кад су другдје у Босни и Херцеговини реализована дјела у којима су, по Ивану Штраусу, „зналачки обједињене потребе савременог човјека са наслијеђеним градитељским вриједностима“, и када се развија веома значајна критичка пракса Златка Угљена или Ранка Радовића (који, како показује Љ. Благојевић, користи те вриједности као једно од полазишта за постављање нових граница у промишљању архитектонског стваралаштва), у Бањалуци не реализује ниједно архитектонско дјело које би користило стваралачки потенцијал наслијеђеног и локалног.¹⁵³

¹⁵³ Видјети: Štraus, *Arhitektura Bosne i Hercegovine*, str. 60 и 72; Ljiljana Blagojević, "Ranko Radović: profesor, urbanist, arhitekt i teoretičar arhitekture", *Matica* (Cetinje), br. 48 (2011), str. 379–390.

ГЛАВА IV

РЕЛАЦИЈЕ НОВОГ И НАСЛИЈЕЂЕНОГ У ЗАМИШЉЕНОМ ПРОСТОРУ МАЛОГ ГРАДА: ВИЂЕЊА ЦАРСКОГ ДРУМА У ДВИЈЕ ГРУПЕ ТЕКСТОВА О БАЊАЛУЦИ

Поред материјалне, друга од три кључне димензије *производње простора* по Лефевру је ментална, јер се простор не може перципирати док се не конструише у свијести. Тај процес почива на друштвеним конвенцијама које нису непромјенљиве. Илустровање и дефинисање простора на менталном плану одвија се путем његове репрезентације, на нивоу дискурса, путем вербализованих облика приказивања, међу којима су описи и дефиниције, као и путем мапа или планова. Лефевр тај аспект простора назива „концептуализованим простором, простором научника, планера, урбаниста ... – свих оних који оно што је доживљено и перципирано дефинишу помоћу оног замишљеног“.¹⁵⁴

Стога су предмет разматрања овог поглавља двије врсте текстова о граду. Прва група обухвата гледања и виђења постојеће Бањалуке у текстовима путописаца различитог поријекла, гдје се преплићу егзактни подаци о граду и лични доживљај актера који у Бањалуку долазе из других средина. Ти текстови хронолошки припадају турском и аустроугарском периоду. Друга група анализираних материјала односи се на мјесто наслеђа и прошлости у визијама и плановима о *још неоствареној* Бањалуци. Распоживи извори информација су: мемоари бана Милосављевића, текстови урбанистичких програма и планова, те интервјуи и чланци о актерима локалне архитектонске сцене. Лични записи бана омогућавају увид у његов доживљај града и садрже информације о тактикама које је примјењивао у односу према наслеђеном. Остали коришћени текстови указују на формално и неформално исказане релације локалних архитеката према наслеђеном и представљају једине расположиве информације о њиховим ставовима, могућностима и начину размишљања. Наиме, ти аутори готово да нису

¹⁵⁴ Lefebvre, *The Production of Space*, str. 38–39; R. J. Diener et al., *Switzerland. An Urban Portrait* (Basel: Birkhäuser, 2006), str. 169 (превод Ј. С.).

објављивали и образлагали властите пројекте, нити су били активни у јавној сфери.

Прва група текстова доприноси разумијевању симултаности модерног и традиционалног живота у малом граду, док друга група указује на механизме одлучивања о урбаној трансформацији града у одсуству планске документације у различитим контекстима. Нема прикладних књижевних дјела о Бањалуци у којима би се град могао анализирати и интерпретирати као животни простор имагинарних јунака. Међутим, на основу информација из хемеротечке грађе и неостварених планова, јасна је представа о архитектонској сцени града и модерности живота становника у контексту социјалистичких друштвених односа.

4.1. ЦАРСКИ ДРУМ КАО ПРОСТОР КОНТРАСТА: БАЊАЛУКА У ПУТОПИСИМА

Преглед најважнијих путописа и записа о Бањалуци

Различити путописи и записи о Бањалуци су посебно значајни као извори информација о слици града за период прије аустроугарске окупације, јер у то доба о граду није било других медија ни начина сазнања. Посебно велики број путописа потиче из XIX вијека. Они су често имали улогу да на запад преносе сазнања о „европској Турској“, која је била мало позната и истражена, односно да, након 1878. године, прикажу нове земље припојене Аустроугарској монархији. Како су путописци и описивачи били различитих занимања и интересовања, а записи и путописи о Бањалуци различитих намјена, обима и карактера, они се могу класификовати у неколико група:

- записи новинара;
- записи настали у војне сврхе;
- записи намијењени промоцији и посјетиоцима – туристима;
- записи разних мисионара, дипломата, политичара и сл;
- записи инжењера и архитеката, који су нарочито занимљиви истраживачу, јер се градитељством баве директно, а не само као споредном темом. Специфични су по томе што средство изражавања

није (само) писана ријеч, већ се барата квантитативним подацима, као и медијумом скице и цртежа. С једне стране о слици града дају егзактне информације, а с друге и податке о личним импресијама аутора.

Друга могућа подјела писаних извора о граду је према поријеклу аутора. Постоји читав корпус текстова о Босни и Херцеговини из периода аустроугарске окупације објављених на њемачком језику. Они се могу тумачити и као културни наративи: Босна је „мјесто симболичких освајања“, мјесто гдје се пројектују аустроугарске слике и идеје о Оријенту, и репрезентују између осталог кроз нову архитектуру. Бањалука, тада трећи по величини град у Босни и Херцеговини после Сарајева и Мостара, незаобилазан је предмет разматрања и описа у многим текстовима. Текстови аутора из Босне и Херцеговине или сусједних земаља садрже другачија виђења од текстова на њемачком, у складу са поријеклом и искуством аутора. Многи текстови се не баве обимном градитељском продукцијом свог времена, већ првенствено наслеђем из турског периода.

Турски путописац и дипломата Евлија Челебија боравио је у Босни и Херцеговини 1660. и 1664. године. О сваком граду кроз који је пролазио оставио је забиљешке. Још у младости је почео путовати, а биљешке је у позним годинама живота објединио у путопис, који је био непознат до почетка XIX вијека. Поред осталих тема којима се бави, Евлија Челебија је дао и доста поуздан приказ Бањалуке каква је била у другој половини XVI вијека. Он описује град као цјелину, са подацима о броју кућа, мостова и сл, а затим и типичну кућу и набраја најважније јавне објекте. Даје и слику привреде и начина живота становништва.

Аустријски конзул у Босни и Херцеговини Густав Темел (*Thömmel*) даје податке о Босни под турском влашћу у својој студији из 1867. године под називом *Историјски, политички и топографско-статистички опис Босанског вилајета, то јест Босне, заједно са турском Хрватском,*

*Херцеговином и Рашком.*¹⁵⁵ Темелов материјал садржи статистичке и стратешке податке за војну употребу и настао је као резултат његовог четворогодишњег боравка у Босни и Херцеговини. У једном поглављу у кратким цртама даје опис насеља вриједних пажње, те говори и о Бањалуци: „У кајмакамати Бањалука. Бањалука, главни град кајмакамата и округа, такође сједиште царске и краљевске конзуларне агенције, на мјесту гдје Врбас истиче из уског кањона, дугачак један сат хода, а протеже се са обе стране ријеке, преко које воде један прилично добар и два слаба дрвена моста, 15 000 становника. Тврђава је на лијевој обали, у рушевном стању. У римско доба Бањалука је била муниципијум под називом *Servitium*. У близини се налазе римске бање које су прилично очуване“.¹⁵⁶

Домаћи и страни новинари оставили су најбројније и најобимније записе о Бањалуци, различитог карактера. Осим што су слали извјештаје тадашњој штампи, више њих је објавило посебна дјела са путописном тематиком. Као најзначајнији аутори из ове групе могу се издвојити Шарл Иријарт (*Charles Yriarte, 1832–1898*), Хајнрих Ренер (*Heinrich Renner*) и Милена Мразовић – Прајндлсбергер (*Preindlsberger*). Њихова дјела су и преведена на српски језик. Иријарт је дошао у Босну и Херцеговину у периоду прије аустроугарске окупације, да би пратио и извјештавао о устанку 1875. године. Западноевропска јавност је исказивала велики интерес за догађаје на Балкану и Босни и Херцеговини, те се јавила и потреба за вијестима у тамошњој штампи. Мада је у Босни и Херцеговини боравио као новинар, Иријарт је по образовању био архитект, који је студирао на *Ecole des Beaux-Arts* и прије новинарске каријере радио као инспектор јавних грађевина.¹⁵⁷ У Француску се вратио 1896. године и објавио књигу *Босна и Херцеговина – путопис из времена устанка 1875–1876.*

¹⁵⁵ Оригинални назив: *Geschichtliche, politische und topografisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien, das ist das eigentliche Bosnien, nebst türkisch Croatien, der Hercegovina und Rascien* (Wien: Verlag von Albert A. Wenedikt, 1867), превод Ј. С.

¹⁵⁶ Thömmel, *Beschreibung des Vilajet Bosnien*, стр. 125 (превод Ј. С.). Темел приписује Бањалуци римски назив *Servitium*, што је нетачно јер се ради о римском насељу на мјесту данашње Градишке, пограничног мјеста на ријеци Сави, сјеверно од Бањалуке.

¹⁵⁷ Према: http://en.wikipedia.org/wiki/Charles_Yriarte (приступ маја 2010. године). Исти извор даје библиографију његових дјела, гдје су поред Босне и Херцеговине заступљени путописи из Шпаније, Марока, Италије, Истре и Далмације, али и монографије о славним личностима.

Слика 4.1. Виђење Бањалуке крајем епохе турске владавине: цртежи Шарла Иријарта и Данијела Вјержа.
 а. Поглед на Бањалуку. Најважнији репери на цртежу су ријека, тврђава Кастил са дрвеним мостом преко Врбаса и Ферхад-пашина џамија.
 б. Бањалука, српско предграђе (Варош, зона на лијевој обали Црквене).
 Извор: Šarl Irijart, *Bosna i Hercegovina – putopis iz vremena ustanka 1875-1876* (Sarajevo: IRO "Veselin Masleša", 1981), str. 67 i 93.

Како је имао склоности ка сликарству, осим записа је правио и скице и аквареле са терена. Познато је да је *Ecole des Beaux-Arts* била нарочито посвећена изражавању кроз виртуозан цртеж. Истовремено са стицањем теоријских знања, техника цртања се усавршавала кроз студентска

такмичења и у атељеима архитеката.¹⁵⁸ Према Иријартовим скицама и акварелима, Данијел Вјерж (*Daniel Vierge*) израдио је 15 цртежа који су уврштени у Иријартову књигу.¹⁵⁹ Посебно поглавље књиге је посвећено Бањалуци и садржи три илустрације са призорима града, на којима су приказани поглед на Бањалуку, турски артиљеријски логор и српско предграђе.

Друго двоје аутора писали су о Бањалуци у вријеме аустроугарске окупације. Ренер је био новинар – дописник листова из Беча и Берлина. Добро је познавао читаву Босну и Херцеговину, захваљујући боравку који је трајао око годину и по. Написао је дјело *Босном и Херцеговином уздуж и попријеко*, које је објављено у више издања (првобитно 1896. године)¹⁶⁰ и које је на Западу имало велики утицај као извор сазнања о Босни и Херцеговини. Књига је обимна, са великим бројем фотографија и илустрација које су израдила браћа Арнт (*Arndt*). Бањалуци је посвећено једно поглавље, у коме се даје историјат и опис, основни подаци о граду, опис неколико кључних објеката, а текст је пропраћен фотографијама.

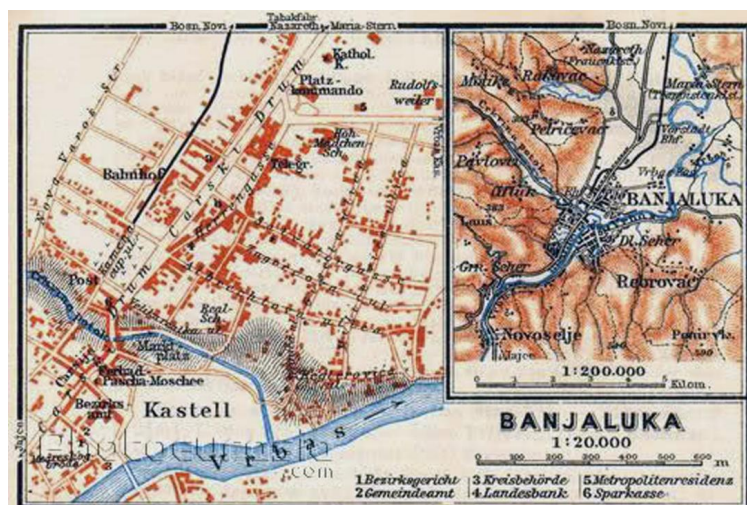
Милена Мразовић – Прајндлсбергер била је новинарка из Сарајева, уредница тамошњег листа *Bosnische Post*, а бавила се и књижевношћу. Захваљујући новинарском позиву имала је прилику да пропутује читаву Босну и Херцеговину, а своје биљешке са путовања објединила је и приредила као књигу, под називом *Bosnisches Skizzenbuch. Landschafts- und Kulturbilder aus Bosnien und der Herzegovina* (*Скице из Босне. Приказ предјела и културе из Босне и Херцеговине*) објављену на њемачком језику 1900. године. Илустрације и фотографије су, као што назив указује, важан дио књиге, а њихов аутор је Лудвиг Ханс Фишер (*Ludwig Hans Fischer*). Много простора у књизи посвећено је Сарајеву. О Бањалуци постоји текст, али без графичких прилога.

¹⁵⁸ Према: Nil Levin, „Konkurs za Veliku nagradu 1824: proučavanje činjenica u nastavi arhitekture u Ecole des Beaux-Arts u Parizu“, u: *Istorija moderne arhitekture, antologija tekstova. Koreni modernizma, knjiga 1*, ur. Miloš Perović (Beograd: IDEA, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 1997), str. 132–133.

¹⁵⁹ Иријартова књига је објављена под тим називом 1981. године у преводу В. Осипова у Библиотеци „Културно наслеђе“ ИРО „Веселин Маслеша“, Сарајево. Према објашњењу преводиоца, Вјерж је псеудоним шпанског цртача Данијела Урабијете, једног од најбољих илустратора свог времена, који је у вријеме настанка књиге живио у Паризу (Irijart, *Bosna i Hercegovina – putopis iz vremena ustanka*, str. 163).

¹⁶⁰ Ренер је писао на њемачком, а књига је у преводу Исе Великановића објављена као издање Хрватске дионичке тискарне из Сремске Митровице 1898. године под називом *Herceg-Bosna uzduž i poprijeko: putovanja Henrika Rennera*. Постоји и новије издање дјела у преводу И. Диздара из 2007. године.

Поменута Ренерова књига била је један од извора за Бедекеров (*Baedeker*) туристички водич кроз Аустроугарску монархију. Постоји низ издања тог водича, а Босна и Херцеговина била је уврштена у неколико његових новијих издања насталих после 1878. године. Подаци за водич у цјелини, а посебно за овај дио тадашње монархије су непрестано допуњавани.¹⁶¹ Бедекер даје концизан историјат и основне податке о Босни и Херцеговини, а затим препоручује неколико туристичких рута. Једна од њих је „Од (Загреба) Добрљина преко Новог до Бањалуке“. Од појединих градова, најприје је у водичима детаљније заступљено само Сарајево, а у новијим издањима ажурирани су подаци и додати планови још неколико градова: Мостара, Вишеграда, Бањалуке и Јајца. Бањалука је тако у издању из 1913. године заступљена са планом, картом и описом.

Слика 4.2. Бедекер, туристички водич кроз Босну и Херцеговину из доба аустроугарске окупације: мапа Бањалуке. Бедекерова књига припада новијем типу путописа, који не само да говори о искуству путника и описује мало позната мјеста и садржаје, већ садржи конкретне информације за посетиоца. Управо је Бедекер увео систем рангирања објеката и локација од интереса за туристе (видјети: Boyer, *The City of Collective Memory*, str. 236).
Извор: Karl Baedeker, *Österreich-Ungarn nebst Cetinje, Belgrad, Bukarest, Handbuch für Reisende* (Leipzig: Verlag von Karl Baedeker, 1913), str. 422.

Опис је веома сажет и даје само најосновније податке о мјесту и информације неопходне за путника: „Бањалука (станични ресторан, пансион, хотел *Босна*, трг на Царском друму, добар; *Балкан*, трг код Господске улице, са кафеом). Окружни град са 14 800 становника (половина муслимана), други по величини у Босни, налази се на лијевој обали Врбаса у широкој долини окруженој планинама. Бројна муслиманска гробља. Од 46 џамија истиче се Ферхад–пашина џамија у јужном дијелу града с краја XVI вијека. У јужном дијелу Царског друма је базар (чаршија; пазарни дан уторак). Три четврт сата узводно, у Горњем Шехеру, на десној обали Врбаса на путу за Јајце налазе се остаци римских бања“.¹⁶²

Дјело посебно важно за промоцију достигнућа аустроугарских власти у модернизацији Босне и Херцеговине је један од томова енциклопедије *Аустроугарска монархија у ријечи и слици*, посвећен Босни и Херцеговини, објављен 1901. године (*Die österreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bosnien und Herzegowina*). Та енциклопедија излазила је у периоду од 1885. до 1902. године, у укупно 24 тома. Иницијатива за израду дјела те врсте потекла је од аустроугарског престолонаследника Рудолфа, те је оно познато и под именом *Kronprinzenwerk*. Сваки том приказивао је једну од провинција Аустроугарске монархије. Као и у случају осталих томова, структуру тома о Босни и Херцеговини чинила су поглавља о: општим географским одликама, биљном и животињском свијету, карактеристичним предјелима, древној и ближој историји, етнографији, књижевности, градитељству, те привреди. Енциклопедију су саставили и богато илустровали странци који су били на служби у Босни и Херцеговини, тако да су аутори веома добро познавали локалне прилике. Дио енциклопедије посвећен градитељству написао је Јохан Келнер (*Kellner*), инжењер који је радио у Земаљској влади у Сарајеву као мјерник.¹⁶³ То дјело је у самој Босни и Херцеговини мало познато, али је важно као извор информација о њој у другим дијеловима тадашње монархије и осталим европским земљама. Текст посвећен градитељству, обима двадесетак страница, садржи и дванаест илустрација и подијељен је на два

¹⁶¹ Издање из 1907. године, на примјер, садржи 47 карата, 51 план и 6 скица, док издање из 1913. има 75 карата, 76 планова, 7 скица и 2 панораме.

¹⁶² Karl Baedeker, *Österreich-Ungarn nebst Cetinje, Belgrad, Bukarest, Handbuch für Reisende* (Leipzig: Verlag von Karl Baedeker, 1913), str. 420 (превод Ј.С.)

¹⁶³ Према: Kurto, *Arhitektura Bosne i Hercegovine*, str. 348.

дијела: о периоду турске управе и периоду аустроугарске управе. Аутор се претежно бави грађевинама из оба периода у највећем и главном граду Сарајеву. Обим поглавља о градитељству је такав да се није детаљно бавио Бањалуком, али се из овог града спомињу два репрезентативна вјерска објекта из турског периода – џамије Ферхадија и Арнаудија, те пруга Бањалука – Добрљин.

Репрезентације простора Бањалуке у путописима и записима

Шарл Иријарт описује Бањалуку као град супротности, те као град подијељен на турски и хришћански дио: „Никад ведрије природе и сликовитијег града, а веће запуштености: као у свим источњачким градовима са рушевних уцерица смијеша се зеленило и цвијеће, а старе дашчаре стоје поред вила гиздавих боја и ведрога изгледа. ... Изгледа ми да се сав остали дио града, изузев српске четврти и пазара, гдје су куће збијене, састоји од улица с чије су обје стране вртови са дашчаним оградама, у дну којих се стамбене куће скривају у зеленилу“.¹⁶⁴

Милена Мразовић-Прајндлсбергер констатује да је Бањалука типичан оријентални град: „Свака кућа је заправо један мајур за себе, који опкољен високим немарно подигнутим преградама изгледа као да су га донијели из шуме. Као што оријенталац не рачуна с временом, тако неће да рачуна ни с простором, па тако се и Бања Лука захваљујући околностима километрима протегла по дужини и ширини. Слабо повезани квартови испресијецани су вртовима, пространим трговима и широким улицама са много ваздуха и сунца, вртног мириса и текуће воде“.¹⁶⁵ Ауторка такође истиче: „Широким пространим прстеном стамбених квартова, који опкољава чаршију, а одакле се диже још 31 џамија, свршава нови дио града, који са своја два колодвора, творницама, болницама, школама и јавним парковима стоји у супротности према осталој конзервативној Бањој Луци“.¹⁶⁶

¹⁶⁴ Iriart, *Bosna i Hercegovina – putopis iz vremena ustanka*, str. 69.

¹⁶⁵ Milena Mrazović-Preindlsberger, „Banja Luka“, одломак дјела *Bosnisches Skizzenbuch. Landschafts- und Kulturbilder aus Bosnien und der Herzegovina*, објављено у: Mato Džaja, *Banjaluka u putopisima i zapisima* (Banjaluka: NP Glas, 1962), str. 138 (превод: О. Букинац).

¹⁶⁶ Džaja, *Banjaluka u putopisima i zapisima*, str. 140.

„Конзервативна“ је ријеч која сугерише да „незападни“ концепт градње, иако доминантан у слици града, заправо од успостављања нових власти постаје анахрон и везује се за прошла времена.

Ако се на наведене описе примијени Линчова класификација, видљиво је да путописци наглашавају сегрегацију која се у физичкој структури манифестује кроз јасну подјелу града на „дистрикте“. Кључни репери су претежно вјерски објекти, који истовремено имају и улогу „чворишта“, односно жика окупљања. Најважнији јавни простори су трговачки, које чине базар и говедарница. Рјечица Црквена има функцију „ивице“, линије разграничења између оријенталног и хришћанског. Иако се град развија и нова изградња почива на новим принципима, наслијеђени елементи слике града се задржавају, а нови додају, уз разноврсне интеракције старог и новог у контактним зонама. Тек у каснијим епохама, многе наведене константе слике града нестају.

Три најистакнутија елемента доживљаја града у аустроугарском периоду, ријека Врбас, тврђава Кастел и кључна саобраћајница Царски друм, постоје и данас. Царски друм, као главни подужни саобраћајни коридор, повезивао је град са другим центрима, а уз њега су грађени или су се већ налазили најважнији градски објекти – репери као што су хотел „Босна“, зграда Војне команде, виле најугледнијих чиновника аустроугарских власти, жељезничке станице – главна и станица „Краљев друм“, џамија и сат-кула, зграда Земаљске банке (у непосредној близини), градске меснице, затвор. Појавни облици „путева“ према Линчовој подјели су разнолики: „путеви“ су и вијугави уски сокаци наслијеђени из турског периода, и нова, ортогонална мрежа саобраћајница, и мостови преко Врбаса. Рјечица Црквена је наткривена у периоду после II свјетског рата, те је физички и симболички нестала баријера између „европских“ и „оријенталних“ дистрикта. Сами дистрикти, заједно са многим обиљежјима – реперима, нестали су средином и у другој половини XX вијека (као посљедица разарања у рату, послејератној обнови и земљотресу 1969. године). Поред путописа и записа, елементи физичке структуре града какав је био у аустроугарском периоду остали су забиљежени као издвојени у свијести људи на фотографијама и посебно на

разгледницама. Такође, до данас су у употреби поједини топоними („Каст(е)лов ћошак“, „Пасколова циглана“, Ханиште, Бојића хан итд) који говоре о физичким структурама и битним личностима из прошлости града.¹⁶⁷

Доживљај Бањалуке средином периода аустроугарске окупације сажео је Хајнрих Ренер: „Бањалука посредује на прелазу од Истока према Западу и стога је она један истински босански град, упркос томе што се овдје може видјети много тога европског и *полуевропског*.“¹⁶⁸ Иако сликом града доминирају сегрегација и контрасти, Ренер тим запажањем указује на постојање простора преклапања и интеракције старих и нових структура, који су од посебног интереса за истраживача.

Сарајево као архитектонски узор за Бањалуку

Сарајево као главни и далеко највећи град у Босни и Херцеговини било је мјесто гдје су се најприје дешавале све иновације и промјене и представљало је узор другим градовима; у области градитељства, архитектонски обрасци су преузимани из Сарајева, а у том граду дјеловало је и највише архитектата, одакле су према потреби одлазили да раде у друге средине. Тако је као непосредан узор за један од кључних, доминантних објеката у слици аустроугарске Бањалуке, зграду гимназије, послужила зграда велике реалке у Сарајеву, прве свјетовне средње школе у Босни и Херцеговини. Сарајевска реалка је основана 1879. године, одмах по окупацији, а намјенска зграда је изграђена 1881. и довршена 1889. године. Аутор пројекта био је њен директор, др Иван Бранислав Зох (*Zoch*). Бањалучка велика реалка изграђена је 1898. године, а затим проширивана 1902. и 1903. и касније, 1931. године.

Сарајевски објекат није био посебно упечатљив – како је настао у првим годинама послје аустроугарске окупације, када није било довољно архитектата, припадао је оној групи објеката код којих је наглашен

утилитарни аспект, те није имао „препознатљив стилски печат“. Основни елементи којима је фасада била рашчлањена били су вијенци и ритам отвора.¹⁶⁹ Такође, у контексту Сарајева, грађевина се није истицала ни положајем, ни димензијама, нити другим посебностима. Бањалучки објекат, веома сличан сарајевском, у новом контексту је имао сасвим други значај и тежину. Имао је доминантан положај и величину. Налазио се на узвишеном платоу у близини тврђаве Кастел, као слободностојећи објекат сагледив из велике удаљености (за разлику од сарајевског који се налази у уској улици). По Линчовој класификацији могао се сматрати репером. Пројекат су израдили бечки архитекти Фицингер и Брикнер (*Vitzinger* и *Brückner*), а надзор је вршио Хиполит Покорни, коме се у неким изворима приписује ауторство.¹⁷⁰ Иако је грађен у више фаза, пројекат никад није у потпуности реализован. Објекат је веома оштећен у земљотресу 1969. године, а наредне године је миниран и срушен. Тај догађај пропраћен је масовно и са посебном сентименталношћу, што указује на његово мјесто и значај у локалној историји и меморији. Ново, данашње урбанистичко–архитектонско рјешење простора гдје се Реалка налазила добијено је јавним југословенским конкурсом („Центар 1“), док је нова гимназија изграђена на сасвим другој локацији.¹⁷¹

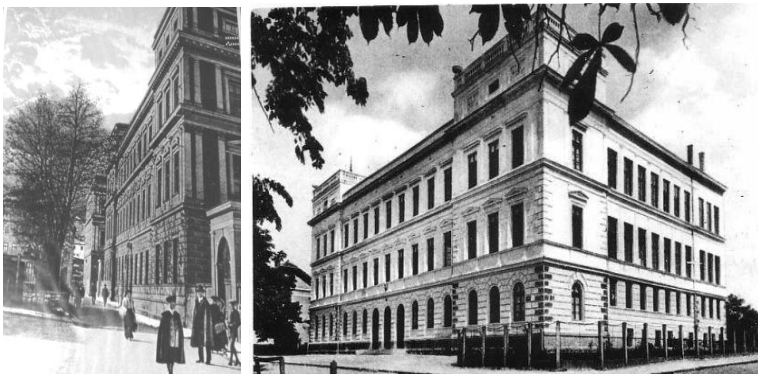
¹⁶⁹ Kurto, *Arhitektura Bosne i Hercegovine*, str. 23.

¹⁷⁰ Покорни је наведен као аутор у валоризацијама Републичког завода за заштиту културно–историјског и природног наслеђа РС као и у: Шево, *Урбанистички развој Бање Луке*, стр. 97. Пројектну документацију, међутим, потписују Фицингер и Брикнер (како се види из факсимила дијелова оригиналног пројекта објављених у монографији М. Вујића и Н. Зељковића из 1996. поводом стогодишњице рада школе). Шево наводи Карла Паржика и Карла Панека као пројектанте гимназије у Сарајеву, позивајући се на поменуто дјело Ибрахима Крзовића и истраживања Митра Папића, који се бавио проучавањем школства аустроугарског периода у БиХ.

¹⁷¹ Занимљиво је да и нова, данашња зграда Гимназије има везе са Сарајевом: објекат свечано отворен почетком 1972. године изграђен је као помоћ града Сарајева у обнови града након земљотреса. Архитект је био Никола Нешковић, који је за тај пројекат и награђен Шестоаприлском наградом града Сарајева и „Борбином“ наградом за 1971. годину.

¹⁶⁷ Назив „Каст(е)лов ћошак“, како је раније објашњено, нема везе са тврђавом Кастел. На локалитету „Пасколова циглана“ налазила се фабрика породице Пасоло (*Pascolo*) италијанског поријекла. Не знајући историјат локације ни тачно презиме породице индустријалаца, локални становници је називају и искварено „Паскулина циглана“. Ханиште је квартал у близини џамије Ферхадие и сат–куле, а Бојића хан квартал у сјеверном дијелу града, гдје су се у турском периоду налазила два велика градска хана.

¹⁶⁸ Heinrich Renner, *Durch Bosnien und die Herzegowina kreuz und quer*, (Berlin: Dietrich Reimer (Ernst Vohsen) Verlag, 1897), str. 485 (превод и курзив Ј.С.).

Слика 4.3. Сарајево као архитектонски узор малом граду
 а. сарајевска Прва гимназија, архитект Иван Зох, фотографија из периода аустроугарске окупације. Објекат постоји и данас.
 б. зграда бањалучке гимназије, архитекти Фицингер и Брикнер (срушено), фотографија из периода Врбаске бановине.
 Извори: а – интернет страница sarajevo18781918.blogger.ba (приступ септембра 2009);
 б – фото-документација РЗЗКиПН Републике Српске.

Слика 4.4. Поглед са пијачног трга на зграду Гимназије, разгледница из периода аустроугарске окупације. Данас се на том простору налази зграда Музеја РС, изграђена као дио побједничког рјешења блока „Центар 1“, тима Најдхарт, Лулић, Носо (1973).
 Извор: фото-документација РЗЗКиПН Републике Српске.

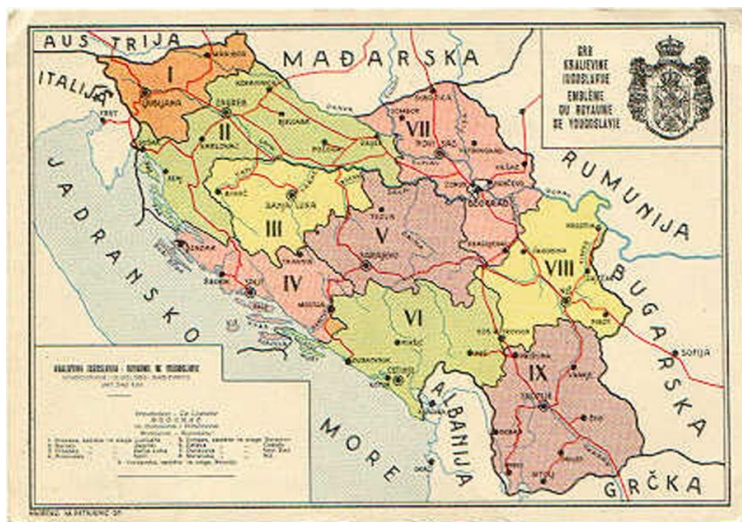
Како је показало испитивање просторно–градитељског развоја града у доба аустроугарске управе на почетку овог рада, кључни елементи урбаног идентитета града наслијеђени из претходне епохе су опстали, уз успостављање новог устројства и нових елемената урбаног поретка: грађевинског закона, новог архитектонског програма и импортованих архитектонских стилова. Међутим, путописцима је, у складу са њиховим поријеклом, све што је за мали град представљало новину било познато и уобичајено, а предмет њиховог интересовања било је „конзервативно“ и „егзотично“. Визије егзотичног и другачијег за њих су такође средство да се нагласи модерност и супериорност властитог друштва и властите епохе.

4.2. ЈОШ НЕОСТВАРЕНА БАЊАЛУКА: НОВО И НАСЛИЈЕЂЕНО У ВИЗИЈАМА И ПЛАНОВИМА

Визије и планови бана Милосављевића

Реорганизацијом државе 1929. године, уведена је нова административна подјела на бановине, те је Бањалука, као центар Врбаске бановине, „унапријеђена“ у једно од десет најважнијих државних средишта. Поред Бањалуке, сједишта нових административних јединица – бановина били су: Љубљана, Загреб, Сплит, Сарајево, Цетиње, Ниш, Нови Сад и Скопље, док је Управа града Београда била засебна административна јединица. Бањалука је претходно била сједиште великог жупана Врбаске области, односно управни центар нижег ранга. Територије бановина нису пратиле границе ранијих административних јединица, већ су биле дефинисане природно–географским одредницама. Врбаска бановина обухватала је тако дијелове пет ранијих жупанија, односно Босанску Крајину и дио Централне Босне. Површина те бановине износила је 20 436 km², а у вријеме оснивања имала је око 980 000 становника, од тога око 90% сеоског. Уз Бањалуку, највећи градови били су Бихаћ и Јајце, а основне карактеристике општег стања биле су привредна заосталост, сиромаштво и висока стопа неписмености (далеко највиша у Краљевини; нема прецизних података, али постоје процјене да се

радило о 80–90% становништва, које се заснивају на податку о 72.9% неписмених у БиХ на основу пописа из 1931. године.¹⁷²

Слика 4.5. Административна подјела Краљевине Југославије на бановине, карта из 1929. године. Врбаска бановина, са сједиштем у Бањалуци, означена је бројем III. Извор: картографска документација РЗЗКипН Републике Српске.

Краљ Александар Карађорђевић за првог бана Врбаске бановине именује Светислава Милосављевића, ранијег министра саобраћаја у влади Краљевине СХС, познатог по ефикасности и предузимљивости. Милосављевић на том положају остаје око четири и по године, у периоду од октобра 1929. до априла 1934. године. За то вријеме, захваљујући личној иницијативи самог бана и значајним државним субвенцијама, реализовани су за мали град изузетно значајни градитељски подухвати. Како би руководили новом административном службом, у град долазе стручњаци из других средина, а за изградњу низа нових грађевина спроводе се архитектонски конкурси са учесницима који су потицали из различитих дијелова Краљевине, и који су били како модерне, тако и традиционалне оријентације. Бан Милосављевић је лично доносио кључне одлуке које су се тичале локација за нову изградњу репрезентативних објеката, а тек крајем тридесетих година прошлог вијека,

¹⁷² Наведено према: Пејашиновић, *Бан Милосављевић*, стр. 81 и 184. Бан је, поред тада актуелних страначких подјела, основним узроком заосталости и сиромаштва бановине сматрао и дјеловање ранијих, аустроугарских власти.

Бранко Јовановић, архитект Техничког одјељења Краљевске банске управе, изradio је планску основу даљег развоја града.

Бан је по завршетку каријере написао мемоаре, од којих се један дио, завршен око 1943. године, односио на период управљања Врбаском бановином.¹⁷³ Он сам сматрао је период управљања Бановином важним периодом свог живота. Бан је био образован на Војној академији, радио је у војној служби и предавао на вишој школи Војне академије у Београду, а у периоду од 1926. до 1928. године био је министар саобраћаја. По објављивању Закона о банској управи, новембра 1929. године, први пут долази у Бањалуку, и то жељезницом из Београда. У мемоарима је посветио знатну пажњу приказу свог доласка и доживљаја града, као и планова за урбану трансформацију, који су били важан дио његовог програма дјеловања.

Први потез бана по доласку у Бањалуку била је посјета управи дотадашње жупаније и реорганизација постојеће администрације која се налазила „у неколико соба горњег спрата старог и неугледног хотела 'Балкан'“. „Бедним изгледом тескобних кафанских просторија, у којима је дотле била смештена управа жупаније, био сам врло непријатно изненађен“, записао је даље бан.¹⁷⁴ Првог дана боравка у новој средини, одмах након што је организовао администрацију, обишао је заједно са својим помоћником центар града. Циљ обиласка био је „да би осмотрио места која би могла ући у комбинацију да се на њима подигну: Банска управа, стан за бана и изврстан број станова за чиновнике“. Бан је приликом првог обиласка такође оцијенио да је град „неизграђен“ и да неће бити посебних тешкоћа у налажењу локација за нову изградњу, те да је на мјесту гробља из турског периода потребно изградити градски парк. Како је записао, „простор захваћен овим гробљем био је права ругоба и срамота вароши, иначе доста велики, а по положају и облику свом једино погодан за један централни градски парк, који би у исто време био и

¹⁷³ Мемоари су настали на основу његових дневника, документације из приватне архиве и података из Службених новина Врбаске бановине. Тадашњи Срески архив у Бањалуци откупио је 1957. године рукопис Светислава Милосављевића *Управљање Врбаском бановином*, а материјал је приређен и објављен у издању Општине Бањалука и Архива РС 1996. године, под називом *Сусрети са краљем, 1929–1934*.

¹⁷⁴ Милосављевић, *Сусрети са краљем, 1929–1934*, стр. 33. „Балкан“ је била најрепрезентативнија стилска грађевина из доба аустроугарске окупације у граду, на истакнутој угаоној позицији, која је представљала узор за изградњу других објеката у Господској улици. „Балкан“ је изградила Српска православна црквена општина 1905. године. Нису сачуване фотографије ентеријера, али судећи по спољашњем изгледу, свакако није у потпуности одговарало бановном опису.

први градски парк јер другог није било“.¹⁷⁵ Планови и визије бана Милосављевића обухватили су, према томе, изградњу дефинишућих елемената урбане структуре хришћанског дијела Бањалуке (дио града на десној обали Црквене имао је већу густину изграђености, те се оцена да је град „неизграђен“ није могла у потпуности односити и на тај простор).

У свјетлу тог утиска самог бана, јасно је да разлози рушења репрезентативне зграде „Балкана“ из аустроугарског периода ради изградње зграде Банске управе нису почивали само у повољној цијени земљишта. Примijeњена тактика деградације била је материјализација циља нове банске управе да „раскине са рецидивима трагичне прошлости“.¹⁷⁶

У визији бана Милосављевића, Бањалука је требало да постане достојан центар Врбаске бановине, на чему је, с обзиром на затечено стање, морало веома много да се ради.¹⁷⁷ Стога је бан осмислио трогодишњи план развоја бановине који је, уз помоћ државних субвенција, предвиђао унапређење свих сфера привреде, као и саобраћаја, просвјете и здравства.

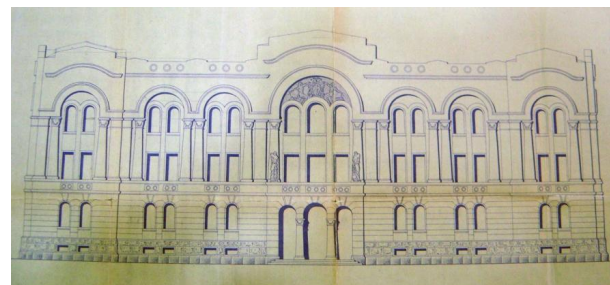
Градитељска дјелатност у Бањалуци као центру бановине била је једна од најважнијих активности Банске управе, предвиђена првим, хитним програмом активности, који је бан осмислио још прије трогодишњег програма рада, одмах по преузимању дужности. У тренутку када га је представио краљу, бан Милосављевић је већ био спровео прве кораке у вези са новом изградњом, а најважнији су били расписивање конкурса за зграде Банског двора и Банске управе (са намјером да буду „украш града“), организација изградње станова за службенике и доградња једног крила гимназије. Започете активности одражавале су приоритете нове власти: успостављање нове административне организације, трансформацију слике малог града у представу примјеренију рангу једног од главних управних средишта, те рад на унапређењу културних и просвјетних прилика у

¹⁷⁵ Милосављевић, *Сусрети са краљем, 1929–1934*, стр. 34. Градско вијеће је расписало и конкурс за архитектонско рјешење парка, љета 1930. године. Међутим, у локалним архивима нема сачуваних података о току конкурса ни о награђенима.

¹⁷⁶ Матко Кумарић, *Монографија Врбаске бановине* (Бањалука, 1932), непагинирано, цитирано у: Ignjatović, *Jugoslovenstvo и arhitekturi*, стр. 390.

¹⁷⁷ „Изјављујем своју особиту радост што одлазим баш у Врбаску бановину, у којој се, по мом мишљењу, има још врло много и интензивно да ради у привредном, саобраћајном и културном погледу“, рекао је Милосављевић у разговору за лист „Политика“ октобра 1929. године, пред одлазак у Бањалуку. Наведено према: Пејашиновић, *Бан Милосављевић*, стр. 43.

Бановини. Реализација планова и визија заснивала се на високим државним субвенцијама, које су касније значајно смањене због кризе, али су градитељски подухвати предвиђени за центар Бановине ипак реализовани у потпуности.¹⁷⁸ У остварењу планова и визија новог бановинског центра примјењује се у његовом урбаном простору стратегија разликовања од тековина претходне епохе. Она се манифестује путем разноврсних тактика – деградације, „измишљања традиције“, као и увођења истински модерних тековина, изражавајући комплексност утицаја на трансформацију малог града. Те тактике читљиве су из наредних разматрања процеса изградње новопланираних објеката.

Слика 4.6. Монументални објекти Врбаске бановине: зграде Банског двора и Банске управе. Архитекти Јованка Бончић Катеринић, Анђелија Павловић и Јован Ранковић из Београда, 1930. године.

а. Бански двор, фасада према Тргу цара Душана, главни пројекат.
б. Банска управа, фасада према Тргу цара Душана, разгледница из периода између два свјетска рата.

Извори: а – Архив РС, фонд Техничког одјељења КБУВБ (1929–1941), кутија V–42;
б – фото–документација РЗКипН Републике Српске.

¹⁷⁸ Остале активности планиране уз помоћ државних субвенција односиле су се на унапређење пољопривреде, изградњу школа, унапређење здравства, саобраћаја, индустрије и туризма у цијелој Врбаској бановини.

У недостатку планске основе за избор локације, мјесто градње зграда Банске управе и Банског двора дефинисала је почетком 1930. године посебна комисија коју је формирао сам бан.¹⁷⁹ Комисија је, на основу захтјева да се узму у обзир „саобраћајно, привредно, трговинско, хигијенско и естетско гледиште“, предложила непосредно окружење управо изграђене православне цркве уз Царски друм као најпогоднији простор за градњу. Нови репрезентативни објекти имали би симетричну диспозицију у односу на постојећи трг са црквом, а пожељни будући изглед и карактер био је јасно дефинисан условима архитектонског конкурса: максимална искоришћеност парцеле, репрезентативан ефекат и обликовање фасада у народном духу.¹⁸⁰ Препорука за обликовањем фасада „у народном духу“ представљала је настојање да се на симболички начин изрази јасан отклон од оријенталне и аустроугарске прошлости града, као и да се нове грађевине намијењене бану и бановинској администрацији, захваљујући стилизованим елементима традиционалне и фолклорне архитектуре, позову на обликовне елементе блиске наслеђу свих становника без обзира на конфесију. Сличне обликовне идеје закупљале су Банску управу и код још неколико репрезентативних грађевина из времена бана Милосављевића: фасаде Народног позоришта и етнографског музеја (Дома краља Петра), Хипотекарне банке, као и Соколског дома.¹⁸¹

Слика 4.7. Монументални објекти Врбаске бановине: зграда Хипотекарне банке, реализовано 1935. године, архитект Миодраг Васић из Београда. Данас Палата Републике Српске. Фотографија из периода између два свјетска рата. Извор: фототека Музеја Републике Српске.

На конкурс за зграде Банског двора и управе тражене су идејне скице планираних објеката, а међу тридесет приспјелих радова прву награду освојили су архитекти Министарства грађевина из Београда, Јованка Бончић Катеринић, Анђелија Павловић и Јован Ранковић. Поред представника Банске управе и неколико архитеката из Београда, члан оцјењивачког суда тог конкурса био је и Момир Коруновић, такође архитект Министарства грађевина, који је био познат управо по дјелима у којима је реинтерпретирао вернакуларне мотиве, односно успостављао асоцијације на традиционално градитељство. Поједини елементи пројектованих грађевина, као што су угаоне куле, хоризонтале наглашене аркадама, суперпониране аркаде отвора, те обликовање капитела по узору на мотиве из византијске традиције и преплете инспирисане вернакуларним наслеђем асоцирали су на српску средњевјековну баштину и елементе народне умјетности. Зграде су веома подсјећале на дјела самог Коруновића, толико да му је у неким изворима (на примјер у текстовима М. Митровића или Ж. Шкаламере) приписивано и ауторство.¹⁸²

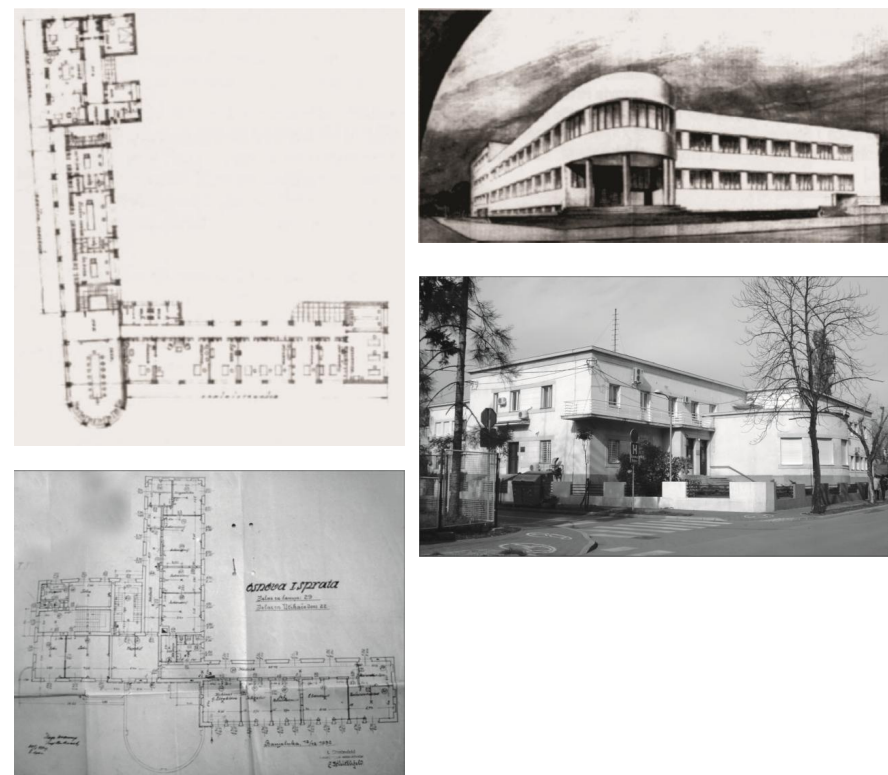
¹⁷⁹ Комисију су чинила четири члана: градоначелник Хамзага Хусеиновић, начелник Техничког одјељења КБУВБ Стеван Бесарић, инжењер Стево Крагуљац и грађевински предузимач Стојан Боровница.

¹⁸⁰ „Оглас Натјечаја за израду идејних скица за Бански двор и Банску управу“, *Службени лист Врбаске бановине* (Бањалука), бр. 19 (1930), стр. 1.

¹⁸¹ Раније су поменути Инкиостријеви рељефи, односно нереализована идеја Шпире Боцарића о реплици куће из Цазина. Соколски дом у тадашњој Улици цара Николаја пројектовао је Бранко Јовановић 1931. године (довршен 1937).

¹⁸² Према: Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi*, стр. 392. У жирију су били професор Техничког факултета у Београду Петар Бајаловић, поменути Момир Коруновић, архитект Банске управе Бранко Јовановић, као и још два представника Техничког одјељења, начелник Стеван Бесарић и технички саветник Љубомир Николић.

Путем архитектонских конкурса добијена су и рјешења неколико других нових грађевина у сједишту Врбаске бановине, као што су зграда Градске општине или зграда Хигијенског завода. Иако су локације тих објеката по страни од Царског друма као фокуса разматрања, значајно је напоменути да није било изричито захтијevano да њихов архитектонски израз буде „у народном духу“, те су се међу приспјелим конкурсним рјешењима истакла она са одликама модерне. За разматрање у контексту градитељских активности на нивоу Бановине посебно су занимљиви конкурс и реализација објекта Хигијенског завода, који се везују за период од 1931. до 1933. године (конкурс за зграду Градске општине био је у надлежности градских власти). Хигијенски завод требало је да представља централну здравствену установу новоосноване бановине. Конкурс је спроведен 1931. године. Пројектни задатак саставио је начелник Техничког одјељења КБУВБ, Љубомир Николић. Сачуван је рукопис „Стечаја за израду идејних скица Хигијенског завода у Б. Луци“, у коме се у склопу општих услова наглашава да су „сви награђени и откупљени радови својина Врбаске Бановине и она са њима располаже и употребљава их по своме нахођењу“. Други важан детаљ расписа конкурса односио се на захтјеви у вези са архитектуром зграде: „да буде као украс граду“, а „фасада да буде обрађена у стилу по нахођењу надметача“.¹⁸³ Модерна је била прихватљива у архитектури те врсте објеката јер се није везивала за стилске одлике грађевина из доба окупације, а била је примјерена и за исказивање жеље и потребе за унапређењем веома лошег стања у здравству Бановине, о чему говори и сам бан у својим записима: „Тек ће рад од сада бити интензивнији и јачи, јер је Хигијенски завод добио нове и модерне просторије. То је лепа, савремено и хигијенски уређена грађевина ... а која је поред осталог и један од најлепших украса града Бања Луке“.¹⁸⁴

Слика 4.8. Конкурс и реализација зграде Хигијенског завода Врбаске бановине, 1931–1933. године
а. првонаграђено пројектно рјешење архитеката Думенгић, основа спрата
б. првонаграђено пројектно рјешење архитеката Думенгић, перспективни приказ
в. разрађени пројекат архитеката КБУВБ, основа спрата
г. реализовани објект, фотографија из 2012. године.

Извори: а и б – Zrinka Barišić Marenić, *Arhitektica Zoja Dumengjić – osobitost djela u kontekstu hrvatske moderne arhitekture*, рукопис докторске дисертације одбрањене на Архитектонском факултету Свеучилишта у Загребу (2007), стр. 193; в – Архив РС, фонд Техничког одјељења КБУВБ (1929–1941), кутија V-40; г – фотографија аутора, новембар 2012. године.

Прву награду на конкурс за Хигијенски завод осваја брачни пар тада младих архитеката, Селимир и Зоја Думенгић из Загреба, који су били запослени као архитекти Хигијенског завода Школе народног здравља у Загребу и бавили су се пројектовањем здравствених објеката.¹⁸⁵ Остали награђени аутори су

¹⁸³ Чланови Оцјењивачког суда били су сам Љубомир Николић, архитекат Банске управе Бранко Јовановић, управник Хигијенског завода Гавро Вујичић, те инжењери Хигијенског завода Отон Штајнхаус и Славиша Вајнер. Један од замјеника био је архитекат Техничког одјељења КБУВБ Никола Федоров. Извор: АРСБЛ-9-V-40, документ бр. 7850/31.

¹⁸⁴ Милосављевић, *Сусрети са краљем, 1929–1934*, стр. 220.

¹⁸⁵ Зоја Думенгић (1904–2000) специјализовала се за архитектуру објеката здравствене намене. У вријеме конкурса и изградње Хигијенског завода у Бањалуци радила је као самостални пројектант у Хигијенском заводу Школе народног здравља у Загребу. Велики број пројеката и реализација остварила је у сарадњи са супругом Селимиром

били Маријан Ивачић из Беча (2. награда), Ернст Вајсман (*Weissman*) из Загреб (3. награда) и Драгомир Симић из Бањалуке (откуп). На конкурс је учествовао и Стјепан Планић, али није награђен. Првонаграђени пројекат састојао се из једносратног пословног дијела и двосратног сегмента са становима за запослене. Главна карактеристика пројектованог објекта био је наглашен заобљени угао са улазом у приземљу, односно репрезентативном салом за састанке или предавања на спрату. То је био први првонаграђени пројекат архитеката Думенгић, који су имали изузетног успјеха на архитектонским конкурсима, али мали број реализованих пројеката (од двадесет првонаграђених изведена су четири, од којих један, Хигијенски завод у Бањалуци, са значајним измјенама).¹⁸⁶ Међутим, у складу са тадашњим *Правилником о обављању конкурса за израду идејних скица за јавне грађевине и о правима учесника*, Банска управа је сама организовала разраду пројекта, те је награђено рјешење разрадио за извођење архитект Банске управе Никола Федоров.¹⁸⁷ Приликом разраде дошло је и до измјена пројекта: укинут је двосратни дио зграде, који је, међутим, дограђен накнадно, 1935–1938. године, али са промијењеном намјеном, заобљени угаони сегмент је проширен, а улаз помјерен како би се формирала сала за предавања у приземљу; умјесто сале на спрату изведена је кровна тераса, а дограђено је и бочно крило са сервисним просторијама, чиме је промијењен доживљај објекта и посебно умањен експресиван ефекат заобљене форме награђеног рјешења.¹⁸⁸

Думенгићем (1903–1983), који је у периоду од 1929. до 1942. године радио такође у Хигијенском заводу Школе народног здравља у Загребу, и то као водитељ Архитектонског одјела. Према: Zrinka Barišić Marenčić, Karin Šerčan, Andrej Uchytíl, „Paviljonski sklop dječjeg lječilišta tuberkuloze Strmac –Šumetlica u Slavoniji“, *Prostor* (Zagreb), br. 19 (2011), str. 81–82.

¹⁸⁶ Према: Zrinka Barišić Marenčić, *Arhitektura Zaja Dumengjić – osobitost djela u kontekstu hrvatske moderne arhitekture*, рукопис докторске дисертације одбрањене на Архитектонском факултету свеучилишта у Загребу (2007), str. 161.

¹⁸⁷ Извор: Синиша Видаковић, *Архитектура јавних објеката у Бањалуци (1918–1941)*, (Бањалука: Академија уметности Републике Српске, 2006), стр. 69. На дијеловима техничке документације који су сачувани у Архиву РС није назначено име пројектанта.

¹⁸⁸ Умјесто првобитно пројектованих станова, приземље дограђеног дијела било је намијењено за саветовалиште за мајке и дјecu, а спрат за потребе санитетско-техничко одјељење. Вјероватно су пројекат доградње, на захтјев Хигијенског завода из јуна 1935. године, израдили архитекти Банске управе. Извор: АРСБЛ-9-V-40, документ бр. 14857/37.

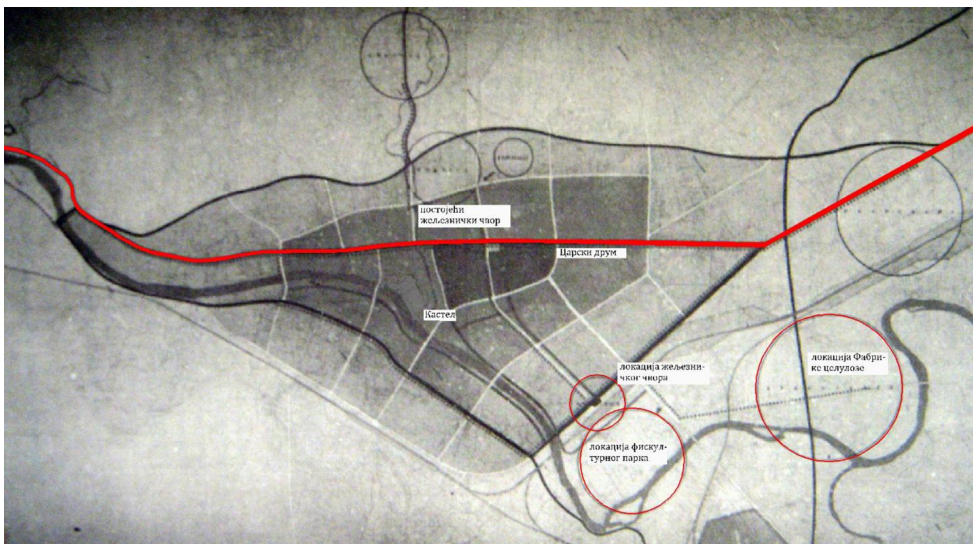
Визија града у генералном урбанистичком плану Анатола Кирјакова.

Урбанистички програм из 1967. године.

Након промјене друштвено–културног контекста послје II свјетског рата, започела је интензивна обнова и нова изградња града, који је по величини и значају тада заузимао друго мјесто у Босни и Херцеговини. Носиоци активности на пројектовању, обнови и изградњи била су новооснована локална пројектантска и грађевинска предузећа. Међутим, за потребе планирања интензивног развоја града ангажовани су стручњаци Урбанистичког завода БиХ на челу са архитектом Анатолом Кирјаковом. До 1952. године Кирјаков је израдио приједлог Генералног урбанистичког плана. План је био осмишљен за период од тридесет година. Концепт се заснивао на концентричном развоју и изградњи физичких структура града, како би се „кориговао“ дотадашњи изразито лонгитудинални правац ширења града (сјевер–југ, са Царским друмом као главном осовином), и како би се развој усмјерио ка ријеци Врбас. Иако је тај концепт у каснијим плановима напуштен, реализовани су неки битни елементи рјешења Кирјакова, посебно саобраћајног концепта. Намјера аутора је била и да уведе подјелу градског простора на функционалне зоне. Стамбене зоне чинили би блокови намијењени вишепородичном становању, као и „љетњиковачка насеља“, како су у плану називане зоне једнопородичног становања. Важан елемент плана представљао је осмишљен систем зелених градских простора, чији концепт није напуштен у каснијим плановима, али ни до данас није у потпуности реализован. Међутим, план Кирјакова никад није био у потпуности разрађен ни усвојен, што је имало низ посљедица у даљој изградњи града. Нову изградњу је у том периоду координирао Градски народни одбор Бањалуке, који је био и наручилац плана. По потреби су стручњаци Урбанистичког завода БиХ израђивали парцијална урбанистичка рјешења за обимнију изградњу на одређеним локацијама.¹⁸⁹ „Ми имамо

¹⁸⁹ Питања локација појединачних грађевина рјешавана су *ad hoc*. Као сликовит примјер може послужити процес избора локације Главне поште, грађене од 1955. до почетка 1958. године, који је описан у локалној штампи. Пројекат зграде, која је по изградњи сматрана једним од репрезентативних примјера савремених грађевина у Бањалуци, обезбиједила је Дирекција ПТТ из Сарајева (у локалним архивима и документацији предузећа „Поште Српске“ нема података о аутору пројекта). Локација је одређена послје дужих преговора градских власти и комисије коју је именovala Дирекција ПТТ. Разматране су четири могуће локације, које су се све налазиле у центру

израђен само регулациони план у ком је назначен промет и намјена површина, а сад треба да се ради друга фаза, да се разраде детаљи, а требало би баш да је обратно, да имамо унапријед разрађене детаље појединих четврти, па да се зна да се на том мјесту може да изгради одређена зграда“, описао је крајем 1957. године један локални актер степен детаљности расположиве планске документације.¹⁹⁰

Слика 4.9. Генерални урбанистички план Бањалуке Анатола Кирјакова – карта саобраћајне концепције. Извор: Дијана Симоновић, *Пејзажни градови: поређење развоја урбаног идентитета Бањалуке и Граца*, (Бањалука: Архитектонско-грађевински факултет, Универзитет у Бањој Луци, 2010), стр. 121, са информацијама које је додао аутор.

Као разлог немогућности даље разраде плана истицано је неријешено питање локације главне градске жељезничке станице, која је морала бити измјештена из центра.¹⁹¹ Ипак, Кирјаков је у плану предложио локацију у

града, уз или у близини Царског друма. Пројектовање се одвијало без анализе просторног контекста, који је дефинисан накнадно. Код избора локације важни критеријуми су били близина Господске улице и број људи које је поводом нове изградње требало раселити. Велики проблем представљала је потреба за расељавањем 15 породица са најпожељније локације, што илуструје размјере тадашњег недостатка стамбеног простора у граду. Према: D, „Zbog izbora mjesta izgradnja pošte dovedena u pitanje“, *Banjalučke novine* (Banjaluka), 8. april 1954, str. 8.

¹⁹⁰ Јосип Видаковић, архитект, у: „Za kulturniji izgled našeg grada“, *Krajiške novine* (Banjaluka), 15. novembar 1957, str. 4.
¹⁹¹ Међутим, постојала је и друга могућа локација, на којој је због економске оправданости инсистирала Генерална дирекција жељезница, која се налазила у Предграђу, око три километра од центра, на локацији гдје је било могуће груписати сва станична постројења и објекте за путнички и теретни саобраћај. Питање локације жељезничке станице ријешено је тек крајем шездесетих година XX вијека, када је затворена жељезничка станица у центру. Затим је Урбанистичким планом из 1975. године донесена и спроведена одлука да се нови саобраћајни путнички центар

Јелић пољу, у до тада неизграђеном источном дијелу града, у правцу трансверзалном на доминантан правац урбаног развоја. Иако станица у Јелић пољу никад није изграђена, реализован је широки булевар који је требало да је директно повеже са центром.¹⁹² Један од првих квартава намијењених вишепородичном становању изграђених у граду након II свјетског рата било је насеље „Црквена-Ханиште“, формирано од 1957. године дуж другог новопроектваног булевара из плана Кирјакова.¹⁹³ Тај булевар изграђен је наткривањем рјечице Црквене, као саобраћајница која се са запада ортогонално укључује на подужни правац Царског друма. Осим што су изградња саобраћајнице и новог стамбеног кварта представљали почетак остварења плана Кирјакова, тим интервенцијама је у урбаном простору нестала физичка граница оријенталног и хришћанског дијела града, што је, планирано или не, било сасвим у складу са статусом и третманом религије у новом друштвеном контексту.¹⁹⁴ Градитељске активности у насељу, посебно од 1960. године, кад је почела изградња солитера, праћене су редовно у локалној штампи као парадигма напретка и модернизације којима се тежило. Остварење плана Кирјакова представљало је и преношење тежишта стамбене изградње на десну обалу Врбаса: мада се радило о стамбеним насељима са малим и веома скромно опремљеним становима, нове градитељске активности значиле су уклањање старих облика живота приписиваних прошлим временима: град „стреса са себе чаршијско рухо“.¹⁹⁵ У плану из 1952. године пројектована је визија Бањалуке као просвјетног и културног центра који ће крајем планског периода достићи 80 000 – 90 000 становника. Педесетих година XX вијека изграђена су, међутим, и велика индустријска предузећа која су утицала на раст броја становника и повећање

не гради у Јелић пољу, нити на другој локацији у близини градског стадиона, предложеној Урбанистичким програмом из 1967. године, већ у Предграђу.

¹⁹² Данашњи Булевар војводе Мишића; саобраћајница се продужавала ка Врбасу и водила ка индустријском комплексу Фабрике целулозе. Мада је жељезничка станица изграђена на другој локацији, саобраћајница је, ипак, била од значаја као окосница изградње нових зона вишепородичног становања у насељу Борик седамдесетих година XX вијека.

¹⁹³ Послије II свјетског рата Булевар револуције, данас Булевар цара Душана.

¹⁹⁴ Улога Црквене као границе протеже се још у доба средњовековне босанске државе. Тада је та рјечица представљала границу између жупе Земуник и жупа Врбас и Глаж. Према: Јелена Мргич Радојчић, *Доњи Краји: Крајина средњовековне Босне* (Београд: Филозофски факултет, Бањалука: Филозофски факултет, Историјски институт, 2002), стр. 215.

¹⁹⁵ Сликовит израз из једног од бројних текстова локалних новинара који су пратили урбану трансформацију града: Hamid Husedžinović, „Raste novi grad“, *Krajiške novine* (Banjaluka), 10. januar 1960, str. 4.

потребе за стамбеном изградњом. Стога су се у разради планских рјешења за раст града, односно изради новог урбанистичког програма и плана појавили нови актери, који, ипак, нису довели планску документацију до краја: урбанистичка група Градске дирекције за стамбену изградњу, а потом Урбанистички завод, основан 1961. године. Завод је годинама радио на програму и плану, као и на парцијалним урбанистичким рјешењима.

Иако је урбанистичка група при Дирекцији за стамбену изградњу града, основана 1958. године, радила на разради ранијег урбанистичког плана Кирјакова, тај план је напуштен и започета је израда новог планског документа. Октобра 1967. године представљен је Урбанистички програм града Бањалуке, који је био резултат рада градског Урбанистичког завода од његовог оснивања и сарадње са стручњацима Урбанистичког завода БиХ,¹⁹⁶ и основа за израду будућег плана. Програм је био израђен за период до 1990. године.

Слика 4.10. Урбанистички програм из 1967. године тима Урбанистичког завода Бањалуке и Урбанистичког завода БиХ – карта саобраћајне концепције
Извор: „Izvod iz Urbanističkog programa grada Banjaluke”, *Glas* (Banjaluka), 30. oktobar 1967, str. 8 (посебан прилог), са информацијама које је додао аутор.

¹⁹⁶ Концепт намјене површина, саобраћаја и организације градске територије израдила је радна група састављена од архитеката оба завода, на челу са проф. Иваном Таубманом из Сарајева.

Мада је кроз урбанистички план тек требало да услиједи разрада и графичка интерпретација концепта, из објављеног програма могла се стећи јасна представа о постојећем стању и о новој планерској визији Бањалуке.

Програм је полазио од закључка да град није јасно диференциран на функционалне зоне у складу са тада актуелним принципима у просторном планирању, мада се на зонирању инсистирало и у концепту ранијег плана Кирјакова. Стање изграђености и намјене површина аутори програма су описали на сљедећи начин: „Претежан дио површина намијењен је становању, али су у њега неплански инфилтриране површине специјалне намјене, рекреационе површине, као и површине на којима су изграђена индустријска предузећа, поред тога што су и неки објекти јавних служби размјештени на неадекватним локацијама“.¹⁹⁷

Такође, једна од полазних основа новог програма била је „интензификација грађења“, што је значило повећање густине насељености да би се рационалније користила градска територија. Нови стамбени блокови били би отворени и полуотворени, а замишљени зелени простори унутар блокова доприносили би утиску о Бањалуци као „вртном граду“.¹⁹⁸ Даље ширење градске територије требало је да се одвија у правцу сјевера и сјевероистока, док је у територије неповољне за градњу уврштена заштитна зона око Фабрике целулозе полупречника 2 km, која је обухватала и дио обала ријеке Врбас, Јелић поље и простор будућег вишепородичног стамбеног насеља „Борик“.¹⁹⁹

Основни проблем саобраћаја у граду и даље је представљало питање локације главне жељезничке станице у центру, уз Царски друм, односно укрштања жељезничког и друмског саобраћаја на више мјеста у самом градском подручју. Урбанистичким програмом, као и у ранијем плану Кирјакова, било је предвиђено измјештање те станице. Међутим, умјесто Јелић поља, као нова локација дефинисан је неизграђени простор у сјеверном

¹⁹⁷ „Izvod iz Urbanističkog programa grada Banjaluke”, *Glas* (Banjaluka), 30. oktobar 1967, str. 4 (посебан прилог). Површине специјалне намјене односиле су се на војне објекте и просторе.

¹⁹⁸ „Izvod iz Urbanističkog programa grada Banjaluke”, str. 4.

¹⁹⁹ За насеље „Борик“ постојало је парцијално урбанистичко рјешење и планови за реализацију од средине шездесетих година, и поред неповољне локације. Проблем близине фабрике целулозе занемарен је и наредне деценије, кад је рјешење ревидирано и реализовано.

дијелу Бањалучког поља, који је испуњавао критеријум близине центра, као и низ других саобраћајних и урбанистичких услова.²⁰⁰

Према пројекцији аутора Програма, град је требало да у планском периоду достигне око 100 000 становника. Стамбени микрорејони са 5 000 – 10 000 становника представљали би основне јединице просторне организације града.

Програм се није посебно бавио третманом наслијеђене физичке структуре, осим што је она истакнута као ограничавајући фактор за рационализацију густине становања. „Треба истакнути да би у условима рационалног степеновања густоће насељености (што се практично не може спровести јер би изискивало велика рушења постојећих зграда) стамбена зона могла бити за 40% мања од површине предвиђене програмом“, наводе аутори документа. Након великих оштећења физичких структура града у земљотресу 1969. године, међутим, појавила се могућност да се „рационализација“ ипак дјелимично спроведе.

Приказани урбанистички програм усвојен је крајем 1968. године, а предвиђено је да се сам план заврши и усвоји током 1969. или 1970. године. Међутим, због измијењене ситуације узроковане посљедицама земљотреса, програм је ревидиран све до 1971. године. Тада је почела израда Генералног урбанистичког плана, чији је приједлог коначно завршен априла 1975. године, што значи да Бањалука у периоду који обухвата ово истраживање није имала важећи плански документ. Умјесто самог планског документа, средином 1968. године усвојена је Одлука која замјењује урбанистички план, са идејом да се неспорне одредбе урбанистичког програма могу одмах спроводити, а да се о неријешеним питањима даље расправља.

²⁰⁰ За локацију на којој је неколико година касније коначно изграђена нова путничка жељезничка станица у Програму из 1967. године изричито се наводи: „Као трајно рјешење не долази у обзир евентуално коришћење ж. ст. Предграђе као путничке станице обзиром на велику удаљеност од стамбених зона, а такође из разлога што је неопходно несметано функционисање теретне и *locso* теретне станице и њено повезивање индустријским колосијецима са увећаном радном зоном.“ Према: "Izvod iz Urbanističkog programa grada Banjaluke", str. 5.

Визије и планови локалних архитеката

Како Бањалука све до краја истраживаног периода, до 1975. године, није имала важећи урбанистички план, веома значајну улогу у визијама и плановима о Бањалуци која тек треба да се оствари имали су локални архитекти. Чак ни југословенски урбанистички и архитектонски конкурси организовани после земљотреса 1969. године нису имали обавезујући карактер, већ су локални стручњаци користили елементе тих пројектних приједлога приликом креирања властитих „оптималних“ рјешења.

У урбанистичком плану из 1975. године као неки од општих циљева за достизање „Бањалуке будућности“ прокламовани су „стварање градских волумена испуњених чистим ваздухом и сунцем“, као и „задржати и његовати карактер и специфичности града ... кроз чување створене вриједности духовних и материјалних добара у оплемењеним природним условима и естетско-културних наслеђа и квалитета града“. Истовремено, просторна организација требало је да обезбиди „стварање услова за складан развој самоуправних социјалистичких друштвених односа“.²⁰¹ Тако је историјска Господска улица опстала, и поред планова за рушење једног њеног дијела, које су и сами обични грађани сматрали сасвим оправданим у име општег прогреса и модернизације. Међутим, у складу са социјалистичким производним односима, традиционалне приватне занатске и трговачке радње које су се налазиле у приземљима су укинуте. Стамбена намјена спратова такође је промијењена, објекти су адаптирани за потребе ексклузивне трговине, а приватне занатлије и трговци добили су замјенске пословне просторе у новоизграђеним занатским центрима.

Историјски вриједни простори и објекти су били регистровани, проучени и вредновани на научној основи, у складу са тада актуелним схватањима и приступима у области заштите наслеђа. Тако су у режим заштите, са различитим степеном строгости, осим појединачних монументалних објеката уврштене просторне цјелине као што су дијелови централне градске зоне или читава насеља у којима су били очувани амбијенти вернакуларних

²⁰¹ Према документу: *Banja Luka, Urbanistički plan, Sinteza*, str. 83–84.

грађевина из турског периода, а у концепту просторне организације залагало се за склад старог и новог.

Слика 4.11. Парцијална урбанистичка рјешења стамбених насеља после II свјетског рата
а. Мухарем Авдагић, урбанистичко рјешење насеља „29. новембар“, макета. Бијели кубуси означавају већ постојеће објекте. Рјешење је инкорпорирано у урбанистичко рјешење центра града које су израдили локални урбанисти као компилацију конкурсних рјешења за централно градско подручје (в. сл. 2.17.б). Реализовано седамдесетих година XX вијека.
б. Павле Паштар, урбанистичко рјешење насеља „Борик“, макета. Уз мања измјене реализовано седамдесетих година XX вијека.
Извори: а – *Glas* (Banjaluka), 11. avgust 1969, str. 10; б – *Glas* (Banjaluka), 29. decembar 1967, str. 10.

У свим планерским визијама Бањалуке после II свјетског рата, кључни аспект *joш неоствареног* је проблем недостатка стамбеног простора за све становнике, што је предмет великог броја парцијалних урбанистичких

рјешења. Нека од њих, иако осмишљена много раније, реализована су тек после земљотреса. Тако је полагање камена темеља једне стамбене вишеспратнице у насељу Борик, 1. априла 1970. године, означено као симболични почетак „обнове“ града, иако је парцијално урбанистичко рјешење тог насеља било завршено годинама раније.²⁰² Све до усвајања урбанистичког плана (1975) процес изградње нових насеља и појединачних објеката од значаја текао је на исти начин као и прије 1969. године – путем парцијалног рјешавања. Ранија парцијална урбанистичка рјешења су ревидирана или су израђивана нова. Новина је био велики број одобрених локација за привремене објекте, као и случајеви бесправне градње, коју су предузимали не само појединци за властите потребе, већ чак и нека предузећа.

По страни од дешавања на архитектонској сцени главног града Сарајева, локални архитекти и други инжењери почетком педесетих година XX вијека оснивају своје струковно удружење ДАГИТ – Друштво архитектонских и грађевинских инжењера и техничара. Међутим, све до седамдесетих, када се заједно са општинским властима и Предузећем за изградњу града укључило у припрему позивних конкурса за појединачна архитектонска рјешења нових објеката у центру Бањалуке, Друштво није имало запажених активности, нити је континуирано пратило достигнућа у архитектури у граду и региону. Марта 1972. године, када је у граду дјеловало око 350 архитектонских и грађевинских инжењера и техничара, донесен је *Акциони програм Друштва архитеката, грађевинара и урбаниста*, са намјером да се стручна јавност активније укључи у текуће процесе трансформације и обнове после земљотреса.

Акциони програм дао је и осврт на стање на локалној архитектонској сцени, коју су карактерисали неразвијеност, изолованост и недоступност стручних

²⁰² Рјешење је израдио архитект Урбанистичког завода Бањалуке Павле Паштар 1964. године, али током друге половине шездесетих није било средстава да се започне са комуналним опремањем локације и реализацијом изградње. Насеље је седамдесетих година XX вијека реализовано према првобитно планираном рјешењу, уз мања одступања. Изведени су чак и касадно обликовани нивои вишеспратница, који са сеизмичког аспекта представљају неповољне грађевине, мада се, с обзиром на недавни земљотрес, сеизмичким условима планирања и пројектовања посвећивала посебна пажња.

достигнућа. „Ако је требало пројектирати неки значајнији објекат, тада су се обилазили слични објекти у Европи, али те обиласке нису обављали пројектанти, него су то углавном обављали нестручни људи под мотивом да ће они пренијети стечена искуства пројектантима“, наводи се отворено у *Акционом плану*. Такође се наводи да „наши инжењери и техничари нису уопште укључени у републичке и савезне органе Друштва инжењера и техничара или у његове огранке Друштво архитеката, урбаниста итд“.²⁰³

Међутим, последице доношења Акционог програма Друштво се више није састајало. О локалним виђењима и плановима у домену архитектуре и урбанизма стога се може сазнати из разматрања информација о појединачним актерима локалне архитектуре и урбанизма.

Локални архитекти, главни актери нове изградње током шездесетих и седмдесетих година XX вијека и обнове града последице 1969. године, нису писали о властитим визијама града, али су поводом живе дјелатности на архитектонској сцени града дошли у жижу интересовања локалне штампе. Тако су забиљежене информације о преокупацијама и ставовима кључних личности планирања и изградње града у том периоду. Међу њима се несумњиво највише истицао архитект Неџад Хотић.²⁰⁴ Поред већег броја реализација у области стамбене изградње, те пословних и јавних грађевина, Хотић је самоиницијативно израдио још низ пројеката од значаја за град (спортска дворана, зграда Техничког факултета и др) и понудио их на усвајање градским властима, намећући се као активан и предузимљив аутор на локалној сцени. Сматрао је да „будући град мора доживјети захвате сензибилних стваралаца“, које треба обавезно да предводи свестран

²⁰³ Извор: „Акциони програм Друштва архитеката, градевинара и урбаниста, Банјалука, Приједлог“, *Глас* (Банјалука), 1. март 1972 (посебан прилог).

²⁰⁴ Архитект са изузетно много реализација у локалној средини. На архитектонској сцени града појављује се крајем 1950тих, и то у области стамбене изградње, гдје настоји да примени тада актуелне принципе рационализације и економичности. Око 1962. реализује пројекте више стамбених зграда у микрорејону Чаире, а крајем шездесетих и вишепородичне зграде на Ханишту (те локације налазе се непосредно уз главну градску улицу, Царски друм). Пројектовао је и више административних и јавних грађевина, као што су: управна зграда ГП „Крајина“ и Електричног предузећа (1961–1964); доградња школе и мотел у Горњем Шехеру, у истом периоду; пројектује и Ново гробље у првој половини 1960тих, као и споменик палим борцима са костурницом у Лакташима; аутор је контроверзног рјешења за градски трговински центар, из 1967, које је изазвало велике критике јер је подразумевало рушење великог дијела историјских објеката Господске улице; то рјешење није реализовано, али је на оближњој локацији у Господској улици по његовом пројекту изграђена РК „Стандард“, 1969. године. Реализовао је и пројекат спортске дворане „Мејдан“, заједно са Ф. Хозићем. Био је председник жирија на Конкурсу за идејно урбанистичко–архитектонско рјешење комплекса Дома радничке солидарности, хотела „Палас“ и универзалне робне куће („Центар 1“) који је разматран у овом раду. Погинуо 1975. године.

урбаниста.²⁰⁵ И други локални архитекти су кроз тематске интервјуе исказали своје ставове и конкретне идеје о граду будућности, који су вјероватно били актуелни на многобројним стручним скуповима и расправама из периода, а поједини њихови елементи су ушли у пројектне задатке за југословенске урбанистичко–архитектонске конкурсе из седмдесетих година XX вијека. Тако у свом одговору на анкету листа *Глас* о властитој визији Бањалучке будућности архитект Ирфан Маглајлић даје конкретне описе будућих физичких структура обновљеног града. У вези са релацијама новопланираних према наслијеђеним структурама, наглашава да „Бањалучка у центру, ма како разрушена, није остала равна и чиста површина“, те да постојеће грађевине треба задржати, а новопланиране обликовати на савремен начин, али уз димензионалну координацију и поштовање визура ка просторним реперима из прошлости. Након периода педесетих година XX вијека када се тежило да у име општег прогреса стари облици живота уклоне и замијене новим, те су физичке структуре које „припадају прошлости“ рушене без сентимента, а затим преиспитивања тог става крајем шездесетих, поводом плана за нову изградњу који је подразумијевао и нестанак дијела главне градске пјешачке улице, наведени приступ архитекта Маглајлића био је заправо и генерално прихваћен приступ релацијама старог и новог у архитектури града у првој половини седмдесетих година. Маглајлић је такође, желећи да да властито пројектантски допринос обнови града, понудио визију будућег изгледа једног од централних градских простора: трга уз главну градску улицу, који су оивичавале зграде Банског двора (тада Дома културе) и Банске управе (зграда општинске администрације). На платоу на ком се налазила саборна православна црква архитектке Душана Живановића, оштећена и срушена 1941. године, изграђен је након II свјетског рата импровизовани споменик палим борцима, те је архитект тај плато третирао као слободан простор погодан за подизање „спомен дома бањалучкој трагедији“, заправо објекта са

²⁰⁵ Посебно је указивао је на проблеме које су изазвала импровизирана и привремена рјешења важних локација у центру града, као што је локација монтажне робне куће „Зенит“. За ту локацију био је припремио властито приједлог, који је „могао изврсно послужити за формирање пословног центра града“. Према: Nedžad Hotić, „Kako zamišljate buduću Banjaluku? Maštovita vizija: grad za čovjeka“, *Глас* (Банјалука), 28. фебруар 1970, стр. 2. Међутим, није познато како је изгледало Хотићево рјешење.

културно–забавним садржајима за омладину. Трговинске, угоститељске и културне функције биле би смјештене у нивоу испод трга, док би надземни дио објекта био скулпторално обликован, као стилизовани цвијет са латицама–просторијама које, према објашњењу аутора, симболишу солидарност југословенских република у обнови града.²⁰⁶

Прецизну и релевантну анализу и критику дјеловања актера обнове и нове изградње града након 1969. године дали су архитекти Хамдија Салиховић,²⁰⁷ Сеад Захировић²⁰⁸ и Џемал Челић.²⁰⁹ Они су указали на битне проблеме мале локалне архитектонске сцене: импровизирана рјешења која се уводе у недостатку средстава за реализацију планских поставки, или у недостатку самих планова, и постају рјешења трајног карактера, као и недостатак архитектонско–урбанистичке анализе и сензибилитета у успостављању релације новог са наслијеђеним. Стога су локални урбанисти наслијеђене структуре углавном схватили као препреке у реализацији нових урбанистичких рјешења.

Како све до 1976. године није постојала званична градска или регионална институција која се би бавила заштитом и очувањем културне баштине, о културно–историјском наслеђу града бринула је група ентузијаста која је у другој половини шездесетих година формирала бањалучко Друштво

²⁰⁶ Према: Irfan Maglajić, „Sačuvati gradski ambijent“, *Glas* (Banjaluka), 11. mart 1970, str. 2. Није објављен графички прилог, али је из темељног описа који је архитекта дао могуће претпоставити да је радио на архитектонском рјешењу потенцијалне грађевине спомен дома. Ирфан Маглајић дипломирао је у Загребу 1958. године. Током већег дијела каријере био је запослен као главни пројектант у највећем бањалучком пројектном предузећу „Пројект“. Уз Хотића, један је од локалних архитеката са највише реализованих објеката у Бањалуци, током шездесетих и седамдесетих година ХХ вијека. Међу њима су посебно важни централна зграда народне милиције (око 1961), Кредитна банка на мјесту објекта исте намјене срушеног у земљотресу, у близини градског парка (1971), пошта у Предграђу и пословни центар „Леснина“ (обоје из 1974. године).

²⁰⁷ Видјети: Н. Beganović, „Protiv svih improvizacija“, *Glas* (Banjaluka), 25. mart 1970, str. 2. Салиховић, рођен у Бањалуци, крајем шездесетих година прошлог вијека био је доцент на Архитектонском факултету у Сарајеву. У вријеме обнове и изградње послје земљотреса вратио се у Бањалуку и радио у Заводу за студије и пројектовање који је тада припадао Дирекцији за обнову Бањалуке. Од пројеката у Бањалуци реализовао је стамбено насеље „Хисета“, као и пословно–трговачки центар „Борик“ (изведен мањи дио пројектованог комплекса). Његово најпознатије реализовано дјело налази се у Сарајеву; довршио је зграду данашње Парламентарне скупштине БиХ (1982) које аутор познатог побједничког конкурсног рјешења из 1954. године, Јурај Најдхарт, због болести није могао извести до краја; радио је и редизајн фасаде те зграде (реализовано 2009). Данас је Салиховић професор *emeritus* на сарајевском Архитектонском факултету. Интересовао се и за релације новог и наслијеђеног у урбаној структури. Објавио је књиге: *Bosna iz davnina, crtežom* (2006), *Arhitekt i umjetnost graditeljstva* са С. Хаџагић (2002) и *Arhitektura stvaralačka sinteza tradicionalno–savremeno* (2010).

²⁰⁸ Као сликовит закључак критике, Захировић концизно наводи: „Слободно могу рећи, према ономе што је иза нас, да сам песимист у погледу љепоте нашег града“. Видјети: Н. Beganović, „Bitno је је zamisliti i oživotvoriti“, *Glas* (Banjaluka), 11. april 1970, str. 2. Сеад Захировић дипломирао је у Загребу 1964. године. Радио је у пројектној организацији „План“ у Бањалуци. Најпознатији реализовани објекти су му спортска дворана „Борик“ (1974), управна зграда предузећа „Витаминка“, зграда Општинског суда (првонаграђено конкурсно рјешење, 1974), све у Бањалуци. Умро 2008. године.

²⁰⁹ Архитект–конзерватор из Сарајева, седамдесетих година ХХ вијека био је директор Републичког завода за заштиту споменика БиХ.

пријатеља старина. Друштво је, поред подизања свијести о значају културне баштине, радило на текућем одржавању појединих споменика и организовало неколико мањих рестаураторских захвата, уз консултације са надлежном републичком службом заштите са сједиштем у Сарајеву. Скромних материјалних и кадровских могућности, Друштво је дало већи допринос као критички елемент локалне архитектонске сцене, уз прикључење генералним ставовима осталих актера обнове и изградње града послје земљотреса да будућа Бањалука никако не треба да буде „сурогат старе“, као и да је за урбанистичко–архитектонско рјешење центра града потребно расписати југословенски конкурс.²¹⁰

Путописи и записи, визије и планови посматрача и актера урбане трансформације и модернизације Бањалуке анализирани у овом поглављу садрже драгоцене, на други начин недоступне информације о доживљају Бањалуке, дефинишућим елементима и константама у слици града. Текстови актера модернизације града битни су и за разумијевање друштвених, економских, политичких и културних прилика кључних периода његове урбане историје, у недостатку званичних планских аката током цијелог истраживаног периода. Калеидоскоп фрагментарних, промјенљивих виђења града и његове трансформације, као и његове потенцијалне будућности, говори о чињеницама повезаним са архитектонским и урбанистичким дилемама малог града и истовремено представља неке од њихових могућих интерпретација.

Увид у град аустроугарског периода разоткрива специфичну динамику једновременог живљења и у традиционалном и у модерном свијету, која је подстакла креативна истраживања архитеката. Активирање елемената локалног и вернакуларног у архитектури епохе коју К. Бојер карактерише као доба „кризе памћења“ треба разумјети у ширем контексту кретања у

²¹⁰ Видјети: Н. Beganović, „Nikako surogat starog grada“, *Glas* (Banjaluka), 14. mart 1970, str. 2.

регионалној архитектури.²¹¹ Чињенице, али и лични ставови које износи бан Милосављевић у својим мемоарима о периоду управљања Бањалуком, откривају отвореност и према „измишљеној традицији“ архитектонских стилова доминантној у престоници тадашње Краљевине као и према модерној архитектури. Визије и планови локалних архитеката откривају претенциозност и несклад са привредним могућностима града, недостатак сензибилитета у односу на затечене просторне вриједности, као и неразвијеност и изолованост локалне архитектонске сцене.

²¹¹ Boyer, *The City of Collective Memory*, str. 26–27. За разматрање ширек оквира кретања у архитектури видјети Главу V овог рада.

ГЛАВА V

ИСТОРИЈА И МЕМОРИЈА У МАЛОМ ГРАДУ

„Простори репрезентације“ чине, по Лефевру, трећи аспект „производње простора“, који се односи на производњу значења – давање симболичког садржаја простору. За разлику од представа простора, „простори репрезентације не морају поштовати правила досљедности нити кохезије“. Стога, теоријска анализа није довољна да би се до краја спознало проживљено, практично искуство простора репрезентације. Оно обухвата и сферу индивидуалне људске слободе исказане средствима умјетности: отварање могућности новог виђења свијета. Тако „простори репрезентације“ не откривају свој пуни смисао ако се процјењују само са становишта постојећих вриједности или објашњавају језиком рационалних појмова, јер они садрже и елемент отворености за нове увиде и нова разумијевања.²¹²

Код разматрања историје и меморије у малом граду, важни концепти су сродни појмови „културно памћење“ и „колективно памћење“. Памћење уопште и културно памћење су теме које првенствено припадају областима социјалне и културне психологије или културних студија, али могу директно да се повежу и са архитектонским дискурсом и интересовањем за наслијеђено и прошлост.

„Колективно памћење“ је културно памћење заједнице, као дефинишући елемент њеног идентитета. „Културно памћење“ је колективно разумијевање (конструисање) прошлости посматране из одређеног друштвено–културног контекста. Термин „колективно памћење“ увео је Морис Халбваск (*Maurice Halbwachs*, 1877–1945), француски социолог и филозоф, на основу тезе да памћење може да се повеже не само са појединцем већ и са читавом заједницом или друштвом, као и контекстом у коме они дјелују. На тој бази, њемачки археолог Јан Асман (*Assmann*, 1938 –) издвојио је и дефинисао осамдесетих година XX вијека термин „културно памћење“. Једна од битних

²¹² Lefebvre, *The Production of Space*, str. 41; Diener et al., *Switzerland. An Urban Portrait*, str. 168–169; Životić, *Aksiologija*, str. 238.

димензија колективног памћења је она просторна, јер (урбана) историја даје значење прошлости и наслијеђеном. Као и друштвени и културни контексти и интерпретације прошлости, и само културно памћење је промјенљиво.

Француски историчар Пјер Нора (*Pierre Nora*, 1931–) увео је појам *мјеста памћења* (*Les Lieux de Mémoire*) као мјеста и тековине материјалне, али и нематеријалне културе гдје се кристалише културно памћење, међу које убраја и архитектонске објекте и просторе.²¹³ Нора поставља историју и памћење у опозицију: историју види као реконструкцију прошлости и њену представу, док памћење схвата као феномен подложен утицајима и плуралан по својој природи, који чини спону између прошлости и садашњости. Док се историја везује за догађаје, меморија је повезана са мјестима, а *мјеста памћења*, по Нори, „везују, кондензују и изражавају колективно памћење“.²¹⁴ Тако се, према Нори, споменици могу тумачити као *мјеста памћења* гдје је памћење о битним догађајима из прошлости артикулисано и обликовано и исказане видљиве везе садашњости са свијетом предака.

Позиција принципа произашлих из локалног и вернакуларног у архитектури малог града као израза културног памћења, његова *мјеста памћења* и активно конструисање виђења и значења прошлости предмет су овог поглавља.

Животни простор локалног становника и његови вишеслојни значењски и симболички садржаји биће испитани кроз разматрање три локације важне за локални идентитет малог града у различитим епохама. Два разматрана простора налазе се дуж Царског друма – то су зона бањалучке чаршије у дијелу града иницијално „незападне“ структуре и простор означен као „Центар 2“ (блок између улица Васе Пелагића, Мирка Вишњића, Фра Грге Мартића и Симе Шолаје), који припада некадашњем хришћанском дијелу града. Ти простори били су у материјалном смислу веома промјенљиви у периоду који обухвата истраживање. Трећа тема којом се бави ово поглавље је споменик палим борцима Босанске Крајине на Бањ брду изнад града и његово мјесто у локалној историји и меморији.

²¹³ Видјети: Pierre Nora, „Between Memory and History: *Les Lieux de Mémoire*“, *Representations* (Berkeley), No. 26 (1989), str. 7–25.

²¹⁴ Nora, „Between Memory and History“, str. 24.

Разматрање је усмјерено на несталне позиције и релације наслијеђеног (стара чаршија), новог (споменик на Бањ брду) и још неоствареног (слојеви планова, визија и пројеката за „Центар 2“) у историји и меморији малог града. Ако се прихвати став Кристин Бојер да је памћење „сценично“ и да се одиграва у одређеном просторном оквиру, те да, насупротив историји, оно не региструје већ, напротив, одговара на импулсе из окружења,²¹⁵ онда историјски, наслијеђени елементи урбане структуре и памћење које је требало да се евоцира могу да се разумију као промјенљиве које су на различите начине оперативно коришћене у историји архитектонских интервенција на те три карактеристичне локације.

5.1. ЛОКАЛНА ВИЂЕЊА ЦАРСКОГ ДРУМА: ПРОСТОРИ ФИЗИЧКОГ И МЕНТАЛНОГ ПРИПАДАЊА

„Све што је прошло нема, по дефиницији, право на дуготрајност“, сматрао је Ле Корбизије и наглашавао да „уски култ прошлости не сме да превагне над правилима друштвене правде“, односно да „ни у ком случају култ живописности и историје не треба да има првенство над хигијеном стана од којег тако тесно зависе благостање и морално здравље појединца“.²¹⁶ Истовремено, сматрао је да племенито архитектонско наслеђе треба сачувати, као драгоцјено свједочанство прошлости.

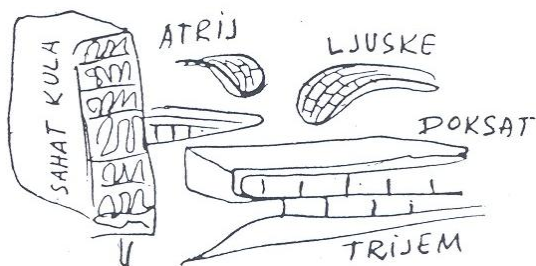
Током истраживаног периода, обиљеженог промјенама друштвено–историјских околности и деструкцијом физичких структура, веома се мијењао однос према простору старе чаршије, средишту дијела Бањалучке „незападне“ структуре. Посебно су занимљиви трансформација тог простора послје II свјетског рата и преиспитивање његовог значаја за урбани идентитет послје 1969. године, када је град у земљотресу остао без неких дефинишућих репера. Бањалучка тада има властите стручњаке у области заштите културне баштине, као и непосредан узор за третман наслијеђених

²¹⁵ Boyer, *The City of Collective Memory*, str. 68–69.

²¹⁶ Le Corbusier, *Atinska povelja*, str. 88.

структура – ревитализацију старе сарајевске чаршије. Међутим, приступ проблему и само стање физичке структуре у малом граду разликовали су се у односу на сарајевске.

За разумијевање нестанка старих начина живота у малом граду и њиховог физичког оквира у периоду масовне стамбене изградње послје II свјетског рата потребно је проучити дјеловање Ле Корбизијеовог сарадника Јураја Најдхарта у Сарајеву: његова истраживања локалне вернакуларне архитектуре и постулате савремене архитектуре произашле из њих, контроверзе у вези са конзерваторским и градитељским активностима у сарајевској чаршији, посебно актуелне од почетка шездесетих година прошлог вијека, и одјеке тих дешавања у Сарајеву у малом граду.

Слика 5.1. Јурај Најдхарт. Транспозиција елемената традиционалне архитектуре у савремено градитељство. Примјењено на побједничком конкурсном пројекту за зграду Народне скупштине БиХ на Мариндвору у Сарајеву, 1955. године. Доминантна вертикала, осим са традиционалним сахат-кулама, повезана је и са темом средњевјековних надгробних споменика – стећака, карактеристичних за Босну и Херцеговину. Првобитно конкурсно рјешење није реализовано. Извор: Grabrijan i Neidhardt, *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, str. 417.

Сарајевска чаршија, која је достигла врхунац развоја у XVI вијеку, представља најзападнију велику чаршију оријенталног типа у Европи. Имала је очуван већи број монументалних објеката вјерске и јавне намјене, који су били третирано као споменици културе. Међутим, према Х. Реџићу, непосредно послје II свјетског рата, „с великим еланом порушен је 1947. године као „историјски анахронизам“ и „остатак феудалне прошлости“ њен централни дио“.²¹⁷ Од тада су почеле полемике о начину заштите чаршије и њеном

мјесту и улози у савременом граду, које су посебно актуелизоване у првој половини шездесетих година XX вијека.

Реџић је наступао са позиције архитекта – конзерватора, истичући да је у чаршији најмања просторна јединица улица, а не појединачни објекат. Док дућани, појединачно посматрано, немају архитектонске вриједности, монументални сакрални и јавни објекти их имају, али су они само репери у јединственој просторној цјелини чаршије, чији су кључни дио управо дућани. Приступ са позиције конзерватора није значио забрану нове изградње: нове грађевине морале су бити савремене, али пројектоване поштујући размјеру затечених структура, као и њихових просторних и обликовних принципа.

Јурај Најдхарт и Душан Грабријан истраживали су проблем ревитализације сарајевске чаршије још прије II свјетског рата, бавећи се њоме са позиције архитеката–пројектаната, који тековине локалног наслеђа користе у савременој архитектури. Говорећи о књизи која је била резултат њихових истраживања, Најдхарт је наглашавао значај аналогije вернакуларне и савремене архитектуре за концепт дјела, јер је намјера истраживача била да се том проблематиком не баве „музејско–историјски, него креативно–савремено“.²¹⁸ Истраживање је требало да пође од наслијеђеног ка новом, те је дјело *Архитектура Босне и пут у савремено* било замишљено као други дио цјелине од три студије. Прва студија, већ раније објављена, звала се *Сарајево и његови трабанти*. Трећа студија требало је да буде посвећена архитектури свог времена и планирана је под називом *Савремена архитектура и урбанизам у Босни*. Међутим, она никад није објављена. *Архитектура Босне и пут у савремено* садржи истраживања локалне вернакуларне стамбене архитектуре, као и просторних цјелина насеља оријенталног концепта намијењених становању, односно занатству и трговини, истраживање неписаних градитељских закона, као и обиман сегмент посвећен аналогiji са савременом архитектуром. У њему су представљени бројни Најдхартови пројекти, као и радови студената архитектуре „у смислу препорода босанске

²¹⁷ Husref Redžić, „Hoće li još živjeti sarajevska čaršija“, *ARH* (Sarajevo), br. 1 (1963), str. 47.

²¹⁸ Juraj Neidhardt, „Dušan Grabrijan, In memoriam“, u: Grabrijan i Neidhardt, *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, nepaginirano.

архитектуре“.²¹⁹ *Архитектура Босне и пут у савремено* представља Најдхартово настојање да понуди могући одговор на питања „што од старог да рушимо, што да сачувамо и како да градимо ново“, и то „у духу социјалистичких настојања да се користимо позитивним наслијеђеним вриједностима, у конкретном случају с истока и техничким савременим тековинама запада“.²²⁰ Управо у неписаним законима вернакуларне архитектуре он види полазну основу за савремена напредна стремљења.

Сам Ле Корбизије као Најдхартов пријатељ пише предговор за књигу *Архитектура Босне и пут у савремено*. У тексту наглашава значај исправног приступа релацијама савремене архитектуре и вернакуларног, и избегавање стварања копија облика произашлих из „етике, начина живота и технике који су врло специфични, тачно дефинисани и које је вријеме готово свугдје прегазило“.²²¹

У првобитном концепту нове чаршије Најдхарт предлаже рушење значајног обима: „Ако хоћемо преуредити чаршију у културно средиште, онда морамо најприје порушити оно што је нездраво и трошно и истодобно очувати оне бисере архитектуре, који нас вежу са прошлошћу“, заговара аутор. Сљедећи корак био би изградња културног средишта града, односно простора и објеката за културне манифестације, које је „социјалистичко друштво поставило у средиште своје дјелатности“. У чаршији би се остварило повезивање наслијеђених и нових структура, али и изградња репера – „симбола новог живота“ са циљем да „поставимо протутежу старинама, да докажемо да живимо властитим животом“. Неке од најзанимљивијих нових културних установа које је Најдхарт предлагао за Нову чаршију и пропатрио идејним скицама биле су: „Академија знаности и умјетности НР БиХ. Низањем културних институција у висини ... стварамо урбанистички акценат културног жаришта – симбол рада – протутежу сакралним објектима. Ново вријеме тражи нови израз – нову архитектуру. Старо покрај хисторијске агломерације“ или, по узору на Ле Корбизијеа, „Мунданеум. Музеј о постанку

²¹⁹ Grabrijan i Neidhardt, *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, str. 484. Најдхарт је од 1952. године био професор на сарајевском Техничком факултету, те су његове идеје имале значајног одјека.

²²⁰ Исто, стр. 322.

²²¹ Исто, стр. 7. Ле Корбизије је у младости пропутовао и Балкан, у оквиру свог чувеног путовања на исток, када је дошао све до Грчке и Мале Азије, 1911. године.

човјека – друштва кроз хисторију. На старом се ново гради. Спознати себе, човјека, друштво, једна од темељних задаћа социјалистичког друштва“.²²²

У првобитној алтернативи Башчаршије, коју је Најдхарт развио у периоду прије II свјетског рата, важно мјесто заузима конкурсно рјешење за тзв. Нови Ташлихан из периода 1939–1942. године. Расписивач конкурса био је Гази Хусрефбегов Вакуф, који је тражио да се наслијеђена структура каменог безистана из турског периода сруши, а на том мјесту изгради савремена вишеспратница. Најдхарт, поштујући пропозиције конкурса, сензибилитет према наслијеђеном исказује тако што компонује једну од капија старог објекта у структуру нове грађевине, док се у каснијим студијама о овом простору, неоптерећеним конкретним конкурсним захтјевима, приступ преиспитује и мијења.²²³

У другој фази разматрања проблема реконструкције сарајевске чаршије, на основу које је настао приједлог реконструкције Башчаршије из 1952/53. године, Најдхартов став био је да је потребно изградити савремену чаршију према савременим начелима, „уз претпоставку да се створи она иста *базарска атмосфера* која је толико типична за стару чаршију, само изражена савременим архитектонским рјечником“. Савремени објекти, у којима би се користили композициони елементи из традиционалне архитектуре, формирали би амбијент „културног жаришта социјалистичке средине“.²²⁴

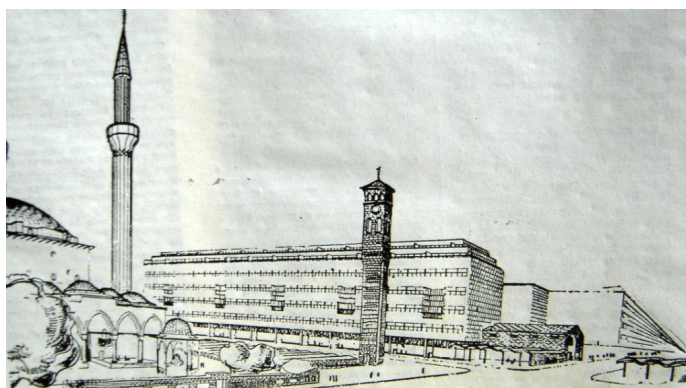
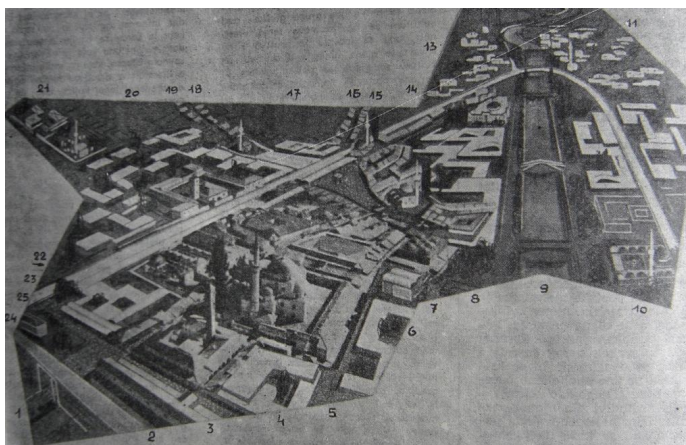
Шездесетих година XX вијека архитекти Бејтић и Ковачевић израдили су *Програм за урбанистичко рјешење старе сарајевске чаршије*, који је био негативно оцијењен јер чаршија није третирана као јединствена споменичка цјелина, а предложени обухват пројекта био је тако широк да су у њега укључени и блокови који нису имали везе са изгледом чаршије и начином живота у њој. Најдхарт је у каснијим преиспитивањима првобитних студија из периода прије II свјетског рата за рјешење чаршије, у којима је предвиђао потпуно прожимање наслијеђених и савремених структура, направио одклон од тих рјешења и залагао се, као и већина стручњака која се бавила тим простором, за очување аутентичног језгра старе чаршије примјеном

²²² Исто, стр. 109–112.

²²³ Karlić Kapetanović, *Juraj Najdhart*, str. 120–121.

²²⁴ Juraj Najdhart, „Novi život, nova čaršija“, *Odjek* (Sarajevo) br. 15 (1963), str. 13.

конзерваторских и рестаураторских принципа и увођење зона са већим могућностима за примјерену нову изградњу у појасу око њега.²²⁵

Слика 5.2. Јурај Најдхарт. Елементи пројектних приједлога за сарајевску чаршију.

а. Визија сарајевске чаршије са обимном новом изградњом из седамдесетих година XX вијека, фотографија макете. Најдхарт се залаже за „креативно-савремени“ приступ (прожимање наслијеђених и савремених структура), наспрам „музејско-историјског“ (строжег, конзерваторског приступа) који је преовладао у усвојеном рјешењу.

б. Конкурсно рјешење за Нови Ташлихан, 1939–1942. године, није реализовано. Рјешење је, у складу са конкурсним условима, подразумијевало рушење каменог бизистана и изградња стамбене вишеспратнице. Ипак, елементи старог објекта инкорпорирани су у Најдхартово рјешење.

Извори: а – *Odjek* (Sarajevo), br. 22, (1963), str 10;

б – Исто, стр 14.

²²⁵ Примјерена нова изградња значи „изградњу на принципу савремених схватања у архитектури, али компоновану на принципу старих неписаних закона“; Најдхартов чланак објављен у листу *Политика* (Београд) током полемике о сарајевској чаршији, цитиран у: Husref Redžić, „Čaršija nije samo kvadrant u urbanističkom planu Sarajeva“, *Odjek* (Sarajevo), br. 22 (1963), str. 10.

У реализованом регулационом плану Башчаршије са контактном зоном из прве половине седамдесетих година XX вијека, у чијој је изради учествовао и сам Најдхарт као један од аутора, преовладао је конзерваторски приступ, те је чаршија комплетно обновљена, а низови трговачких дућана су чак поново изграђени.

Друго Најдхартово дјело, урбанистичко рјешење центра Сарајева са зградом Народне скупштине БиХ на Мариндвору, значајно је за разматрање због своје локације „на осјетљивом мјесту које представља прелаз између старог дијела града и новог који настаје управо на Мариндвору“.²²⁶ Временски се подудара са бањалучким конкурсом за репрезентативну пословну зграду Фабрике целулозе на Кастловом ћошку, али су та два задатка заснована на потпуно различитим приступима у односу према наслијеђеном из претходних епоха. Најдхарт је конципирао урбанистичко рјешење као „град-ћилим“, што је за њега значило град зеленила, односно слободностојеће грађевине смјештене у зелено окружење: „индивидуалне башче“ замјењују у социјалистичком периоду „колективни енглески паркови“.²²⁷ Сматрао је да је тај концепт оптималан јер је Сарајево „у капиталистичкој ери потпуно изгубило свој континуитет у историјском обликовању“, те је било потребно вратити се аутохтоним вриједностима и поново их успоставити у савременом рјешењу. Осим везе са природом, важни елементи урбанистичког и архитектонског рјешења били су и грађење „по мјери човјека“, право на видик, примјена коцкастих и куполастих форми и друго. Стећак, атријум, доклат, тријем, купола и рустичан зид су били архитектонски елементи из локалне градитељске традиције које је архитекта користио као основу за архитектонску композицију централне грађевине Мариндвора – зграде Народне скупштине постављене на великом манифестационом тргу. Савремени објекат, замишљен као „споменик своје епохе“, по Најдхартовом објашњењу, „покрај функционално сврсисходних елемената садржи и симболичне архитектонске елементе произашле из традиције: говорницу у виду подужног доклата, модерни атриј, куполасте елементе као симбол

²²⁶ Z. K. – S. M., „Juraj Najdhardt“, *Odjek* (Sarajevo), br. 2 (1955), str. 2. Најзначајнија грађевина из претходне градитељске епохе у окружењу је Земаљски музеј у стилу неоренесансе, дјело Карла Паржика из аустроугарског периода.

²²⁷ Grabrijan i Neidhardt, *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, str. 409.

окупљања, те симбол свијести и упора у виду стећка на кому је у виду камене чипке исклесана читава историја наших народа, од мрачне прошлости и робовања, преко борбе до обнове и изградње, те симболизације наше државотворне идеје“. Материјализација зграде Народне скупштине била је предвиђена у камену – граниту, са симболичком улогом да искаже чврстоћу и постојаност, док је други значајан вертикални акценат комплекса, небодер индустријских представништава, планиран као грађевина лаке алуминијумске фасаде, са симболиком лакоће и домета индустријализације. Најдхарт у комбинацији гранит – алуминијум види аналогију са некадашњом симболиком релације камена и дрвета.²²⁸ Усљед недостатка средстава, међутим, није одмах дошло до реализације конкурсног рјешења. Урбанистичко рјешење је измијењено, као и првобитни изглед и садржај скупштинске зграде. Кључни објекат комплекса, зграда Народне скупштине, није изведена у првобитном облику из 1955. године. Нови конкурс за архитектонско рјешење грађевине, која је обухватила просторе за скупштину и републичке органе управе, расписан је 1976. године, а побјеђује поново Најдхарт. Објекат је завршио његов сарадник Хамдија Салиховић, професор на сарајевском Архитектонском факултету.²²⁹

Истраживања законитости вернакуларне архитектуре Најдхарта и Грабријана објављена су педесетих година XX вијека, када је актуелан и конкурс за рјешење Мариндвора и зграде Народне скупштине БиХ у Сарајеву. Најдхарт је такође много објављивао у стручној периодици и радио у настави архитектуре у Сарајеву. Тако идеје о савременој архитектури заснованој на принципима транспонованим из локалног наслеђа свакако нису биле непознате актерима локалне архитектонске сцене у Бањалуци.

Док су у Сарајеву, највећем граду Босне и Херцеговине, вођене полемике у вези са концепцијом дјеловања у односу на наслијеђене структуре у чаршији, у Бањалуци је чаршија била изложена деструкцији и препуштена пропадању све до седамдесетих година XX вијека.

Најрепрезентативније грађевине чаршије биле су џамија Ферхадија и сат-кула из XVI вијека, а простор између тих објеката и тврђаве Кастел представља значајно археолошко налазиште. Бањалучки дућани су, као и у другим сличним срединама, били организовани у низове по сродности заната којима су били намијењени. Били су изграђени од дрвета, у бондручној конструкцији, покривени првобитно дрвеном шиндром, а касније бибер цријепом. Дућани су имали ћепенке, односно дрвене капке који су се могли отворити око хоризонталне осе, намијењене за сједење или постављање робе. Локална чаршија, центар града турског периода, истина далеко мања и скромнија од сарајевске, дуго није перципирана као просторна цјелина вриједна заштите и очувања, те је послје II свјетског рата била изложена пропадању и деструкцији, изузев појединачних масивних монументалних објеката који су били регистровани као споменици културе. Деструкција физичких структура је била и израз отклона од непожељних традиција и непожељне прошлости. Доживљај чаршије, наиме, био је повезан са сликом заостале средине које се нерадо присјећало. Умјесто вишедневног Духовског сајма једном годишње, дрвених дућана који нису одговарали савременим санитарним и хигијенским стандардима и трговине стоком на платоу код тврђаве Кастел, послјератним генералним урбанистичким планом града предвиђено је да се читава зона трансформише у парк намијењен омладини, да се старе и трошне структуре уклоне и омогуће визуре на монументалне споменике, и изграде нови станови како би се задовољиле растуће стамбене потребе становништва. Стога је у локалној средини владала атмосфера окренутости темама прогреса израженог кроз масовну нову изградњу, а у вези са нестанком старе чаршије генерално није била исказивана сентименталност нити жаљење.²³⁰

²²⁸ Исто, стр. 415–417.

²²⁹ Видјети: Karlić Kapetanović, *Juraj Najdhart*, стр. 186, и текст групе аутора „Zgrada parlamentarne skupštine BiH“ (подаци према: www.parlament.ba, приступ маја 2012. године, нема информације о именима аутора).

²³⁰ Један карактеристичан новински коментар на убрзану нову изградњу с почетка шездесетих година XX вијека гласио је: „ново лице града неодољиво привлачи и подстиче на нова прегнућа да би се уклонили и посљедњи остаци некадашње учмале касабџе“. Према: J.K.-R.M, „Novo lice grada na obalama Vrbasa“, *Krajiške novine* (Banjaluka), 18. decembar 1961, стр. 5.

Слика 5.3. Нестанак старе чаршије у Бањалуци.

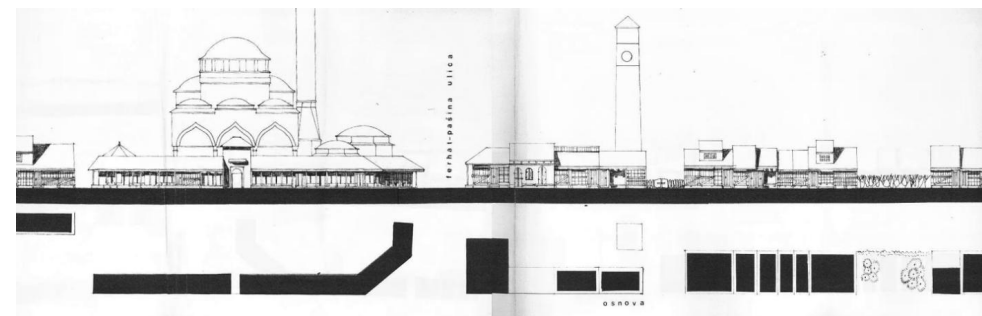
- а. Поглед на дио Царског друма у зони рјечице Црквене са минарета џамије Ферхадие, фотографија из периода аустроугарске окупације
- б. Исти простор на фотографији из седамдесетих година XX вијека, у доба израде Регулационог плана и пројекта идеалне реконструкције чаршије. Са лијеве стране Царског друма виде се зграда ресторана и дио стамбеног блока на Ханишту.
- в. Једна од типичних улица у чаршији, поглед ка Царском друму, разгледница из периода аустроугарске окупације
- г. Исти простор на фотографији из седамдесетих година XX вијека, у доба израде Регулационог плана и пројекта идеалне реконструкције чаршије.

Извор: фото-документација РЗЗКипН Републике Српске.

У име прогреса и настојања да се искористи постојећа инфраструктура у већ изграђеним дијеловима града, наставља се ослобађање локација за нову изградњу у централним градским зонама. У складу са новим концептом власничких односа, укида се и ранија парцелација и омогућава изградња слободностојећих вишеспратних стамбених зграда у зеленилу. Већ средином педесетих година XX вијека нестали су битни елементи физичке структуре чаршије. Тада је, на основу концепције новог генералног урбанистичког плана, одобрена изградња стамбеног блока на Ханишту, непосредно уз Царски друм, као и радови на уређењу парка у зони тврђаве Кастел, који су

подразумијевали и рушење Безистана – покривене улице са тридесетак занатских и трговачких дућана, доминантне структуре у зони чаршије, као и уклањање других грађевина.

Са појавом критике деструктивних аспеката модернизације, као и промјеном доктрине заштите, јавила су се и настојања да се заштити, оживи и реконструише чаршија. У урбанистичком програму из 1967. године, на примјер, дио старе чаршије перципиран је као споменичка цјелина, а крајем седамдесетих година XX вијека стручњаци локалног Завода за заштиту споменика израдили су преглед стања и приједлог третмана чаршије, гдје је предвиђена и реконструкција некадашњих физичких структура. Међутим, заштита чаршије умногоме је изгубила смисао јер је главнина њене физичке структуре већ била уништена. Наиме, нестале су трошне грађевине, као и потреба за занатским производима, које је замијенила лако доступна индустријски произведена роба. У савременој теорији заштите један од кључних концепата на којима се инсистира је аутентичност. Стога се реконструкције (поновна изградња структура које више не постоје) сматрају оправданим само у изузетним случајевима.

Слика 5.4. Пројекат идеалне реконструкције старе чаршије у Бањалуци.

Царски друм, сегмент развијеног уличног фронта у зони монументалних објеката из турског периода. Пројектом је предвиђена потпуна реконструкција чаршије с почетка аустроугарског периода, укључујући и низове дрвених дућана са ћепенима (на основи означено у виду затамњених габарита).

Извор: *Izgleđ Stare čaršije u Banjaluci poslije dolaska Austrougarske (projekat idealne rekonstrukcije)*, Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, Banjaluka, 1980, архива пројектне документације, РЗЗКипН Републике Српске.

Стара чаршија, пословно–трговачко средиште Бањалуке у турском периоду, обухватала је улице око кључне тачке градског ткива те епохе, џамије Ферхадије, са простором трга који се отварао према тврђави Кастел. Археолошким истраживањима је потврђено да је у зони троугластог облика између Врбаса и тока рјечице Црквене, на подручју Кастела, Говедарнице и чаршије, постојало средњевјековно утврђено насеље са подграђем. Чаршију са јавним објектима, безистаном, многобројним дућанима од дрвета и зиданим магазима у калдрисаним занатским и трговачким улицама изградио је у XVI вијеку Ферхад–паша Соколовић.²³¹ Усљед пожара, поплава и ратова уништени су многобројни објекти који се спомињу у Ферхад–пашиној даровној повељи, а о њиховом изгледу, па ни о тачним локацијама сваког од њих нису сачувани подаци. Посебно су разарању били изложени трошни дрвени објекти, а отоманске власти су посљедњих година турске владавине подстицале градњу масивних грађевина кроз повластице за набавку камена, опеке и креча. Поред монументалних грађевина и улица са збијеним дућанима, карактеристичан елемент чаршије тог периода био је безистан, трговачка улица са тридесет дрвених дућана са ћепенцима у близини рјечице Црквене, коју је изградио трговац Јусуф Шибић 1873. године, а наткривена је дјелимично застакљеним дрвеним кровом око 1907. године. Она је била једно од најбитнијих попришта вишедневног годишњег сајма који се у Бањалуци одржавао на хришћански вјерски празник Духова.

Тек израда тачних геодетских карата које су по окупацији Босне и Херцеговине предузеле аустроугарске власти и развој фотографије омогућили су, од осамдесетих година XIX вијека, прикупљање поузданих података о стању и изгледу чаршије и њеним даљим трансформацијама.

Честа страдања физичке структуре чаршије описују сљедећи подаци из историјских извора: „У пожару 1724. године изгорјело је 70, а 1869. године 27 дућана, 1872. године нестало је у пожару још 57 дућана у чаршији, затим

²³¹ Путописац Евлија Челебија навео је у опису свог боравка у Бањалуци око 1661. године да је Ферхад–пашина чаршија имала три стотине дућана и зидани безистан са још стотину радњи. Бањалука је у то вријеме била највећи град у региону, војни и административни центар и средиште трговине и занатства. *Regulacioni plan stare čaršije (istorijski presjek sa opisom objekata i valorizacijom)*, Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, Banjaluka, 1979, str. 12 i 14.

двије каване, три терзијске собе, а шест је дућана порушено, како би се спријечило даље ширење пожара. 1877. године изгорјео је хан и 45 дућана“.²³² Јула 1878. године, приликом заузимања града, аустроугарска војска је спалила чаршију, а истраживачи наводе: „Том приликом изгорјео је највећи дио Чаршије од потока Црквене, уз главни друм па све до изнад Ферхадије џамије. Детаљнијих података о томе шта је све изгорјело нема, но, по свој прилици биле су то највеће штете у серији ранијих пожара“.²³³

У периоду између два свјетска рата, када се тежиште нове изградње преноси у сјеверни дио града, архитектура и садржаји чаршије из турског периода већ су били у великој мјери изгубљени. Умјесто првобитних дрвених дућана били су у све већој мјери заступљени масивни зидани објекти, изграђени крајем турског и током аустроугарског периода. Њихова приземља била су намијењена трговини или занатству, а спратови за становање, умјесто ранијег издвојеног становања у засебним квартовима. Нестала је потреба за старим занатима, јер је предмете занатске производње замијенила индустријска роба. У годинама послје II свјетског рата, у склопу реализације поставки Генералног урбанистичког плана, срушен је покривени безистан, који је већ био девастиран и напуштен, сајмиште и говедарница око тврђаве укинута су са циљем формирања централног омладинског парка уз Кастел, а низови занатских радњи уситњене структуре срушени су за потребе формирања парка и ослобађање локација за изградњу вишепородичних стамбених објеката. Све наведене трансформације се дешавају прије земљотреса 1969. године, који такође доприноси девастацији зоне чаршије, и послје ког је од елемената физичке структуре некадашње чаршије потпуно сачувано само неколико појединачних монументалних јавних и сакралних објеката, док су од трговачко–занатских улица остали само фрагменти.

Крајем седамдесетих година XX вијека завршен је регулациони план старе чаршије у Бањалуци, који су, с обзиром на специфичну тему третмана културно–историјског наслеђа, израдили стручњаци локалног Завода за

²³² *Regulacioni plan stare čaršije*, str. 17. Терзијске собе биле су, иначе, намијењене за рад терзија – кројача народне одјеће у градовима, који су радили са вуненом и другим тканинама.

²³³ *Regulacioni plan stare čaršije*, str. 18. У пожару из 1878. године, поред дијелова чаршије, изгорјеле су и многе грађевине у хришћанској вароши.

заштиту споменика културе и природе, основаног неколико година раније.²³⁴ Основни циљ тог регулационог плана, како је наведено у уводу документа, била је „ревитализација старе историјске језгре – бањалучке чаршије, која значи оспособљавање постојећих структура објеката и јавних простора, који имају споменички и амбијентални значај, да наставе својим животом да трају у оним облицима у којима је призната вриједност културних добара и који су настали као резултат дуготрајних и сложених процеса њиховог историјског развоја“.²³⁵

Желећи да искажу свијест о значају историјских објеката и амбијентата за идентитет града, који је било потребно реафирмисати након великих разарања физичких структура у земљотресу 1969. године, аутори су се позвали на сасвим актуелне међународне документе свог времена о релацији са наслијеђеном архитектуром, па ипак су задатку приступили веома радикално. Били су мотивисани управо потписаном Повељом Мачу Пичу (1977),²³⁶ чија је полазна основа била преиспитивање *Атинске повеље* и препоруке за поновно успостављање „континуитета изграђене средине“, наспрам сегрегације функција као једног од постулата *Атинске повеље*. Важне препоруке повеље Мачу Пичу односиле су се на залагање за очување културно–историјског наслеђа као вриједности кључне за идентитет заједнице и нације. Очување би се спроводило кроз ревитализацију и укључивање наслеђа у даљи процес урбаног развоја на одржив начин, а нова изградња у историјским зонама била би могућа уз осигурање квалитета тих савремених архитектонских дјела.²³⁷

Међутим, озбиљан проблем ауторима плана представљао је степен очуваности старе чаршије, који је указивао да се концепт плана не може заснивати на конзервацији и рестаурацији постојећих физичких структура,

²³⁴ Мада учесници у изради нису наведени, вјероватно су аутори документа били Сабира Хусеиновић, једини архитект Завода у то вријеме, археолози Лидија Жеравица и Борис Граљук и историчар умјетности Јасна Вишекруна.

²³⁵ *Regulacioni plan stare čaršije*, стр. 2.

²³⁶ Исто, стр. 1. Повеља је резултат скупа архитектата, урбаниста и планера одржаног у Перуу 1977. године са идејом да се пренспита улога тих професија у унапређењу квалитета живота у градовима.

²³⁷ Истина, у повељи нису дате прецизније смјернице шта подразумева и како постићи тај квалитет, изузев што се у њеним другим поглављима сугерише да псеудонисторијски приступ није одговарајући; питање нове изградње у историјском окружењу је једна од великих и до данас актуелних тема у теорији заштите. Видјети: Vienna Memorandum on "World Heritage and Contemporary Architecture – Managing the Historic Urban Landscape" (документ UNESCO усвојен маја 2005. године, <http://whc.unesco.org/archive/2005/whc05-15ga-inf7e.pdf>, приступ фебруара 2012. године).

како је прокламовано у њиховим циљевима, већ на реконструкцији низа објеката и простора који су у тренутку израде плана већ били нестали. На примјер, о затеченом стању Ферхад–пашине, једне од улица у саставу чаршије, аутори говоре: „Првобитне габарите ове улице чинили су ћепенци, гдје су углавном били занатски и угоститељски садржаји. Данас је слика те улице осиромашена, без ћепенака и заната, а објекти који су сада на једној страни улице оштећени у земљотресу чекају на уклањање“. Приједлог будуће интервенције био је да се она „регенерише у смислу босанско–оријенталне улице, са ћепенцима и разним занатско–угоститељским садржајима, као примарна и најбоља веза са Кастелом, дрвеним мостом и Малом чаршијом“.²³⁸ У недостатку физичких структура које би се могле ревитализовати, посебно значајно питање је било који културни слој чаршије реконструисати. С обзиром на непотпуност расположивих података, аутори не инсистирају на враћању на изглед цјелокупне зоне из периода највећег успона отоманског града, већ предлажу обнову (идеалну реконструкцију) чаршије с почетка аустроугарске управе, сматрајући да се интервенција не смије заснивати на претпоставкама. На основу сачуване документације из тог времена, међу захтјевима аутора Регулационог плана често су били они да се, ради отварања визура на репрезентативне масивне објекте, уклоне спратови зиданих објеката или да се низови новијих грађевина замијене реконструисаним дрвеним дућанима са ћепенцима. Аутори Регулационог плана истражили су и значајне објекте чаршије који више нису постојали у тренутку израде документа, и за њих су предложили реконструкцију: најважнији су били Ферхад–пашин дрвени мост који је пролазио кроз тврђаву Кастел и повезивао чаршију са мањом чаршијом на другој обали Врбаса, или поменути безистан из новијег доба, један од два за које је познато да су се налазили у чаршији, а о чијем су изгледу постојали поуздани подаци.

²³⁸ *Regulacioni plan stare čaršije* (стр. 4 поглавља „Услови за валоризацију“). У тренутку израде плана нису били сачувани ни ћепенци, ни дрвени мост нити Мала чаршија на другој обали Врбаса. У зони Мале чаршије, по пројекту Неџада Хотића и Фериди Хоџића из локалног Завода за студије и пројектовање, средином седмдесетих година прошлог вијека изграђен је друштвени дом „Мејдан“. Ти аутори су били првонаграђени на позивном конкурс у ком су учествовали и тимови предузећа „Архитект“ из Сарајева и „Пројект“ и „План“ из Бањалуке. Истина, концепт награђеног рјешења предвиђао је реконструкцију дрвеног моста кроз тврђаву, који би пјешаке водио право на плато друштвеног дома, али тај дио пројекта није реализован.

Аутори Регулационог плана чаршије служе се терминима „ревитализација“ и „регенерација“, који заправо не одговарају предложеном планском концепту интервенција. Дефиниција првог термина се односи на уношење нових друштвено–економских функција компатибилних вриједностима историјског подручја које је своју изворну функцију изгубило у савременом контексту. Други термин у неким тумачењима представља синоним првом термину, а по другим схватањима односи се на замјену дотрајалих конструктивних елемената и ојачање материјала и конструкције постојећих историјских грађевина. Међутим, приказани концепт, како се сазнаје увидом у комплетан плански документ, заснива се на реконструкцији, односно репликацији несталих грађевина из прошлости. Аутентичност није била посебно значајан критеријум за ауторе Плана. Тако се за један од већих објеката, турску болницу која је још увијек постојала, иако у лошем стању, даје следећа препорука: „Пошто се Хастахана налази у рушевном стању, потребна је темељита реконструкција на постојећој локацији или измјештање на супротну страну улице и реконструкција према фотограметријским снимцима“.²³⁹

Слика 5.5. а и б. Турска болница (хастахана), фотографије из седамдесетих година XX вијека. Срушено.
Извор: фото–документација РЗКИПН Републике Српске.

²³⁹ *Regulacioni plan stare čaršije* (поглавље „Услови за регенерацију са мјерама заштите: 'Турска болница' или 'Хастахана'“, стр. 2). Дефиниције према: Јован Неšković, *Reвитализација споменика културе* (Београд: Универзитет у Београду, Архитектонски факултет, 1986), стр. 7–11.

Важно је указати да је, у савременом контексту односа према наслијеђеном, аутентичност кључни концепт кад је ријеч о проблематици конзервације, рестаурације или ревитализације наслеђа. Она значи да је наслијеђено из претходних епоха поуздано и истинско историјско свједочанство, непомућено накнадним интервенцијама (или, уколико их је било, оне морају бити научно истражене и вредноване). Аутентичност је као суштинска вриједност културног добра посебно истакнута у Венецијанској повељи из 1964. године, а њено разумијевање у теорији заштите је даље надграђено у новијим документима ICOMOS-а, као што је Документ о аутентичности из Наре (1994). Теоретичари конзервације Филден и Јокилето (*Feilden; Jokilehto*) су деведесетих година XX вијека дефинисали низ општих аспеката аутентичности историјских структура: аутентичност пројектних рјешења, материјализације, техника и технологије грађења, аутентичност историјског физичког окружења, технолошких процеса и техничких производа. Реконструкција предложена као интервенција у чаршији у Бањалуци у погледу аутентичности је представљала изградњу сасвим нових структура, које нису наслеђе. Такав приступ је у теорији конзервације генерално непожељан и сматра се оправданим само у изузетним случајевима.²⁴⁰

Идеје аутора плана о обиму реконструкције у зони чаршије биле су врло радикалне, те тако за локалитет Ханиште, уз стамбене вишепородичне зграде и експрес–ресторан, предлажу или враћање првобитног изгледа постојећих објеката, или чак варијанту по којој је потребно „уклонити све изграђене објекте који сада егзистирају на означеном простору, те на основу аналогije историјских података и потреба Чаршије, простудирати могућности изградње Караван сараја, који би могао имати шаролику туристичку намјену“.²⁴¹ Аутори су предвидјели и интервенције сличне природе у „Малој чаршији“ (зони на десној обали Врбаса, гдје су се налазили карактеристични садржаји чаршије, али у мањем обиму, који су у процесу

²⁴⁰ Према: *The Venice Charter (International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites, 1964)*; *The Nara Document on Authenticity*, UNESCO World Heritage Committee, 1994; B. Feilden i J. Jokilehto, *Management Guidelines for World Cultural Heritage Sites*, Rome: UNESCO, ICOMOS, ICCROM, 1993).

²⁴¹ *Regulacioni plan stare čaršije* (поглавље „Услови за валоризацију“, стр. 7 и 8).

реализације поставки ГУП-а Кирјакова и његовог тима у великој мјери изгубљени још педесетих година XX вијека).

Свјесни степена очуваности историјског амбијента, и сами аутори наводе да би интервенције на оживљавању чаршије морале бити веома обимне. Приједлог интервенција који се заснива на идеалној реконструкцији чаршије са краја турског и почетка аустроугарског периода оправдавали су, поред чињенице да су о њеном изгледу из наведеног периода сачувани поуздани подаци, и тиме што је истовремено изглед из те епохе представљао „вјерну слику њеног идеалног изгледа“. Како у образложењу наводе аутори, „тај период још увијек носи, иако оштећене, елементе првобитне физиономије, када је јединица Чаршије – дућан са ћефенком, и када се осјећа још увијек присуство монументалних објеката око којих се формирају лице и низови дућана“.²⁴² Реконструкција би обухватила и саобраћајно рјешење (третман чаршије као пјешачке зоне, иако се налази уз главну градску лонгитудиналну саобраћајницу, чак и „враћање ширина појединих деградираних саобраћајница на њихове историјске габарите“²⁴³).

Понуђени концепт идеалне реконструкције није пружао могућност примјерене нове изградње у чаршији. Осим могућности увођења савремених инсталација, санитарних и хигијенских рјешења, и могућности прилагођавања обима и заступљености различитих занатских, трговачких и угоститељских садржаја, аутори нису били отворени за увођење новина у зони чаршије у духу свог времена. Иако су сматрали да би се реализацијом предложених рјешења избјегао ефекат „демолирања језгре и стварања 'позоришних кулиса', што није оно што треба да даје шаролика и жива слика Чаршије“,²⁴⁴ предложени концепт се може оцијенити као ретроградан. Иако сасвим нереалан, приједлог реконструкције простора и објеката који у вријеме израде Регулационог плана деценијама више нису постојали или су били „демолирани“ одражавао је настојање да се историјском наслеђу да већи значај и одговарајући третман. На тај начин жељело се да се компензује

²⁴² *Izgleđ Stare čaršije u Banjaluci poslije dolaska Austrougarske, projekat idealne rekonstrukcije*, (Banjaluka: Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, 1980), str. 4.

²⁴³ *Regulacioni plan stare čaršije* (поглавље „Смјернице за реконструкцију“, стр. 13).

²⁴⁴ Исто, стр. 15.

деградација и исправе сви погрешни потези из ранијих периода. У стварности, предложена идеална реконструкција представљала је приступ који је водио управо стварању нежељених „позоришних кулиса“ – грађевина и простора који нити су аутентични историјски свједоци нити припадају свом времену.

Могуће објашњење потребе да се кроз планска рјешења „штити“ и реконструише физичка структура и начини живота који више нису постојали је у несигурности и кризи идентитета насталој као посљедица нестанка важних елемената добро познатог урбаног окружења у ранијем земљотресу. С обзиром да су као информациону основу користили документацију о њеној ревитализацији, несумњиво је да су аутори плана добро познавали случај сарајевске чаршије и концепт интервенције који се искристалисао након вишегодишњих расправа: конзервација језгра чаршије и зоне нове изградње уз посебне услове у погледу намјене, обликовања и материјализације.

Ипак су, постајући свјесни разарајућих ефеката модернизације малог града и посљедица деструкције у елементарној непогоди, као одговор усвојили радикалан и ретроградан приступ.

Међутим, поставке Регулационог плана никад нису спроведене. Предложено саобраћајно рјешење које је подразумијевало сужавање главне улице и блокаду моторног саобраћаја није било реално, као ни рушење нових функционалних објеката изграђених на локацијама дијелова чаршије. *Хастахана* је била изложена даљем пропадању и коначно је срушена 1979. године, иако су постојале иницијативе да се рестаурира и адаптира.²⁴⁵ Током наредне деценије, концепт плана је сасвим напуштен, а поред Царског друма, у блоку наспрам Ферхадије, изграђен је занатски центар са локалима за изнајмљивање, према пројекту бањалучког архитекта Омера Бербера (1948). Тако је у савременој интерпретацији и уз поштовање уситњених волумена наслијеђене физичке структуре задржана трговинско-занатска намјена дијела зоне чаршије.

²⁴⁵ Било је приједлога да се у зграду смјести медицински музеј или друштвени дом љекара Бањалуке.

Анализа идеја о третману амбијента некадашње бањалучке чаршије илуструје тражење рјешења за „кризу памћења“ (у терминологији Кристин Бојер), појачану уништењем препознатљивих физичких структура града у земљотресу 1969. године. Локални архитекти су посегли за реконструкцијом старих структура, неодрживих у условима живота свог времена, не анализирајући критички „шта од старог изумире, шта се транспонира, а шта се поново рађа“, како се у студијама сарајевске чаршије запитао Јурај Најдхарт. Мада је и у том случају преовладао историјско–конзерваторски концепт интервенција, Најдхартов креативни приступ данас је и од самих архитеката–конзерватора признат као вриједан и актуелан. Према Вјекослави Санковић Симчић, „седамдесетих година, у вријеме израде Регулационог плана, свима је било јасно да проф. Најдхарт заступа ново становиште које не даје приоритет монументалним грађевинама, тако фаворизираним од Ле Корбзијеа ... иако се проф. Најдхарт залагао за интегрално очување чаршије ... његов однос и идеје су се разликовале од идеја типичних архитеката–конзерватора, који су преферирали рестаурацију и конзервацију као најбољи начин дјеловања у тој амбијенталној цјелини. Настојао је интерполирати сувремену архитектуру у старо ткиво чаршије ... У суременој доктрини обнове баштине тај се поступак сматра исправним и једино могућим јер не постоје елементи за конзервацију или пак рестаурацију. ... Неоспорно је, да је проф. Најдхарт цијенио вриједности и допринос насљеђа, да се залагао за његово очување, а да је у исто вријеме чврсто вјеровао у велике могућности и побједу сувремене архитектуре“.²⁴⁶

²⁴⁶ Писмо Вјекославе Санковић Симчић, сараднице на изради поменутог регулационог плана и архитекте–конзерватора, професора Архитектонског факултета у Сарајеву, упућено Јелици Карлић Капетановић, у коме износи свој став о доприносу Најдхарта том регулационом плану Објављено у: Karlić Kapetanović, *Juraj Neidhardt*, str. 289,

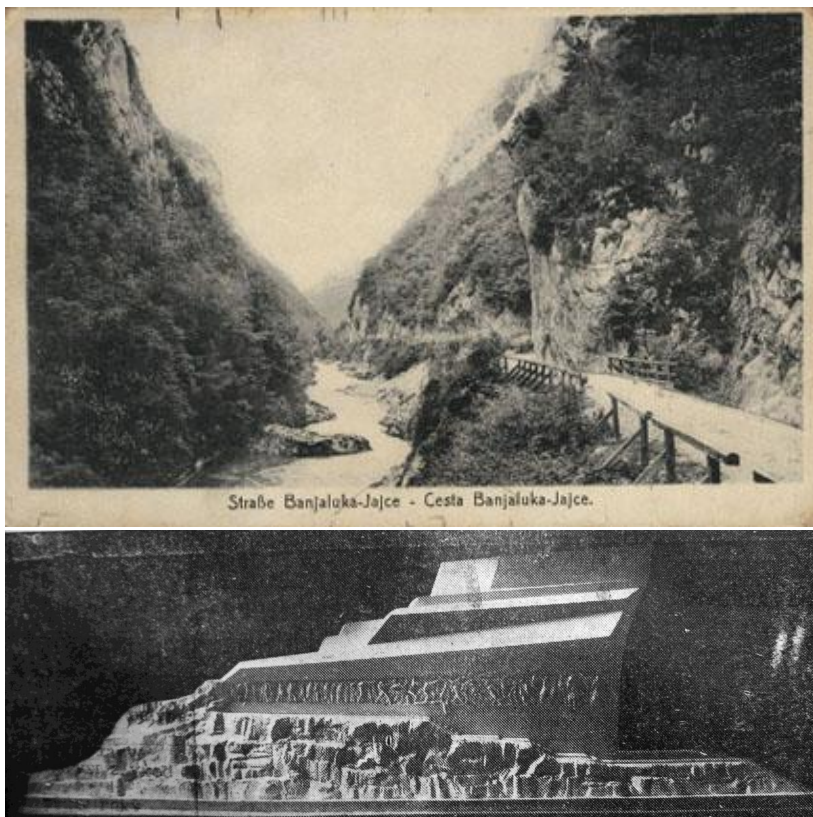
5.2. НЕВИДЉИВИ, СКРИВЕНИ И НЕДОСТАЈУЋИ СЛОЈЕВИ ИСТОРИЈЕ И МЕМОРИЈЕ МАЛОГ ГРАДА

Битне компоненте историје и меморије Бањалуке као малог града су њихови невидљиви, скривени и недостајући слојеви, који рефлектују на први поглед неопипљиве аспекте локалног живота, и који се могу испитати кроз анализе процеса изградње и пропадања споменика на Бањ брду, као и више великих, али неостварених планова за изградњу блока „Центар 2“.

Споменик палим Крајишницима на узвишењу изнад града био је амбициозан израз тековина новог социјалистичког друштва, а након реализације важан градски репер и незаобилазна локација међу градским и регионалним знаменитостима. Ангажовање угледног умјетника, реномираног у југословенским оквирима, дало је резултат који је имао и високу умјетничку вриједност. Тако је споменик на достојан начин „својом симболичном архитектоницом подсјећао на мјесто одакле је идејно зачето прво испљивање хица у том крају наше земље, а скулпторални дио приказује развојни пут наше револуције кроз ватру ослободилачке борбе до обнове земље“.²⁴⁷ Историјат изградње и његова даља судбина, међутим, указују да је пројекат био замишљен много амбициозније него што је било примјерено локалним могућностима.

Из првих информација о изградњи, које су доспјеле у јавност 1953. године, било је јасно да је намјера иницијатора била да се споменик заврши исте те године. Вајар Антун Аугустинчић осмислио је генерални концепт и започео активности на реализацији. Изградња је финансирана углавном из прилога грађана цијеле Босанске Крајине, а добровољне радне бригаде бесплатно су радиле на изградњи приступног пута до локације споменика. Већ наредне године морао је бити редефинисан рок завршетка и као реалнији циљ постављена је 1957. година.

²⁴⁷ Dr Branko Crnković, „Lijek za džina na Šehitucima“, *Glas* (Banjaluka), 30. april 1975, str. 9.

Слика 5.6. Антун Аугустинчић. Споменик на Бањ брду.

а. Инспирација аутора – стијене у кањону Врбаса на путу Бањалука–Јајце, разгледница из периода аустроугарске окупације.

б. Груба скица–макета основне форме споменика, прва половина педесетих година XX вијека. На макети је приказан и један од скулпторских мотива – рељефни фриз са тематиком из локалне историје.

Извори: а – фототека Музеја Републике Српске; б – *Banjalučke novine*(Banjaluka), 5. januar 1954, str. 3.

Форма споменика, према назнакама аутора, инспирисана је масама стијена у кањону ријеке Врбас на путу Бањалука – Јајце, који је важио за веома живописан пејзаж. Пут, изграђен у периоду аустроугарске окупације, био је чак и мотив разгледница из тог доба. Сам аутор образложио је симболику главног скулпторског мотива изнад улазног портала: „Напријед на порталу маузолеја биће приказана Партија – организатор и предводник устанка ...

Изнад вратију урезана је фигура борца са високо издигнутом заставом у десној руци. То је Партија!“ Комплетан доживљај споменика прецизно је осмишљен. Његова основна форма, пандан стијенама кањона, примјећује се из даљине, захваљујући истакнутом положају изнад града. Приликом приласка споменику, приступа се широким степенештем до платоа позиционираног тако да се као доминантан сагледава улазни мотив фигуре борца. Бочне стране су испуњене рељефним фризом који својим темама не реферира само на народно–ослободилачку борбу, већ и на природу и традицију локалних житеља, који су и у прошлости били изложени „хисторији борби и патњи“. Тако се локална историја борби и патњи одвија пред очима посјетиоца и завршава тријумфом у народној револуцији. Међутим, споменик је заправо и маузолеј – костурница чија је унутрашњост такође интегралан дио концепта и завршни мотив свеукупног доживљаја: „И унутрашњост гробнице биће украшена фрескама, а у средини – на црном мраморном поду – биће постављен бијели мраморни саркофаг“.²⁴⁸

Код разумијевања улоге споменика на Бањ брду, није неважно што је он физички измјештен изван контекста осталих градских репера. Осим што његова снажна и динамична форма и наративна природа рељефа и планираних фресака непосредно изражавају идеју револуције, он као дјело монументалних димензија и као просторна доминанта, аконтекстуална у односу на осталу урбану структуру, сугерише и идеју о супериорности нове, прогресивне, социјалистичке епохе над свим другим историјским периодима. Међутим, нестручна реализација и примјена импровизованих рјешења допринијеле су да стварни доживљај споменика не буде доследан оном пројектованом: крунски мотив искуства о споменику, унутрашњост маузолеја, остао је недовршен и само је кратко и са годинама закашњења у односу на тренутак откривања умјетничког дјела био доступан за обилазак.²⁴⁹

Блок „Центар 2“, односно простор између улица Васе Пелагића, Мирка Вишњића, Фра Грге Мартића и Симе Шолаје, припадао је некадашњем

²⁴⁸ Разговор са вајаром Аугустинчићем, цитирано према: Zijad Midžić, „Borba naroda Bosanske Krajine u mramoru uklesana“, *Banjalučke novine* (Banjaluka), 5. januar 1954, str. 3.

²⁴⁹ Споменик је и данас изложен пропадању.

хришћанском дијелу града, а у периоду који обухвата истраживање доживио је неколико рушења и нових изградњи. Изграђене структуре у њему регистроване су на првој поузданој карти града, аустроугарској геодетској карти с почетка девете деценије XIX вијека. Уз Царски друм налазио се неизграђен блок познат као Јабучик. Објекти, углавном традиционалног изгледа, са каменим приземљима и дрвеном конструкцијом спрата, низали су се дуж улице Салватор, у којој је као главни репер од 1892. године постојала жупна црква, као и у продужетку Господске улице, не пратећи њену регулацију и формирајући љевкасто проширење. Траса будуће Улице Мирка Вишњића још увијек није постојала. Аустроугарске власти успостављају нову регулациону линију, паралелну са трасом Царског друма, а трошне наслијеђене објекте у том периоду замјењују масивне грађевине: импозантни хотел „Аустрија“ из 1896. године (касније управа Окружне области), са декорацијом у стилу сецесије, и објекат кафеа „Elite“, изграђен између 1903. и 1905. године, који је припадао породици Јовић, са китњастом необарокном фасадом и наглашеним угаоним мотивом – торњићем са куполом. У непосредном окружењу је био центар друштвеног живота аустроугарске епохе, кафана „Балкан“. Иако се сам посматрани физички простор битно не мијења, у периоду послје I свјетског рата, а нарочито у доба Врбаске бановине, потпуно се трансформише његово окружење. Православна црквена општина подиже саборну цркву по пројекту Душана Живановића из 1925. године. Желећи да нова црква буде веома репрезентативна грађевина, представници црквених власти с посебном пажњом бирају за њу нову локацију, управо у поменутом неизграђеном блоку Јабучику. Она је у тадашњој слици града била далеко истакнутија у односу на локацију раније, „привремене“ цркве, која се налазила изван оновременог центра.²⁵⁰ Конципирана да траје генерацијама, грађевина је, међутим, стицајем историјских околности, постојала краће него претходна

²⁵⁰ О избору локације цркве локална штампа је пренијела: "Како дознајемо неће бити на мјесту старе порушене цркве, већ на празном простору пред Жупанијом, Балканом и Босном, на вакуфском земљишту које ће како смо информисани – вакуф уступити Срп. прав. општини за неку рекомпензацију. Ако ово успије – а ми се надамо – та ће нова црква да буде украс видни цијелога града и видљив знак вјерске толеранције од стране вакуфске управе и значајно разумијевање за наше културне и просвјетне сврхе." Извор: чланак непознатог аутора у листу *Отаџбина* (Бања Лука) из марта 1925. године, цитиран у тексту Радмиле Кулунџије и Ратка Радујковића о историјату грађевине, објављеном на: <http://hhsbl.org/istorijat-hrama.html>, приступ фебруара 2012. године).

„привремена“ црква. Нови дефинишући елементи посматраног простора у доба бана Милосављевића постају зграде Банског двора, Банске управе и Хипотекарне банке, као и нова саобраћајница правца трансверзалног у односу на Царски друм, која је почињала код зграде поменуте банке. У II свјетском рату нестаје вјерска толеранција која је допринијела изградњи православне саборне цркве, а с њом и тај значајан градски репер; у бомбардовању је срушен и хотел „Аустрија“, а у земљотресу и кафе „Elite“.

Импровизована и (привидно) привремена архитектонска рјешења постају обиљежје посматраног простора. Споменик палим борцима аутора Владе Ивановића, као симбол нове епохе у историји града, позициониран је у средишту трга добијеног уклањањем цркве. Веома једноставна структура од блокова седре нема умјетничких вриједности; она је само средство да се запосједне централни градски простор и искаже нови друштвени идентитет. Споменик је реализован на брзину, како би био откривен поводом Дана устанка, 27. јула 1946. године.

Ниједно планско ни пројектно рјешење којима је третирана ова зона није досљедно и потпуно спроведено. Трансверзална саобраћајница требало је да добије висок ранг у мрежи градских улица изградњом нове жељезничке станице према плану Кирјакова, али та идеја је напуштена, а тежиште нове изградње пренесено у друге просторе. Нови идентитет посматраног окружења требало је да се заокружи изградњом Дома ЈНА, по пројекту Касима Османчевића, о чему је одлука донесена 1968. године.²⁵¹

²⁵¹ Дом ЈНА био је један од важних центара скромног локалног културног живота послје II свјетског рата. Међутим, налазио се у неодговарајућем простору, те се јавила потреба за изградњом већег и репрезентативнијег објекта. Пројекат је израдио Османчевић, који је био архитект београдског „Центропројекта“, а планирана локација била је управо на неизграђеном простору гдје се некад налазио хотел „Аустрија“. Реализацију у предвиђеном облику омела је промјена просторно-планског контекста због посљедица земљотреса. Међутим, неколико година касније, 1973, Османчевић реализује објекат Дома ЈНА, али на новој локацији, и то као дио војно-управног комплекса коме је припадала и зграда Команде гарнизона, с обзиром да је дотадашња Војна команда („Царска кућа“) промијенила намену и додијељена је регионалном архиву. Изведени објекат је зграда затворене, монолитне форме, хоризонтално развијен око два атријума, компонована тако да се контрастом примјењених материјала и препуштањем волумена два горња спрата постигне утисак лебдења. Може се успоставити аналогија овог пројекта са парадигмом савременог музеја, која је, како је показало истраживање Љилане Благојевић, произашла из нерелизованог конкурса за Војни музеј у Новом Београду из 1950. године (према: Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам*, стр. 222). Објекат је од посебне важности у локалној „политици културе духа“, јер је био једини већи намјенски пројектован објекат културне функције у граду прије седамдесетих година XX вијека (мада је изведен касније).

Слика 5.7. Трансформације простора између улица Васе Пелагића, Мирка Вишњића, Фра Грге Мартића и Симе Шолаје (блок „Центар 2“)

а. Трг цара Душана са саборном црквом (срушена 1941, данас реконструисана), фланкираном објектима Банског двора и Банске управе (остали објекти, изграђени у периоду аустроугарске окупације, више не постоје), фотографија из 1933. године

б. исти простор по изградњи споменика палим борцима (1946), фотографија из 1951. године

в. привремена монтажна робна кућа „Зенит“ (поново употребљен изложбени павиљон Југословенске привредне изложбе), фотографија из седамдесетих година ХХ вијека

г. Пројекат пословног објекта на истом простору, 2001, ситуација. Аутори Бранислав Митровић и Љиљана Благојевић, коаутор Марија Милинковић из Београда. Није реализовано. Сл. сл. 2.18.

Извори: а – фото–документација РЗКипН Републике Српске; б – фототека Музеја Републике Српске; в – Ravlić, *Banjaluka – razdoblja i stoljeća*, str. 318; г – документација проф. арх. Бранислава Митровића.

Послије 1969. године, када нестаје репрезентативни кафе „Elite“ и од изграђених структура у блоку преостаје свега неколико грађевина из аустроугарског периода, простор је виђен као зона великих потенцијала за исказивање најактуелнијих и најсавременијих идеја у поновној изградњи града. Визија савремених централних садржаја у новој градској пјешачкој зони требало је да се материјализује путем реализације рјешења са југословенског конкурса из 1973. године, али до његовог остварења није дошло. Ефемерне структуре постају дефинишући елементи простора, упркос амбицијама градских власти – монтажни дрвени павиљони робне куће и помоћни објекти преуређени у локале. Предвиђени су да потрају до реализације конкурса (почетак реализације планиран је за 1975. годину), а заправо су вишеструко надживјели своју „привремену“ улогу. Најистакнутији локални архитект Неџад Хотих имао је своју, такође нереализовану визију овог простора, која се односила на „могућност остваривања сажете концепције моноцентричног града, те остваривање његовог центра онако како се то савремено ради“.²⁵²

Разматрани простор Старе чаршије, споменик на Бањ брду или простор „Центра 2“ представљају за Бањалуку, у терминологији Пјера Норе, различите варијације „мјеста памћења“. Док је споменик обликован вид памћења о важним догађајима из II свјетског рата, у Старој чаршији и „Центру 2“ је примјеном тактике деструкције и увођењем нових симболичких садржаја такође активно конструисано колективно памћење о прошлости града. Скривени, невидљиви и недостајући слојеви његове историје и меморије имају у томе битну улогу. Простор „Центра 2“ ни до данас није у потпуности изграђен, иако је за то постојао низ планова, пројеката и конкурсних рјешења и након посматраног периода. Мада не садржи физичке структуре, тај простор је обиљежен слојевима планова и визија (од којих су неке имале веома јасан циљ ослобађања од непожељне прошлости), као и статусом *још неоствареног*. У Старој чаршији, локални актери, закупљени релацијама са наслијеђеним и прошлим, не баве се аспектима актуелности ни

²⁵² Према: Hotić, „Kako zamišljate buduću Banjaluku?“, str. 2.

будућности усвојених рјешења. Споменик који говори о побједи народне револуције и супериорности социјалистичког доба садржи и нову, непланирану компоненту доживљаја и колективне меморије – ефекте његовог брзог пропадања, који су уз поруку рељефног фриза о локалној историји тријумфално завршеној тековинама револуције открили и превелике амбиције, слабости и неразвијеност локалне средине.

У локалној урбаној историји и колективној меморији Бањалуке позиције наслијеђеног и прошлог су несталне, а за наслеђе се не налазе одрживе могућности опстанка у савременом животу града. У нешто другачијем урбаном контексту, Јурај Најдхарт управо елементе локалног и вернакуларног користи као формативне у својој модерној архитектури; елементе слојевите културне традиције, наизглед непомирљиве са тековинама модерне архитектуре, ангажује како би достигао идеал њене савремености – припадања властитој епохи, али и њеног критичког преиспитивања.

Коришћење елемената локалног и вернакуларног имало је за Најдхарта двојаку улогу. Један аспект те улоге односио се на стварање интернационалне модерне архитектуре, која би исказивала и дух мјеста захваљујући коришћењу потенцијала повезаних са одређеним поднебљем. Други аспект био је стварање архитектуре примјерене новом социјалистичком друштву. Она је морала да буде модерна и прогресивна, али и да кореспондира са специфичним друштвеним уређењем и природом друштвеног и културног контекста Босне и Херцеговине. Босна и Херцеговина није имала хомоген колективни идентитет и зато је у социјалистичкој интерпретацији била симбол Југославије у малом. У тумачењу Д. Алић, Најдхарт користи локално наслеђе из средњевјековног и отоманског периода као фактор за стварање нове архитектуре са елементима жељеног јединственог идентитета социјалистичког друштва, као и посебности Босне и Херцеговине у склопу некадашње Југославије. Истина, Алић наглашава значај „исламских“ форми као базе за идеолошке конотације улоге Грабријанове и Најдхартове архитектуре у конструисању

„новог националног колективног (босанског) идентитета“. Међутим, правилније је говорити о регионалним формама, нарочито код профане архитектуре којом се ти аутори првенствено баве, а и узимајући у обзир да они посежу и за формама и принципима из ранијих епоха (на примјер, у Најдхартовом концепту зграде Народне скупштине, чија је главна тема исказ колективног идентитета социјалистичког друштва, важна је улога средњевјековног надгробног споменика – стећка, карактеристичног за подручје Босне и Херцеговине. Стећак, транспонован у вертикални акценат „са исклесаном историјом наших народа“, представља за ауторе пројекта симбол отпора и очувања локалног идентитета). Са овом оценом се слаже и Најдхартова сарадница и биограф Јелица Карлић Капетановић, наглашавајући да „неки аутори повезују писано дјело Најдхарта углавном са оријенталним наслеђем, што није право“. Уз то, по ријечима Џемала Челића, „погрешне су и исхитрене тврдње да је наша босанска и сарајевска кућа и стамбена култура импорт са Оријента. Она је додуше под јаким исламско-оријенталним утицајима, који су до нас допирали преко Турака, но специфичности услова и старијих традиција, специфичности климе и материјала створили су посебну обликовну и функционалну синтезу“. Такође је проблематична употреба одреднице „национално“ у вишенационалној, вишеконфесионалној средини. Најдхарт и Грабријан су, уз то, иако је књига *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, објављена 1957. године, истраживања завршили и припремили за штампу раније, у вријеме идеја о наднационалном карактеру југословенског друштва.²⁵³

У стваралачком процесу Најдхарт транспонује принципе, а не преузима непосредно конкретне форме. У ријечима самог архитекта, „неписани закони прошлости, као што су ПРАВО на зрак, сунце, воду, зеленило, мир, видик, обитељ, дом, сусједство, срећу и љепоту, идентични су нашим

²⁵³ Видјети: Ing. arh. Juraj Najdhart i ing arh. Džemal Čelić, „Rješenje Marindvora i Narodne skupštine“, *Naše starine* (Sarajevo), br.6 (1956), str. 95–100; Karlić Kapetanović, *Juraj Neidhardt*, str. 271; Džemal Čelić, „Poruke minule kulture“, *Odjek* (Sarajevo), oktobar 1975, str. 15. За нове интерпретације Најдхартовог дјела видјети: Dijana Alić, Maryam Gusheh, "Reconciling National Narratives in Socialist Bosnia and Herzegovina: The Bašaršija Project, 1948-1953", u: *Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 58, No. 1 (1999), str. 6–25, као и докторску дисертацију Дијане Алић, „Transformations of the Oriental in the Architectural Work of Juraj Neidhardt and Dušan Grabrijan“ (Sydney: Faculty of the Built Environment, The University of New South Wales, 2010), str. 256–262.

најсавременијим напредним стремљењима у нашој социјалној структури“.²⁵⁴ Најдхарт је, као Ле Корбизијеов некадашњи сарадник, послје 1937. године у локалној средини непосредно спроводио и преносио идеје модерног покрета у архитектури, а Ле Корбизијеове идеје су, посредством југословенских урбаниста из периода између два свјетска рата, имале кључну улогу у архитектонском образовању каснијих генерација. Међутим, успостављање специфичног југословенског друштвено-политичког оквира послје II свјетског рата, обиљеженог отклоном од совјетског модела, суштински је утицало и на југословенски архитектонски дискурс. Према Љиљани Благојевић, „...идентитет архитектонског модернизма морао је бити поново изумљен, на начин да преузме тек задобијену репрезентативну улогу социјалистичке архитектуре. Наравно, то је морало бити учињено тако да нова улога јасно осликава посебност југословенског политичког и идеолошког пројекта“²⁵⁵ (и у односу на друге земље комунистичког свијета и на западноевропски модел модернизма). Унутар тог дискурса, Најдхарт користи референце на наслијеђено како би исказао регионалне особености и дух мјеста. Својим критичким приступом успио је да властити архитектонски модернизам укоријени у локални контекст и да му омогући самообнову и савременост.

²⁵⁴ Juraj Najdhart, "Arhitektura za čovjeka", *Odjek* (Sarajevo), april 1973, str. 7.

²⁵⁵ Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам*, стр. 88.

ГЛАВА VI

РАЗРЈЕШЕЊЕ ТЕНЗИЈЕ ОДЛУЧНОСТИ И ОТПОРА У ОКВИРУ МОДЕРНОСТИ КРОЗ АРХИТЕКТОНСКА ДЈЕЛА

6.1. АРХИТЕКТУРА МАЛОГ ГРАДА И „ИЗМИШЉЕНА ТРАДИЦИЈА“

У проучавању прилика у градитељству периода аустроугарске управе у Бањалуци могуће је пронаћи назнаке разрјешења тензије тежњи ка модернизацији и отпора у оквиру модерности у малом граду. Архитекти тог времена које, по Кристин Бојер, представља једну од посебно наглашених историјских тачака прекида између модерног и традиционалног, доба „кризе памћења“, кроз истраживање успостављају равнотежу између прошлости и садашњости и стварају дјела која користе вернакуларно као стваралачки потенцијал.

Комплексан однос нове према затеченој монументалној и вернакуларној архитектури у тој епохи обиљежавају контрасти новог и наслијеђеног, увођење специфичног облика историцизма који не почива на архитектури локалне прошлости, али је она његова референтна тачка, и истицање модерности тековина Аустроугарске кроз њихову јукстапозицију са локалним и вернакуларним. Уз то, архитекти у Аустроугарској Монархији, па и у БиХ као њеном дијелу, баве се преиспитивањем односа према регионалној архитектури.

За разумијевање релација новог и наслијеђеног у малом граду те епохе, потребно је сагледати наведене процесе на ширем плану дешавања у архитектури у БиХ и Монархији.

Погодни предмети непосредног истраживања су ефемерна архитектура на међународним изложбама и архитектонске студије локалне вернакуларне архитектуре. На неколико међународних изложби гдје је Босна и Херцеговина представљена као дио Монархије присутни су разноврсни приступи, који имају и политичку димензију. Архитектонске студије траже креативни потенцијал за специфичан регионални израз који је истовремено у духу свог времена. На оба поља се издваја и наглашава оно што је

јединствено, особено, различито у новооткривеним земљама и градовима у односу на западну архитектуру, а затим се ставља у нови политички или архитектонски контекст.

Босна и Херцеговина на међународним изложбама

Аустроугарска окупација доноси велике промјене у свим сферама живота у Босни и Херцеговини. Основно обиљежје тих промјена је убрзана модернизација, а тај процес и општи напредак се желе приказати на међународним изложбама. На њима се Босна и Херцеговина намјерно издваја и истиче, а не третира само као компонента јединствене аустроугарске поставке. Иако су ефемерни, ови простори су поље за исказивање моћи и способности да се окупиране земље преобразе и интегришу у монархију. Поред модернизације којој нове власти теже, промовишу се аустроугарске идеје о томе шта је Босна и Херцеговина – изложбе указују како су се апстраховали елементи који су карактеристични и посебни за Босну и Херцеговину да би се приказали другима. Тежње нових власти и саме особености нових аустроугарских земаља које су претходно припадале европској Турској изражавају се одговарајућом пажљиво осмишљеном архитектуром павиљона. На бази слике и доживљаја градитељства у до тада мало познатим провинцијама, оперативних циљева нових власти, те друштвеног и културног контекста, у кратком временском распону долази се до разноврсних архитектонских приступа. Пројекте су радили страни архитекти, а често су и сами експонати били заправо израђени у Аустрији.²⁵⁶ На три велике међународне изложбе крајем XIX вијека Босна и Херцеговина је имала своје павиљоне. У Будимпешти је 1896. године одржана Миленијумска изложба, поводом хиљадите годишњице постојања угарске државе. Павиљон Босне и Херцеговине је имао више објеката: павиљон индустрије и шумарства, павиљон жељезнице, копију градске куће и кафану,

²⁵⁶ Према: Aida Lipa, „The Austro-Hungarian Period in Bosnia and Herzegovina. Cultural Politics in Bosnia and Herzegovina and the Creation of the Western Type of Art”, *Kakanien Revisited*, 26. мај 2006, стр. 3 (преузето са: <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/ALipa1.pdf>, приступ маја 2009).

које су и садржавале експонате и саме по себи биле експонати, који говоре о начину живота у Босни и Херцеговини. Архитект је био Франц Блажек.²⁵⁷

Слика 6.1. Изложбени простори Босне и Херцеговине, Миленијумска изложба у Будимпешти, 1896. године, архитект Франц Блажек.
а. павиљон индустрије у псеудомаварском стилу, б. реплика градске куће.
Извор: Zoltan Balint, *Die Architektur der Milleniums-Ausstellung* (Wien: Schroll, 1897), str. 30 i 24.

Путем експоната из различитих грана привреде био је представљен напредак у модернизацији Босне и Херцеговине. О промјенама на пољу градитељства говорили су многобројни изложени изведени и неизведени пројекти Земаљске владе. Далеко највећи број пројеката односи се на град Сарајево. Осим привредних дјелатности, биле су представљене „графичке умјетности, студије и слике“, а један од награђених у овој категорији био је фотограф Јохан Пацелт (*Patzelt*) за серију фотографија са призорима Бањалуке. У Бечу је 1898. године одржана Јубиларна изложба поводом педесетогодишњице владавине цара Фрање Јосифа I, гдје је Босна и Херцеговина такође учествовала са издвојеном грађевином. Изложба је представљала ретроспективу развоја током претходних педесет година, а истовремено и презентацију нових достигнућа у областима индустријске

²⁵⁷ Као и Карло Панек, поријеклом из данашње Словачке. Школовао се у Бечу, а радио у Сарајеву и Мостару као архитект Земаљске владе.

производње, пољопривреде и шумарства. Павиљон у псеудомаварском стилу са елементима сецесије пројектовао је млади архитектор из Беча, Јосеф Урбан (1872–1933). Павиљон је позициониран тако да се налазио непосредно уз главни улаз у изложбени комплекс. Од осталих дијелова Монархије, само је још Буковина²⁵⁸ имала засебну грађевину. Остали објекти у склопу изложбе били су намијењени за излагање за потребе одређених привредних и културних дјелатности, без територијалног одређења.

Слика 6.2. Улаз у павиљон БиХ у псеудомаварском стилу, архитектор Јосеф Урбан. Јубиларна изложба у Бечу, 1898. године. Новинска фотографија која приказује посјету цара Фрање Јосифа I.
Извор: Aida Lipa, „The Austro-Hungarian Period in Bosnia and Herzegovina”, стр. 3 (www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie, приступ јуна 2009)

Босна и Херцеговина такође учествује на Свјетској изложби 1900. године у Паризу, а павиљон је пројектовао архитектор Земаљске владе Карло Панек (*Carlo Panek*). Објекат је садржавао реминисценције и елементе разних стилова заступљених у Босни и Херцеговини, и елементе тада актуелног стила сецесије. Чувени чешки умјетник Алфонс Муха (*Mucha*) осликао је ентеријер, гдје је представио историју Босне и Херцеговине кроз алегоричке призоре.²⁵⁹

²⁵⁸ Буковина је историјски регион који данас дјелимично припада Украјини, а дјелимично Румунији. Под аустројском влашћу је била од 1775. до 1918. године.

²⁵⁹ Укупно је израдио пет великих композиција темпером, под називима: „Римско доба и долазак Словена”, „Три праисторијска доба”, „Освета богумила и крунисање краља Босне”, „Три националне религије” и „Алегоричка Босна и Херцеговине”. Декорације за павиљон Босне и Херцеговине наручила је бечка влада, а завршени су под контролом администрације у Сарајеву. Павиљон је био један од најзапаженијих на изложби. У дворцу – музеју Белведере у Бечу

Слика 6.3. „Улица нација” са павиљоном БиХ (означен стрелицом), Свјетска изложба у Паризу, 1900. Свјетске изложбе, са фрагментарним сценама архитектуре удаљених крајева, омогућавале су увид у свијет егзотичних мјеста и саме су представљале неку врсту симулације туристичких водича (видјети: Boyer, *The City of Collective Memory*, стр. 259).
Извор: A.J. Meier-Graefe, *Die Weltausstellung in Paris 1900* (Paris und Leipzig : Verlag von F. Krüger, 1900), стр. 20a, табла у боји (<http://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/meiergraefe1900/0003>, приступ јуна 2009).

Слика 6.4. Павиљон БиХ, архитектор Карло Панек, ентеријер Алфонс Муха. Свјетска изложба у Паризу, 1900.
Извор: Meier-Graefe, *Die Weltausstellung in Paris*, стр. 30.

У архитектури поменутих павиљона заступљене су различите релације са затеченом архитектуром. Један од приступа је „измишљање традиције“ – у складу са тада заступљеним духом романтизма, пројектују се визије и представе о оријенталном и егзотичном, које нису произашле из локалног градитељства, већ се користе елементи исламске маварске архитектуре. Осим псеудомаварског стила, у архитектури павиљона јављају се и мјешавине различитих стилова, копије вернакуларне архитектуре, елементи који имају стилска обиљежја сецесије или инжењерске архитектуре, сасвим у духу градитељства свог доба. Све то одражава сложеност локалне ситуације

почетком 2009. године организована је изложба посвећена Алфонсу Мухи, на којој су међу осталим његовим дјелима приказани и елементи овог ентеријера.

и тежње да се пронађе и прикаже оно што је особено, специфично за нове провинције.

Тражење инспирације и извора у „орнаменталним културама Блиског и Далеког Истока“ не јавља се само у Босни и Херцеговини. Тако Одон Лехнер (*Ódön Lechner*), који дјелује у Мађарској у периоду од око 1890. до 1910. године, према тумачењу Фридриха Ахлајтнера (*Friedrich Achleitner*), користећи управо те изворе ради на конструисању националне архитектуре независне од Беча.²⁶⁰ Архитектура је имала битну улогу у стварању и наглашавању „оријенталног“ идентитета Босне и Херцеговине у доба Аустроугарске монархије, гдје је она требало да представља елемент читавог мозаика традиција и култура под окриљем царевине. Оријентални идентитет је био подстицан јер је царевина управо на принципу контраста градила представу о себи и наглашавала своју модерност.²⁶¹ Чувени историчар Ерик Хобсбаум (*Eric Hobsbawm*), који је и увео термин „измишљање традиције“, као разлоге таквог поступка наводи: успостављање друштвене кохезије, успостављање јединственог система вриједности, вјеровања и понашања различитих чланова друштва, или успостављање ауторитета владара или нације.²⁶²

Разноврсни приступи примијењени у ефемерној архитектури преносе се у најприје у архитектуру Сарајева аустроугарског периода, а затим и у архитектуру других, мањих градова. У архитектури Бањалуке тог периода постоје примјери грађевина псеудомаварског стила, објеката код којих је присутна мјешавина више стилова или су примијењена обиљежја сецесије, мада се примјери из Сарајева и других градова издвајају као најупечатљивији. У Бањалуци су архитекти и креативно реинтерпретирали локалну архитектуру, а истичу се грађевине Јосипа Ванцаша, који је до њих дошао након дугог трагања за „исправним“ пројектантским поступком.

²⁶⁰ Видјети: Friedrich Achleitner, „The Pluralism of Modernity: The Architectonic 'Language Problem' in Central Europe“, u: ed. Eva Blau, et al., *Shaping the great City: Modern Architecture in Central Europe 1890–1937* (Munich, London, New York: Prestel, 1999), str. 94–106.

²⁶¹ Видјети: Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi*, poglavlje „Bosna i Hercegovina kao paradigma jugoslovenskih identiteta“, str. 119–135.

²⁶² Према: Eric Hobsbawm, Terence Ranger, eds, *The Invention of Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), str. 9.

Прилике у архитектури Монархије и однос према регионалној архитектури: конкурс за Награду Царског двора (*Hofpreis*)

Једна од кључних институција за развој нових идеја у европској архитектури на прелазу из XIX у XX вијек и образовање архитеката у Монархији била је школа Ота Вагнера. Била је једна од двије стручне школе за архитектуру у оквиру *Akademie der bildenden Künste* у Бечу. Школа је постојала око 20 година, а годишње је у просјеку примано свега 8 ученика. Само један ученик у историји Школе био је поријеклом из Босне и Херцеговине.²⁶³ Битни аспекти наставе били су критичко промишљање, анализе и расправе о тада актуелним пројектима објављеним у европским стручним часописима. Осим тога, дио наставе била су и студијска путовања, која су предузимана у љетним мјесецима. Ученици Вагнерове школе могли су и да конкуришу за низ школских награда. Највреднија од њих била је државна стипендија за путовање у Рим („Римска награда“), намијењена најбољим ученицима. Они су боравили у Италији бавећи се оним аспектима архитектуре за које су имали највише склоности, а по повратку у Беч имали су обавезу да своје скице са путовања прикажу на званичној изложби. Важан тренутак у преиспитивању односа школе према регионалној архитектури била је изложба Јозефа Хофмана, добитника те награде из 1896, који не представља скице великих дјела из историје архитектуре, већ скице грађевина анонимних градитеља са острва Капри. Приказане грађевине су представљале инспирацију и подстицај за расправу и даља истраживања, јер су биле логичне и функционалне, а сем тога добро уклопљене у окружење.

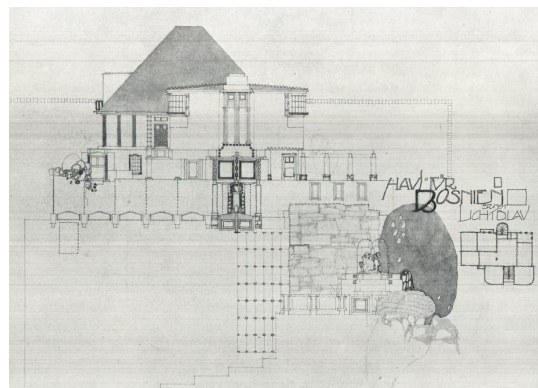
Награда Царског двора (*Hofpreis*) додјеливана је сваке три године. Састојала се од златне медаље, сребрне медаље, те новчане награде. Добитници награде су увијек били из Вагнерове школе. Према Марку Поцету (*Marco Pozetto*), награђивани су углавном пројекти који су се односили на

²⁶³ Једини ученик из БиХ био је Карел Стехлик (рођен у Мостару 1886; завршио државну занатску школу у Мостару, а у Вагнеровој школи био 1912/13. и 1913/14). Марко Поцето наводи: „Стехликово држављанство није познато. Из података архива Академије произилази да је његов матерњи језик био чешки, иако је мјесто рођења у Босни. Вјероватно је био син државног намјештеника. Изузев једног цртежа објављеног у часопису *Der Architekt*, ништа се не зна о Стехлику.“ Према: Marco Pozetto, *Die Schule Otto Wagners 1894 – 1912* (Wien und München: Verlag Anton Schroll&Co, 1979), str. 248–249 (превод Ј. С.).

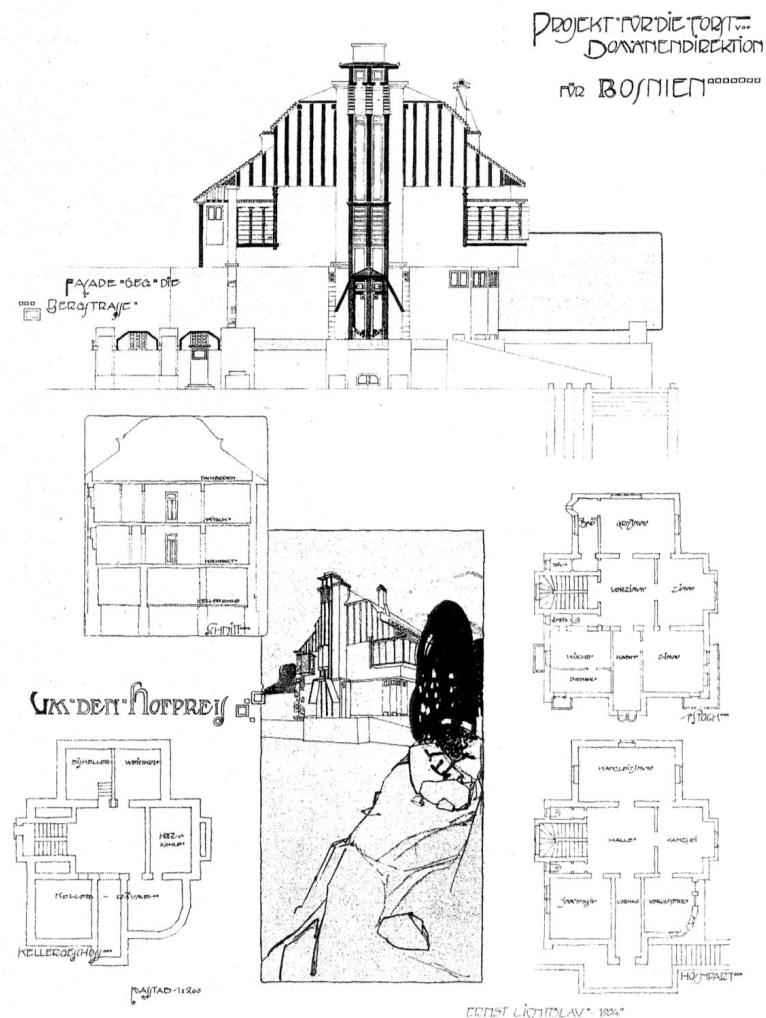
„власништво или иконографију личности на власти“.²⁶⁴ Међутим, 1904. године тема је била „Зграда управе државног шумског добра“, гдје се појавила могућност да се искажу ставови и критички однос према вернакуларној архитектури појединих региона Монархије. Пројекат Ернста Лихтблауа (*Ernst Lichtblau*) награђен је златном медаљом. Тај пројекат је произашао из Лихтблауових студија са путовања у Босну исте године.²⁶⁵

Слика 6.5. Призор из Бањалуке, фотографија Ернста Лихтблауа са путовања по Босни.
Извор: *Der Architekt* (Wien), XIV. Jahrgang, 1908, str. 84.

Слика 6.6. Ернст Лихтблау. Пројекат куће у Босни, фасада, студентски рад из 1904. године.
Извор: *Der Architekt* (Wien), XIII. Jahrgang, 1907, табла 21.

Слика 6.7. Ернст Лихтблау. Награђени пројекат зграде управе државног шумског добра, у коме се истражују могућности успостављања асоцијативних веза са локалним градитељством. Пројекат из 1904. године.
Извор: *Wagnerschule 1902/03 und 1903/04* (Leipzig: Baumgärtners Buchhandlung, 1905), str. 63.

Поменуте студије су објављене у публикацијама Вагнерове школе и часопису *Der Architekt*, који је такође промовисао њене идеале. Уз визуелни материјал,

²⁶⁴ Према: Marko Poceto, „Vagnerova škola: 1894–1912“, u: *Istorija moderne arhitekture, antologija tekstova. Koreni modernizma, knjiga 1*, ur. Miloš Perović (Beograd: IDEA, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 1997), str. 540.

²⁶⁵ Забиљежена су његова студијска путовања у Босну, Италију и Њемачку те године. На путовање у Босном надовезао се пут у Далмацију. Према: <http://www.architektenlexikon.at/de/357.htm> (приступ маја 2009).

Лихтблау је приложио кратак осврт: „Нови простор за проучавања свих врста отворио се у припојеним земљама Босни и Херцеговини. Титански пејзаж, живописни грађевински типови, шарено богатство боја оријенталних ношњи, све то у уму посматрача буди дубоку емоцију, која одговара осјећајима вриједних становника. Ушушкани углови уских улицица, гробља са карактеристичним надгробницима која леже усред градића, пружају јединствену, врло меланхоличну пријатност; домаћински дјелују мале примитивне кафанице, испуњене ћутљивим муслиманима, са тријемовима ноћу освијетљеним лампионима. Ово је још увијек простор изворне природности! Али и овдје полако почиње да се води рачуна о градитељском аспекту „културе“ и да се производе „архитектуре“ ... Босна је откривена“.²⁶⁶

Из објављеног материјала се види да је обишао Сарајево, Јајце, Језеро, Бањалуку, Мостар, а у Далмацији Дубровник, Сплит, Шибеник и др. Да би забиљежио оно што му је привукло пажњу, фотографисао је и скицирао. У даљим студијама и пројектима разложио је елементе архитектуре коју је видио, затим је апстраховао најважније и од тих традиционалних и модерних архитектонских елемената стварао упечатљиве нове цјелине. Процес трансформације елемената локалне архитектуре види се у његовим школским пројектима: за кућу у Босни и награђеном пројекту зграде управе државног шумског добра.

Лихтблауово образложење уз награђени пројекат је сажето и односи се претежно на функционалне аспекте грађевине. Међутим, аутор наглашава важност успостављања релације према локалном градитељству која је суштина пројекта, и своје виђење улоге властите архитектуре:

“Програм предвиђа једну већу и једну мању канцеларију, једну собицу за неожењене сараднике и два тоалета у приземљу. Рјешење првог спрата произашло је из настојања да се простор, у складу са програмом, искористи на најекономичнији и најпрактичнији начин, и састоји се три собе од којих

је једна већа, канцеларије, кухиње, гардеробе, собе за послугу и купатила – то је стан управника државног добра. Подрум се може користити као остава за дрва, вино, лед итд. Зграда управе државног шумског добра намијењена је за локацију ван главног града, и због њене истакнуте позиције карактеристичан утисак је постигнут уз највећу могућу једноставност. Улаз је јако наглашен на фасади. Бондручна конструкција и малтерисана фасадна платна, као и обилна употреба дрвета дају грађевини жељени локални карактер. Допринос аустријском културном дјеловању у Босни“.²⁶⁷

Други учесници конкурса за исту награду радили су пројекат на исту тему, али изгледа да су сами бирали локацију. Тако је добитник сребрне медаље Тео Дајнингер (*Teo Deininger*) изабрао локацију у Доњој Аустрији.²⁶⁸ Као и радови Емила Пирхана (*Pirchan*) и Ханса Лауренчића (*Laurentsich*) за исти конкурс, он одражава тежњу да пројекат, иако за то вријеме савремен, буде у складу са локалном архитектуром појединих региона, што је произашло из општег приступа који је заговарала Школа.

Слика 6.8. Конкурс за награду Царског двора, 1904. године: пројекти зграде управе државног шумског добра на различитим изабраним локацијама, са темом релација према локалној архитектури.

- а. Главна фасада, пројекат Теа Дајнингера
- б. Перспективни приказ, пројекат Ханса Лауренчића
- в. Главна фасада, пројекат Карла Марије Керндла.

Извор: *Wagnerschule 1902/03 und 1903/04*, 1905, str. 63, 64 i 66.

²⁶⁶ *Wagnerschule. Projekte, Studien und Skizzen aus der Spezialschule für Architektur des Oberbaurats Otto Wagner, Professor and der k. k. Akademie der bildenden Künste in Wien, Arbeiten aus den Jahren 1905/1906 und 1906/1907 nebst einem Anhang* (Leipzig: Baumgärtner's Buchhandlung, 1910), str. 22 (превод Ј. С).

²⁶⁷ *Wagnerschule 1902/03 und 1903/04. Projekte, Studien und Skizzen aus der Spezialschule für Architektur des Oberbaurats Otto Wagner, Professor and der k. k. Akademie der bildenden Künste in Wien* (Leipzig: Baumgärtner's Buchhandlung, 1905), str. 63 (превод Ј. С)

²⁶⁸ Доња Аустрија је једна од аустријских савезних покрајина, која се граничи са Чешком и Словачком.

Уз фасаду објављену у публикацији Вагнерове школе, Тео Дајнингер концизно образлаже: „Грађевина је пројектована за Доњу Аустрију. Она стога одражава карактер сеоских кућа у Доњој Аустрији и требало би да се добро уклопи у окружење. Доње зоне зграде су од ломљеног камена, а горње су зидане од опеке и грубо омалтерисане. На спрату је примијењена шиндра, којом је покривен и кров“.²⁶⁹

Један од ненаграђених радова, који је такође објављен у публикацији *Wagnerschule* и у часопису *Der Architekt*, имао је други концепт. Аутор Карл Марија Керндле (*Karl Maria Kerndle*) је дао опширно образложење у ком се бави проблематиком односа архитектонског дјела, пејзажа и регионалне архитектуре и указује на опасности некритичког преузимања елемената аутохтоног градитељства у архитектури његовог времена:

„ ... У датом пројекту ради се о невеликом слободностојећем објекту у пространој шумској области – ово градитељско дјело треба да се прилагоди окружењу. О начину на који се објекат на најбољи начин може хармонично уклопити у пејзаж чак и у стручним круговима, нажалост, влада мишљење засновано на потпуно погрешној основи. ... Влада опште мишљење да градитељско дјело, ако се изгради у такозваном „сеоском стилу“, ако опонаша форму и вањски изглед сеоске куће, такође обавезно и на најбољи начин одговара пејзажу. ... Та манија је довела до настанка мноштва архитектонских карикатура, чија спољашњост ни на који начин не одражава унутрашњост. Тако грађевине најразличитијих намјена и димензија исказују један те исти спољашњи облик, виле и хотели, палате и управне зграде морају да слиједе један те исти рустични начин грађења; тако често настају четвороспратне сеоске куће. Стил сеоских кућа не захваљује свој настанак само процјени како градитељско дјело треба да се уклопи у окружење; он је у много већој мјери плод потребе,

треба га посматрати као резултат рјешавања практичних питања, конструктивних задатака. ... У већини случајева могли би се пронаћи облици који би далеко боље одговарали естетским захтјевима од увијек истих мотива сеоске куће, већ излизаних од употребе. До тих форми је потребно доћи кроз истраживање.“²⁷⁰

Затим аутор приказује свој пројекат на задату тему зграде управе државног шумског добра, на изабраној локацији у Доњој Аустрији, израђен према наведеним премисама.

Марко Поцето указује на „критичко преиспитивање регионалне архитектуре“ као једну од тенденција Вагнерове школе – пројекте који су били „модерни“, али и усклађени са локалним архитектонским изразом и пропраћени живим расправама; избор теме конкурса и карактер већине радова говоре о великом занимању за ту проблематику.²⁷¹ Сви награђени студентски радови Вагнерове школе објављивани су и о њима се расправљало у утицајним стручним публикацијама тог времена, посебно у издањима саме школе, те су с њима били добро упознати и архитекти који су радили за Земаљску владу. Било би занимљиво истражити и касније везе и утицаје Лихтблауа као професионалног архитекте на истакнутог модерног архитекта Јураја Најдхарта (1901–1979) који се школовао у Бечу (такође на Академији, у класи проф. Беренса), а по завршетку студија је радио управо код Лихтблауа. Ради се о крађој пракси током 1925. године. Најдхарт, једна од кључних личности у архитектонском образовању и пракси у Босни и Херцеговини током наредних деценија, био је закупљен односима и везама са прошлошћу и насљеђем, које су се материјализовале у његовим властитим дјелима. Међутим, о њиховој сарадњи нема довољно сазнања. Поменути праксу је наводио сам Најдхарт у различитим пријавама на конкурсе, али о

²⁶⁹ *Wagnerschule 1902/03 und 1903/04*, str. 63 (превод Ј. С).

²⁷⁰ Аутор даље пореди примјену мотива традиционалних сеоских кућа у поступку обликовања градитељских дјела која је било потребно уклопити у окружење са камуфлажом „салонског Тиролаца“ који се припрема за боравак у природи. „Салонски Тиролац“ (*Salontiroler*) је израз који потиче с краја XIX вијека, а означава туристе који проводе одмор у Алпима и за ту прилику облаче локалну ношњу.

²⁷¹ Поцетов наведени чланак у: Perović, *Istorija moderne arhitekture*, str. 541.

њеним детаљима нема сачуваних података. У то вријеме Лихтблау је радио самостално као архитект, а од 1925. године имао је и предузеће *Ernst Lichtblau Werkstätte Ges.m.b.H* за производњу предмета свакодневне употребе. Лихтблау се након студентских дана није бавио темом регионализма у архитектури; тридесетих година прошлог вијека емигрирао је као аустријски Јеврејин у САД, гдје се бавио првенствено пројектовањем ентеријера.²⁷²

6.2. КРЕАТИВНИ ПОТЕНЦИЈАЛИ ВЕРНАКУЛАРНОГ У КОНТЕКСТУ (НЕРАЗВИЈЕНЕ) МОДЕРНОСТИ

У првим годинама послје аустроугарске окупације Босне и Херцеговине дошло је до градитељске експанзије у новим провинцијама. Многи објекти из турског периода се прилагођавају потребама аустроугарске администрације, а код изградње нових грађевина нагласак је на њиховом утилитарном аспекту. Иако су градитељски принципи знатно другачији од затечених, не уклањају се нити игноришу постојеће структуре. Напротив, успостављају се различити облици релација са наслеђем из турског периода. Аустроугарске власти су након окупације за прво вријеме превеле и примјењивале турски закон о путевима и изградњи, који је био израђен по европским стандардима свог времена. Промјена друштвених и културних околности заправо није била тренутна, а процес и релације су двосмјерни. О томе говори запажање цијењеног историчара Милорада Екмечића о приликама у Босни и Херцеговини, сасвим примјенљиво на Бањалуку, која је и прије успостављања аустроугарске власти имала везе са европским земљама (модернизација саобраћаја – пруга Бањалука–Добрљин, насељавање траписта, успостављање аустријског конзулата, итд): „Било је упадљиво да је турска реформна администрација до 1878. настојала да ојача европски дух у свим порам јавног живота, а аустроугарска администрација после окупације је настојала да видљиво обележи исламску традицију. То се најбоље види у јавним грађевинама које држава подиже – турске су у европском стилу, а

аустроугарске већином у исламском“.²⁷³ Један од нових јавних објеката, тзв. „царска школа“ (прва свјетовна основна школа), изграђена 1885. у близини чаршије, издваја се по врту обликованом на западни начин и фасадној пластици која припада новом градитељском језику. Истовремено, основна форма грађевине је кубична као и код старијих објеката у окружењу, а нова школа је с њима усаглашена и по габаритима. Ново и старо се прожимају и у техници грађења – приземље је масивно, камено, а спрат у бондруку, што је карактеристично и за градитељство претходне епохе.

Бањалука није имала много грађевина у псеудомаварском стилу, али је тај нарочит облик еклектичког приступа коришћен као начин да се нове грађевине уливањем оријенталног духа уклопе у контекст затечене физичке структуре. Те грађевине биле су готово увијек лоциране унутар или у близини затечене структуре града из турског периода.

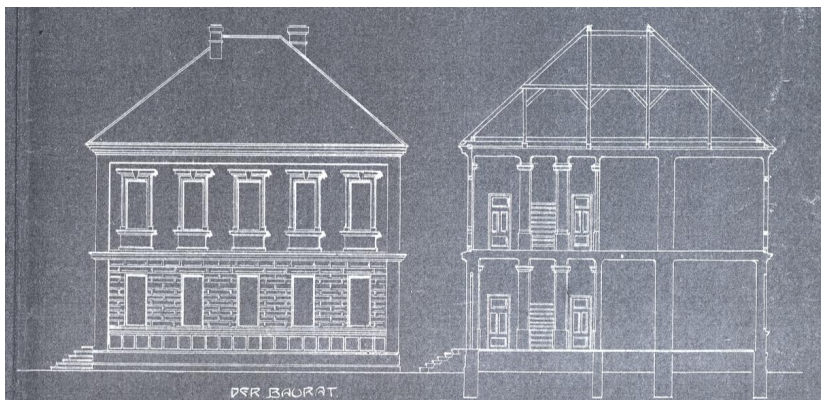
Једна од њих била је муслиманска читаоница – *кираетхана*, коју је 1890. године пројектовао Ђирил Метод Ивековић.²⁷⁴ Зграда се налазила у оријенталном градском језгру, у главној улици, непосредно уз џамију Ферхадју. Из оскудних сачуваних података познато је да се у приземљу налазио кафе, посјетиоцима су биле доступне књиге, новине и часописи, а играле су се и домене и карте. Бањалучка читаоница је у односу на нешто касније настале Ивековићеве капиталне пројекте вијећница у Сарајеву (1892–1895) и Брчком (1893), такође у псеудомаварском стилу, била знатно скромнијих димензија и сведенијег изгледа. Грађевина је значајна у локалном контексту јер је била један од првих примјера исказивања тежње да се успоставе релације архитектуре аустроугарског периода са затеченом архитектуром града. Архитект је, у складу са тада заступљеним духом романтизма, пројектовао *кираетхану* као визију и представу о „оријенталном“ и „егзотичном“, која, ипак, није произашла из локалног

²⁷² Наведено према: Karlić Kapetanović, *Juraj Neidhardt*, стр. 25 и <http://www.architektenlexikon.at/de/357.htm> (приступ јула 2009).

²⁷³ Milorad Ekmečić, *Stvaranje Jugoslavije, 1790–1918*, II (Београд: Prosveta, 1989), стр. 100.

²⁷⁴ Ђирил Метод Ивековић (1864–1933) дипломирао је архитектуру на Академији ликовних уметности у Бечу 1889. године, а на почетку каријере, у периоду од 1890. до 1896. године, био је у служби Земалске владе у Сарајеву.

градитељства, већ се остварила коришћењем елемената исламске маварске архитектуре.²⁷⁵

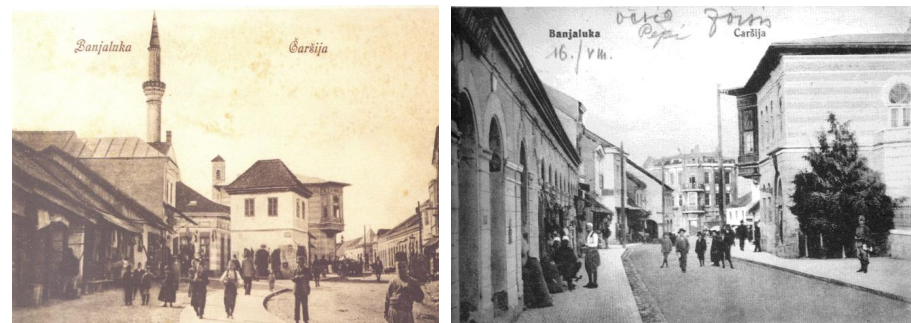
Слика 6.9. „Царска школа“ са предњим вртом, Царски друм, зона чаршије (срушено)

а. Фотографија из периода аустроугарске окупације

б. Пројекат „Царске школе“, фасада и пресејек. приземље масивно, спрат у бондручном систему, као код објеката наслијеђених из турског периода.

Извор: а – фото–документација РЗЗКиПН Републике Српске; б – Архив РС, фонд *Kreisbehörde Banjaluka*, грађевинска дозвола број 170/1907.

²⁷⁵ Зграда више не постоји, али није сасвим јасно када и због чега је срушена. О разлозима рушења локални историчар Ђ. Микић наводи сљедеће: „Како је она скоро до половине затварала Царски друм и стварала тешкоће у саобраћају, касније је срушена“ (Микић, *Бања Лука: култура грађанског друштва*, стр. 84).

Слика 6.10. а и б. *Кираетхана* - муслиманска читаоница (срушено), разгледнице из периода аустроугарске окупације. Објекат се налазио у оријенталном језгру непосредно уз цамију Ферхадију. На слици а кираетхана је видљива дјелимично, у другом плану; на слици б то је грађевина на десној страни улице – Царског друма. Извор: фото–документација РЗЗКиПН Републике Српске.

Слика 6.11. Остали објекти са одликама псевдомаварског стила у Бањалуци.

а. Зграда градских месница (срушено), разгледница из периода аустроугарске окупације. Објекат се налазио на данашњем Тргу Крајине. У непосредном окружењу су биле цамија Сијамија и муслиманско војничко гробље. У другом плану кућа Томе Радуловића на Кастрловом ношку.

б. Школа у Српским Топлицама (објекат и данас постоји). У другом плану доградња арх. Нецада Хотића, шездесете године XX вијека. Савремена фотографија.

Извор: фото–документација РЗЗКиПН Републике Српске.

Аустроугарске власти су у псеудомаварском стилу саградиле и зграду градских месница за потребе снабдијевања својих чиновника, у вријеме кад је настала окружену наслијеђеном физичком структуром (налазила се у близини Кастровог ћошка; срушена), као и школу у Горњем Шехеру, која постоји и данас. Сачуван је нереализовани пројекат турског купатила у Бањалуци Карла Паржика из 1892. године, али не зна се за коју је локацију био предвиђен, нити због чега није изведен. Пројекат је обједињавао функционалне елементе хамама са елементима европских јавних купатила. Паржик је засигурно познавао све карактеристике турских купатила каква су била сачувана у Сарајеву. Међутим, у овом пројекту спољашњи изглед грађевине био је ријешен у псеудомаварском стилу, а од обликовних елемената традиционалних хамама Паржик је предвидио засвођавање куполама.²⁷⁶

Низ архитеката аустроугарског периода у БиХ, посебно њихов најистакнутији представник Јосип Ванцаш, баве се истраживањима потенцијала локалне архитектуре, савременим и врло актуелним за своје доба. Намјера тих архитеката је да нагласе локални идентитет и особености и да се тако диференцирају и од турског наслеђа и од историјских стилова. Они користе термин „босански слог“ као назив за „исправну“ архитектуру до које су дошли. Ипак, то не значи тежњу за конструисањем „националног стила“, већ су, као што је случај у архитектонском дискурсу у Бечу и у архитектури других дијелова Аустроугарске тог времена, у вернакуларним грађевинама видјели инспирацију за стварање функционалне и логичне архитектуре њиховог властитог доба.

²⁷⁶ Могуће је да је био планиран за неку од локација у чаршији, гдје је у доба Ферхад-паше постојао један од градских хамама, што је познато на основу информација из његове даровне повеље и пронађених археолошких остатака. Видјети и: Branka Dimitrijević, *Arhitekt Karlo Paržik (Karel Pařík)*, докторска дисертација одбрањена на Архитектонском факултету Свеучилишта у Загребу, 1989, стр. 56–57.

6.3. ЈОСИП ВАНЦАШ И БАЊАЛУКА: РЕИНТЕРПРЕТАЦИЈА ЛОКАЛНИХ ГРАДИТЕЉСКИХ ВРИЈЕДНОСТИ

Кад је ријеч о сложеним релацијама са прошлошћу и наслијеђеним у архитектури аустроугарског периода, незаобилазна личност која се темељно бавила овом проблематиком је Јосип Ванцаш (1859, Сопроњ, Мађарска – 1932, Загреб, Хрватска). Он је и једна од кључних личности свеукупне архитектонске дјелатности у Босни и Херцеговини у вријеме аустроугарске окупације. Школовао се на Одсјеку за архитектуру Високе техничке школе (*Technische Hochschule*) у Бечу. Дјеловао је првенствено у Сарајеву, од 1883. године. Осим опуса од више стотина пројеката, много је објављивао и пратио новине и тенденције у архитектури свог времена.

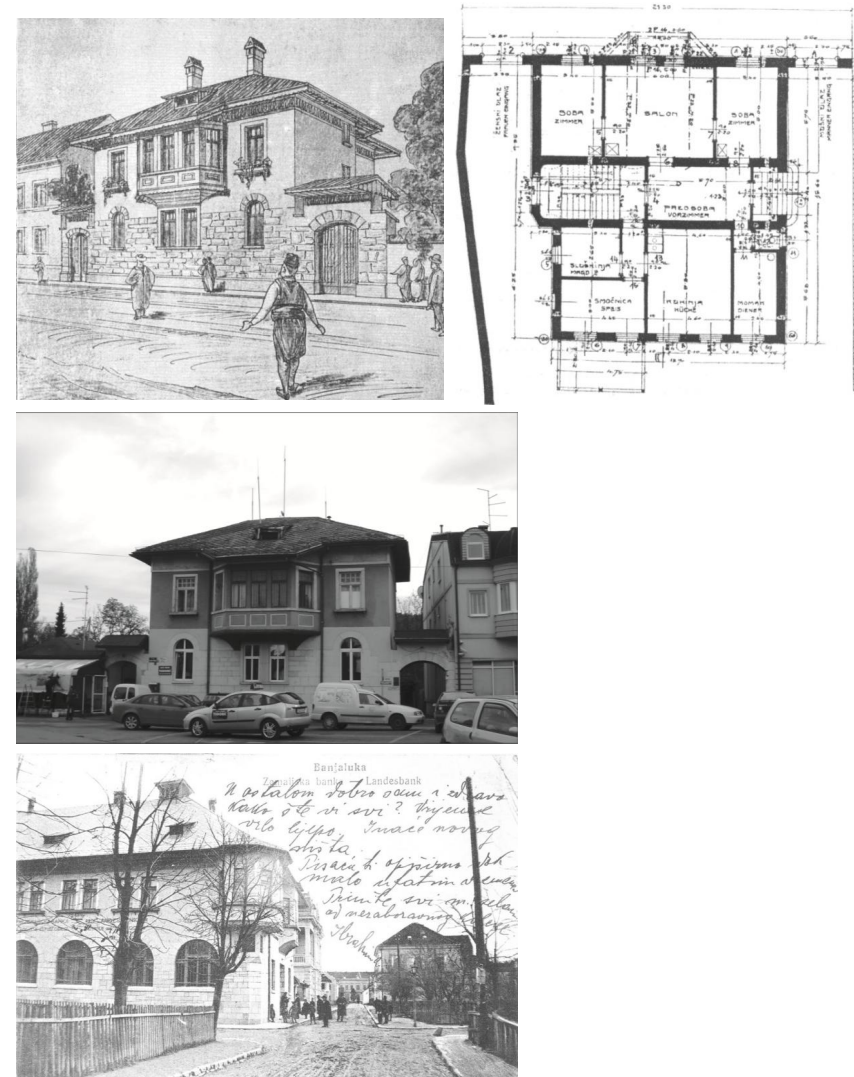
Значајна је и његова улога у историји заштите културних добара у Босни и Херцеговини. Као посланик у Земаљском сабору, био је носилац иницијативе да се донесе резолуција о заштити историјских споменика. Као представник Аустрије учествовао је на VIII међународном конгресу архитеката, одржаном у Бечу 1908. године, гдје је разматран низ тада актуелних тема у архитектури. Према извјештају са тог конгреса са зборником радова, објављеном 1909. године, питању односа према архитектури прошлости била је посвећена велика пажња учесника. Једна од тема названа је „Заштита домовинске умјетности и народног градитељства“.²⁷⁷ Учесници су се заложили за оснивање посебних стручних тијела која би се бавила изразом евиденције важних грађевина и њиховом заштитом. Друга тема односила се на очување објеката јавне намјене (Тема V: „Очување јавних споменика архитектуре“). У оквиру рада на тој теми донесена је концизна резолуција: „Владе свих цивилизованих земаља позивају се да заштити историјских и умјетничких споменика на својој територији посвете нарочиту пажњу, да успоставе њихове званичне регистре и да омогуће успостављање правне регулативе за заштиту тих споменика“.²⁷⁸ Након овог конгреса, услиједиле су

²⁷⁷ Изворно *„Heimatschutz und volkstümliche Bauweise“* (превод Ј. С.).

²⁷⁸ Према: *Bericht über den VIII. internationalen Architekten-Kongress Wien 1908* (Wien: Verlag von Anton Schroll & Co, 1909), превод Ј.С. Тај обиман документ, међутим, не садржи записе о Ванцашевом евентуалном излагању или учешћу у дискусији. Остали учесници из каснијих југословенских земаља били су: Рудолф Тенијес (*Tönnies*) из Сарајева, Ђирил Ивковић, који је тада дјеловао у Задру, који је имао и излагање о средњевјековним споменицима у Далмацији, Димитрије Леко и Јован Илчић из Београда, те више загребачких архитеката: Алојз Баствл, Херман Боле

иницијативе да се спроведе заштита. Ванцаш је као саборски посланик Земаљске владе 1911. године предложио резолуцију о заштити споменика, гдје је предвиђена израда пописа и посебног катастра старих грађевина са описима, израда и објављивање техничких снимака и фото-документације за све те грађевине. Предложено је да се формира посебна комисија стручњака која би одлучивала о могућностима интервенција на тим објектима. Иако је резолуција усвојена, додијељена финансијска средства су била недовољна да се ове мјере и спроведу.²⁷⁹ Резолуција је чак предвиђала погодности и пореске олакшице за изградњу нових објеката који су произашли из транспозиције принципа локалне архитектуре. Ванцаш је у процесу пројектовања властитих архитектонских дјела из тог периода и сам развио примјену тих принципа. У томе није био усамљен међу архитектама свог доба. Наиме, бављење темама локалне архитектуре заокупља низ архитеката Земаљске владе крајем прве деценије XX вијека.

Ванцаш 1928. године држи предавање у Удружењу југословенских инжењера и архитеката – секција Загреб, на основу ког је објављен чланак „Босанско народно градитељство“ у часопису тог удружења, *Техничком листу*. У том чланку говори о развоју и унапређењу креативне реинтерпретације вернакуларне архитектуре и сагледава тај процес са временске дистанце од готово двадесет година. Управо Ванцаш је томе дао највећи допринос. У чланку наводи два објекта у Бањалуци као примјере архитектуре гдје су транспоновани елементи и композициони принципи локалног градитељства и постигнута „исправна вањштина која има да одговара сврси зграде“.²⁸⁰

Слика 6. 12. Реализовани објекти Јосипа Ванцаша у Бањалуци.
 а. Пројекат куће градоначелника Хусеџиновића, 1909–1911, перспективни приказ.
 б. Пројекат куће градоначелника Хусеџиновића, основа приземља.
 в. Кућа градоначелника Хусеџиновића, данашњи изглед
 г. Филијала Земаљске банке у Бањалуци, 1909 (разгледница из 1912; срушено).
 Транспоноване елементе традиционалне архитектуре на зграде јавне намене.
 Извори: а и б – *Der Bautechniker* (Wien), XXXV. Jahrgang, 1915, tabla 25 i str. 1;
 в – фотографија аутора, новембар 2012. године; г – фото-документација РЗКипН Републике Српске.

(Hermann Bollé), Јулијус Дојч (Julius Deutsch), Виктор Ковачић, Лео Хенигсберг (Hönigsberg), Јанко Грахор, Мартин Пилар и Едуард Шен (Schön).

²⁷⁹ Техничко снимање објеката у Херцеговини предузето је 1916. године, али није довршено нити је материјал објављен. У земљама у окружењу постојали су слични проблеми: Ђуро Сабо (Szabo) и Мартин Пилар (према информацијама које Ванцаш даје у поменутом чланку) основали су „повјеренство за очување споменика у краљевинама Хрватској и Славонији“, али нису имали финансијских средстава за рад.

²⁸⁰ Да би био исправан, изглед, према Ванцашу, мора бити у складу са „намењеном и раздиобом зграде“.

Један од њих је кућа градоначелника Хамзаге Хусеџиновића, пројектована 1909, а изведена 1911. године. Она је примјер примјене композиционих принципа и елемената обликовања преузетих из локалне традиције на стамбену архитектуру. Добијени резултат у погледу обликовања, са сведеним и глатким фасадама без сувишних декоративних елемената, произашао је из истраживања анонимног градитељства, али је припадао свом времену и архитект је закључио да је упоредив са тадашњим „настојањима модерних архитеката“. Кућа и данас постоји, мада је прилагођена новој пословној намјени и знатно измијењена, нарочито у ентеријеру. Налази се у близини Врбаса, а у вријеме њене изградње у непосредном окружењу била је зграда градске и окружне администрације. Осим што објекат треба посматрати као дио читавог стамбеног комплекса са припадајућим ограђеним двориштем, за концепт је кључна подјела на мушки и женски дио, која је била неопходна како би се одговорило на захтјеве религије власника и њихов начин живота. Објекат је подијељен у хоризонталном смислу тако што су раздвојени мушки и женски улази у двориште и кућу. Дијелу приземља са кухињом и помоћним просторијама приступало се кроз женски улаз. Објекат је такође био подијељен по вертикали. Гости су имали приступ само у дио приземља доступан кроз мушки улаз. Степениште је било намијењено укућанима, а спрат је служио за потребе жене и породице. Објекат је имао веома репрезентативне ентеријере: „арапска соба“ и просторије опремљене стилским намјештајем из Француске функционисале су симултано у тој грађевини као јасан одраз сложености друштвено-културног контекста свог времена: истовремене окренутости традицији и отворености за ново и модерно.

Друга грађевина тог архитекта која се налазила у Бањалуци представљала је примјер креативне интерпретације вернакуларног примијењен на „монументалне зграде“, односно зграде јавне намјене. Тај проблем је нарочито заокупљао Ванцаша јер није било непосредног примјера објеката сличне типологије ни узора у архитектури затеченој из претходних епоха. Ради се о бањалучкој филијали Привилеговане Земалске банке за Босну и Херцеговину, пројектованој 1909. године. Прва банка у граду основана је,

иначе, тек 1894. године, док у турском периоду није било институција сличне намјене, с обзиром да се локална трговина у то вријеме заснивала умногоме на натуралној размјени.²⁸¹ На том објекту Ванцаш је пренио дух мјеста и направио отклон од дотадашњег начина грађења.

Овај аутор се током дуге каријере бавио низом тема које обухватају однос према прошлости и наслеђу, као што су вредновање и заштита градитељства из претходних епоха, народно градитељство, чак и рестаурација споменика.²⁸² Његов приступ релацијама према наслеђу се мијењао и развијао, што се може пратити кроз његове пројекте и изведена дјела. Сматрао је да је, након многих грешака, дошао до исправног пројектантског приступа кроз креативну транспозицију тема и принципа локалног градитељства из прошлости, за шта су истакнути примјери били управо објекти у Бањалуци. Поред Јосипа Ванцаша, најзначајнији архитекти аустроугарског периода у Босни и Херцеговини који су тражили начине да у свом дјелу успоставе креативан дијалог са наслијеђеним из претходних епоха били су Јосип Поспишил и Рудолф Тенијес (*Tönnies*). Међутим, они у Бањалуци немају реализованих грађевина.²⁸³

Период аустроугарске владавине у граду „незападне“ урбане структуре је доба сложеног међудјеловања новог и наслијеђеног, у контексту који истовремено карактеришу и раскид са прошлосту и континуитетом старих начина живота и традиционализам, конзервативизам и споро прихватање промјена. Ово међудјеловање је продуктивно јер архитекти кроз неколико деценија истраживања проналазе специфичну стваралачку позицију развијајући сензибилитет према мјесту и затеченој традицији.

Дуж Царског друма су се налазиле грађевине настале адаптацијом оних наслијеђених из периода турске власти, оне које су представљале новину за

²⁸¹ Исте, 1909. године, Ванцаш пројектује и филијалу Земалске банке у Босанском Шамцу, а наредне 1910. године још двије филијале – у Дервенти и Бихаћу. Према: Kurto, *Arhitektura Bosne i Hercegovine*, str. 381–382. Објекат у Дервенти и данас постоји, док је зграда у Бањалуци оштећена у земљотресу 1969. године и потом срушена.

²⁸² На примјер, у поменутом предавању и чланку „Босанско народно градитељство“ наводи да су конзерваторско-рестаураторски радови на цркви манастира Добрун код Вишеграда изведени према његовом властитом пројекту.

²⁸³ Истина, Тенијесу се приписује пројекат Дјевојачке школе часних сестара драгоцјене крви Исусове у Улици Петра Кочића у Бањалуци из 1900. године. Међутим, грађевина није имала елемената регионализма, већ је фасада имала стилске одлике сецесије. Објекат је оштећен у земљотресу и срушен.

град, а припадале су архитектонским стилевима већ уобичајеним у већим центрима Монархије, па и у главном граду Сарајеву, те грађевине код којих се на разноврсне начине успоставља асоцијативна веза са оријенталном прошлошћу. За град „незападне“ структуре, архитектура неостилова, примјена нових материјала и регулативе, као и грађење уз обавезно ангажовање архитекта и израду пројекта представљају велике новине и модерне тековине. У архитектури аустроугарског периода реферира се на затечено са циљем креирања представе о оријенталном и егзотичном, али не увијек помоћу архитектонских средстава која се транспонују из локалног градитељства. „Цивилизујућа“ и „модернизујућа“ мисија аустроугарских власти исказује се и кроз нерушење затечених структура и просторних цјелина. Кроз јукстапозицију новог и затеченог истицана је модерност и напредност Монархије.

У настојању да се нађу рјешења за тензију између тежњи да се буде модеран и отпора модернизацији и урбаној трансформацији, развила су се архитектонска дјела која кроз креативан дијалог са наслијеђеним и прошлим исказују укоријењеност у одређено поднебље, а истовремено су отворена према модерним тенденцијама епохе којој припадају. У малом граду, немогуће је одбацити наслијеђено, али ни одупријети се прихватању новина, макар споро и са закашњењем. Стога је управо аустроугарски период погодан друштвено–културни контекст у ком се долази до битних резултата у истраживању стваралачке моћи локалног наслеђа. Ова тема је важан дио тада актуелног архитектонског дискурса у Аустроугарској Монархији. Архитекти из Беча „откривају“ вернакуларно градитељство. Однос према њему је развијен кроз архитектонске студије и пројекте, за своје доба савремене, у којима су креативно реинтерпретирана искуства из локалног градитељства. Та тема, о којој се живо дискутовало у центру Монархије, у једном тренутку је директно повезана са новим аустроугарским провинцијама путем студија и пројеката Ернста Лихтблауа из угледне школе Ота Вагнера. Рад Лихтблауа је, заједно са неколико других актуелних тема на архитектонској сцени у Бечу (као што су заштита споменика и однос према народном градитељству), утицао на архитекте Земаљске владе, па и на

њиховог најистакнутијег представника Јосипа Ванцаша. Архитекти Земаљске владе, почевши од креирања особеног историцизма са елементима архитектуре далеких крајева, даљим истраживањима долазе до успостављања непосредне релације са локалним градитељством. На темељу реинтерпретације тема и принципа локалног градитељства, Јосип Ванцаш је управо у Бањалуци реализовао објекте које је истицао као примјере исправног пројектантског приступа.

Истраживања Лихтблауа, чији се пројектантски поступак заснивао на транспонувању истраживаних принципа вернакуларне архитектуре, вјероватно су утицала на модерног архитекту и професора Јураја Најдхарта. У вези са архитектуром регионалних одлика у БиХ, према Марку Поцету, Лихтблауова истраживања су „претходница како државним здањима тако пре свега босанским вилама, где је босанска само атмосфера, али савршено дочарана“.²⁸⁴ Неџад Курто указује на везу између Лихтблауовог приступа и окретања архитеката Земаљске владе у Босни и Херцеговини транспонувању елемената вернакуларне архитектуре у властита дјела неколико година касније. Тај аутор чак тумачи Лихтблауов допринос као теоретску подлогу каснијем настанку „босанског стила“, мада се ради о сасвим кратком периоду у стваралаштву аутора, на почетку његове каријере, тако да се његов утицај прије може схватити као импулс за критички приступ и сензибилитет према наслијеђеном код локалних аутора. Међутим, период симултаног припадања модерном и традиционалном свијету је, у контексту малог града, једини пружио могућност да се остваре суштински модерна архитектонска дјела користећи стваралачке моћи малог и локалног.

²⁸⁴ Поцетов наведени чланак у: Perović, *Istorija moderne arhitekture*, str. 542.

ГЛАВА VII

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Модернизација малог града „незападне“ урбане структуре дијели исте противрјечности као и модернизација удаљених и напреднијих друштава. У њеној суштини су, како то исказује Маршал Берман, „контрадикторне силе и потребе које нас инспиришу и раздиру: жеља да будемо укоријењени у стабилну и кохерентну личну и друштвену прошлост и незауостављива жеља за растом – не само економским, већ и за растом искуства, задовољства, знања, осјећајности – растом који уништава и физичке и друштвене пејзаже наше прошлости, и наше емотивне везе са тим изгубљеним свјетовима“.²⁸⁵ Управо у доживљају истовременог живљења у два свијета Берман види кључну карактеристику контекста у ком су се појавили и развили модерни начин живота и модернизам.

Модернизација града и резистентност промјенама

Анализа резултата истраживања указује на одлучност да се у малом граду буде модеран, али и отпор инхерентан процесу његове модернизације, у чијој су основи комплексна и промјенљива граматика физичког и менталног припадања, као и успореност и закашњелост процеса модернизације. Осим традиционализма и конзервативизма, та комплексна граматика обухвата у једној од епоха и припадање оном модерном контексту који је искључив и није отворен за промјену и прилагођавање, што је важно за разумијевање односа према наслијеђеном и прошлом.

Послије II свјетског рата у југословенском архитектонском дискурсу искристалисало се схватање да „начела Атинске повеље и *СИАМ*-а могу бити примењена у потпуном значењу тек у условима социјализма“.²⁸⁶ Урбанистички програм Бањалуке из 1967. године и даље се темељи на

²⁸⁵ Marshall Berman, *All That is Solid Melts Into Air: The Experience of Modernity* (New York: Simon and Schuster, 1982), str. 35.

²⁸⁶ Идеја је била са се у као приоритет у област урбанизма уведу савремена схватања, уз подвлачење разлике у односу на могућности примјене тих начела у западноевропским земљама. То је изражено у конкретним рјешењима у првом послеријатном Генералном урбанистичком плану Београда из 1950. године. Југословенски архитекти и урбанисти и послје конгреса СИАМ X у Дубровнику (1956) остају изван критичког дискурса у односу на *Атинску повељу* и концепт функционалног града. Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам*, стр. 128–130 и 177.

прилагођеним теоријским поставкама модерног урбанизма. У Програму се чак наглашава да „постојећа градска територија Бањалуке није до сада диференцирана на основне функционалне зоне у складу са принципима савременог просторног планирања“.²⁸⁷ Постулати модерног урбанизма су, међутим, на међународном плану већ одавно били подвргнути критичком преиспитивању. У ријечима Маршала Бермана, „трагична иронија урбанизма модерниста је у томе што је његов тријумф помогао да се уништи управо онај живот града који је требало да ослободи“.²⁸⁸

Осим тога, локални архитекти и урбанисти изложени су проблемима произашлим из друштвено-економских околности: не могу да одговоре на захтјев за бољом интеграцијом функција због природе поставки Урбанистичког програма, а новоизграђена насеља, оптерећена императивом изградње што већег броја станова, углавном крајње скромних површина и стандарда, усљед економских ограничења дуги низ година остају безличног изгледа и без пратећих садржаја. У контексту промјена друштвених и политичких прилика, не успоставља се јасна и дугорочна стратегија развоја града. Од неколико покушаја суштинског преиспитивања концепта будућег града у визијама урбаниста, ниједан није ни дјелимично доведен до реализације. У недостатку важећег плана и планерских стратегија, на растуће потребе могло се одговорити једино парцијалним сагледавањем и пројектовањем изолованих просторних цјелина.

Конкурси из седамдесетих година XX вијека одражавају тежњу да се покажу напредна схватања и отвореност за најсавременија урбанистичка и архитектонска рјешења свог доба. Међутим, као и у доба Врбаске бановине, локални архитекти и урбанисти представљају коректив приликом спровођења конкурсних идеја у реалност, а расплети тих конкурса показали су уздржаност локалне средине у погледу стварне примјене нових и смјелих урбанистичких идеја. Улога аутора урбанистичких рјешења централног подручја Бањалуке завршила се предајом конкурсних радова, а локални урбанисти властитим компилацијама дијелова добијених ауторских рјешења

²⁸⁷ *Izvod iz Urbanističkog programa grada Banjaluke*, str. 4.

²⁸⁸ Berman, *All That is Solid Melts into Air*, str. 169.

спроводе њихову „деауторизацију“. У реализацији архитектонских рјешења појединачних објеката награђени аутори су имали већи степен слободе. Концепт „градотворне монументалности“ је кореспондирао са локалним тежњама за великим подухватом, и произвео снажну доминанту у слици града.²⁸⁹ Међутим, критички приступ деструктивним аспектима модернизације исказан је тек на малом броју пројеката (на примјер, примјењује га Хамдија Салиховић у својим дјелимично реализованим пројектима, у којима инсистира на указивању веће пажње социопсихолошким чиниоцима живота у савременом граду свог времена).

Суштинско неприхватање нових идеја у послеријатном урбанизму и архитектури града показатељ је дубоко укоријењеног отпора према модернизацији. Осим тога, успостављање новог, радикалног односа према очувању историјских структура, чак и оних које су већ раније биле дјелимично или сасвим изгубљене, показује нестабилност идеје о пожељном идентитету нове Бањалуке. Локалне власти и архитекти су прије 1969. године заокупљени темама прогреса и у релацијама према наслијеђеном не исказују отвореност за његово истраживање и интегрисање у савремени живот града. По нестанку кључних градских репера, настоје да пољуљани урбани идентитет учврсте ангажујући се на нереалним покушајима заштите и ревитализације наслеђа које је заправо у великој мјери већ раније било изгубљено.

Устаљене стратегије репрезентације у домену архитектуре потврђују ријешеност да се буде модеран. Начин приказивања градитељских подухвата и домета важних за град који су детаљно документовани у локалној штампи, осим преношења информација, важне су и за тумачење карактера процеса модернизације. Првих година после II свјетског рата, модернизација умногоме почива на ресурсима (добровољне) физичке радне снаге. Управо је

она била основ и за изградњу идеала новог човјека. Наиме, „изградња социјализма подразумева и изградњу новог човека, нове јединице социјалистичког друштва. У годинама послератне обнове и изградње, лик новог човека формиран је и глорификован кроз лик градитеља и учесника омладинских радних акција“.²⁹⁰ У каснијем периоду, од шездесетих година XX вијека, у складу са општијом стратегијом репрезентације друштва социјалистичке Југославије, нагласак је на естетизацији приказа модернистичких градитељских достигнућа. На локалном плану, рад Душка Момчиловића, новинара и умјетничког фотографа, кореспондирао је са стратегијом „социјалистичког естетизма“, прикладног за репрезентацију измијењеног карактера тадашњег друштва.²⁹¹ Момчиловић је био најважнији хроничар градитељских подухвата у локалној средини.

Слика 7.1. Примјери приказа градитељских достигнућа послеријатне Бањалуке.

а. Сједиште грађевинског предузећа „Крајина“, арх. Нецад Хотић, 1961. године. Фотографија Душка Момчиловића.

б. Један од небодера у насељу „Црквена“, шездесете године XX вијека, детаљ.

Извори: а – *Krajiški graditelj* (Banjaluka), juni 1974, str. 1; б – Исто, фебруар 1967, стр. 4.

²⁸⁹ Мада не постоји посебно истраживање, утисак је да становници генерално имају негативан доживљај гигантске робне куће тима Најдхарт, Лулић, Носо, која се налази на самом главном градском тргу. Ипак, она је дефинишући елемент историје и меморије о обновљеном граду, и данас представља готово нетакнуто наслеђе епохе седамдесетих година XX вијека. Стога јој је била посвећена и читава једна умјетничка изложба, као „симболу времена кад је настала, али и југословенског самоуправног социјализма, који се, парадоксално, отјелотворно управо у робној кући која је и симбол потрошачког друштва“ (изложба „5. децембар 1978“, аутора Бојана Фајфрића, Музеј савремене уметности, Београд, 29. мај–12. јул 2009. године; подаци преузети са: <http://www.msub.org.rs/node/465>, септембра 2012. године).

²⁹⁰ Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам*, стр. 262.

²⁹¹ Према Љиљани Благојевић, управо се из приказа карактера процеса модернизације првих послеријатних година сагледава његова различитост и специфичност у односу на западноевропски модел модернизације и модернизма, који одликује идеал норме, машинизма и рационализације, а који у локалном контексту није било могуће примјенити. „Социјалистички естетизам“ (термин који је дефинисао књижевник Света Лукић) означавао је образац високог модернизма преузет за потребе промјене иконографије социјалистичког друштва почев од средине шездесетих година XX вијека. Видјети: Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам*, стр. 123–125. Душко Момчиловић (1930–2010) био је дугогодишњи новинар и фоторепортер листа *Glas* (од 1960. до 1988. године). У локалној средини запамћен је и по великом броју самосталних и групних фото–изложби.

„Неразвијена модерност“

Како је истраживање показало, о закашњелости и успорености модернизације које су повезане са отпором у оквиру модерности парадигматично говори пројекат највише зграде у Бањалуци. Поменути пројекат, који је почео да се развија паралелно са чувеним рјешењем за Народну скупштину СР БиХ на сарајевском Мариндвору, чији је аутор Јурај Најдхарт у сарадњи са Џемалом Челићем, исказује све тежње и наде малог града социјалистичког друштва повезане са техничким и технолошким напретком и бољим животом појединаца. Док је Најдхарт критички интерпретирао наслијеђено и прошло, нашавши за њега важно мјесто у контексту архитектуре примјерене социјалистичком друштву, локални актери у Бањалуци у име прогреса кидају везе са прошлим епохама. Радикалним приступом и амбициозним подухватима у изградњи града, не увијек спроводивим, настоје да брзо компензују дуги период обиљежен сиромаштвом, заосталошћу и деструкцијом. Распис конкурса имао је двојаку поруку. Програмски детаљно дефинисан и конкретизован дио који се односио на пројекат пословне зграде био је намијењен за реализацију новог симбола града. Отворено постављени анкетни дио, међутим, исказивао је велику потребу за стварањем отклона од затеченог стања и био је усмјерен на испитивање могућности успостављања јасних разлика и од „окупаторске“ архитектуре аустроугарског периода (пожељне и за физичко уклањање) и од „лажног сјаја“ архитектуре Краљевине. Науспрот овако исказаним амбицијама, ток реализације пројекта зграде на Кастловом ћошку и стварна судбина њеног непосредног окружења заиста репрезентују скромност реалних домета архитектуре, економских и технолошких могућности друштва. Највиша зграда у Бањалуци, замишљена као симбол модерности у друштву гдје се модернизације друштвено–економских односа одвијала споро и са закашњењем, осуђена је на неуспјех као одраз нереалности амбиције и недостатка равнотеже циљева и могућности неразвијеног друштва. У вријеме реализације, усљед огромног кашњења и вишеструких измјена у односу на првобитни концепт, она је умјесто планиране улоге и иницијалне симболике сведена на стварну, административну функцију.

Форма и елементи грађевине изгледају модерно, али њена реализација у технолошком смислу није била савремена: степен развијености грађевинске индустрије није дозволио могућност да се све компоненте грађевине индустријски произведу и великом брзином монтирају. начин реализације објекта даје јасну слику друштвене реалности и, исказано термином Маршала Бермана, њене „неразвијене модерности“.

Насљеђе и креативност

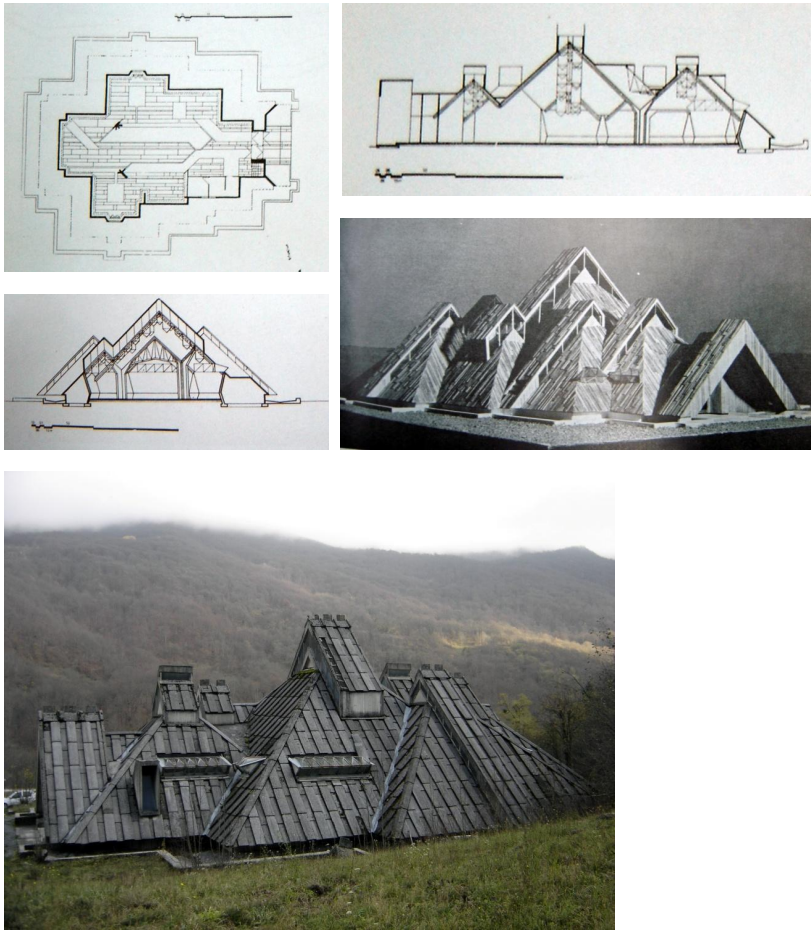
Истраживање освјетљава аустроугарски период у историји града и региона као период посебне динамике, окарактерисан, у терминологији Ерика Хобсбаума, измишљањем нових традиција. Период симултаног живљења у традиционалном и модерном свијету омогућио је да се разноврсни елементи који су у међудјеловању у урбаном „простору разлика“ (Лефевр) доведу у продуктивну интеракцију. Тако је створен оквир за разрешење одлучности и отпора у оквиру модерности кроз архитектонска дјела.

Берман у контексту свог залагања за тражење поука у „динамичном и дијалектичком модернизму XIX вијека“ наводи ријечи жаљења мексичког пјесника Октавија Паза у вези са природом модернизма данашњице: Паз каже да модерност, вртоглаво јурећи напријед, одсјечена од прошлости и својих почетака, више не може да поврати моћи властите обнове. Берман овдје мисли на модернизам који више није отворен за промјену, или сам представља велику, али једину могућу промјену.²⁹² Ако се савременост архитектонског дјела разумије као квалитет дјела да истовремено и припада властитој епохи и буде у критичком дијалогу са важећим моделима и канонима те епохе,²⁹³ истраживање указује да је „динамична и дијалектичка модерност XIX вијека“ подстакла ту савременост на регионалном плану, укључујући ту и архитектонску сцену малог града.

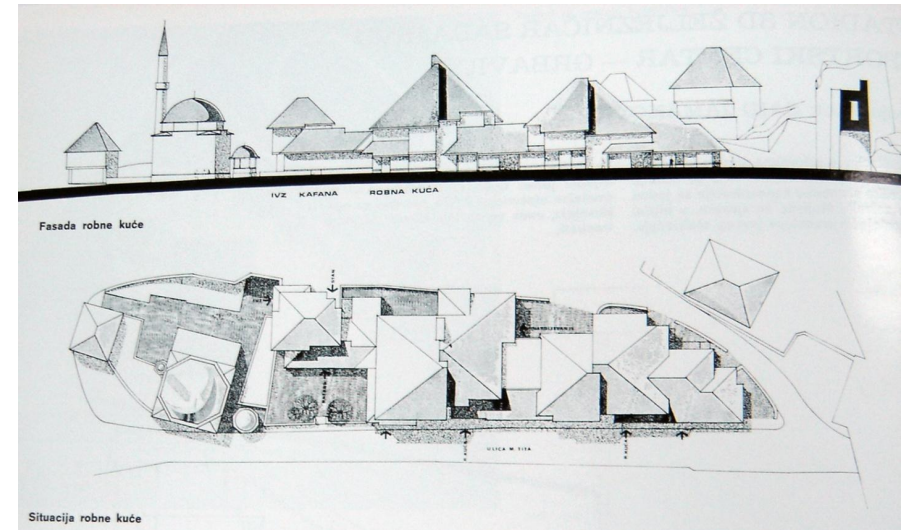
У том контексту треба тумачити савременост архитектуре Јосипа Ванцаша која је реализована у Бањалуци аустроугарског периода.

²⁹² Berman, *All That is Solid Melts Into Air*, str. 7 и Пазово дјело *Corriente alterna* из 1967, цитирано у истом дјелу, стр. 35.

²⁹³ О концепту савремености видјети: Благојевић, *Нови Београд: оспорени модернизам*, стр. 212–214.

Слика 7.2. Примјери критичког регионализма у архитектури шездесетих и седамдесетих година XX вијека реализовани у Босни и Херцеговини.
 а, б, в, г. Ранко Радовић. Спомен-кућа Битке на Сутјесци, Тјентиште, Фоча, основа, пресеци и макета. Према информацијама које аутор даје у пројектној документацији, једна од варијанти кровног покривача био је бакарни лим; међутим реализован је покривач од бетонских плоча.
 д. Изведено стање, фотографија из 2008. године. Грађевина је дио спомен-комплекса Битке на Сутјесци, који је од 2009. године регистрован као културно добро од изузетног значаја за Републику Српску.
 Извори: а, б, в, г - *Arhitektura urbanizam* (Београд), бр. 38 (1966), стр. 11 и 12; д - фотографија Ј.С.

Слика 7.3. Робна кућа у историјском језгру Јајца, архитекти Јадрић, Карић и Курто, 1976. Фасада и ситуација. Према И. Штраусу, реализација пројекта изазвала је контроверзне реакције.²⁹⁴
 Извор: *ARH* (Сарајево), бр. 16 (1972), стр. 28.

Сензибилитет Јураја Најдхарта и његова модерна архитектура, чија се савременост заснива на уважавању принципа локалног и вернакуларног градитељства рефлектују Најдхартов истовремени „живот у два свијета“: повезани су са поднебљем у ком Најдхарт ствара, са приликама у архитектури Аустроугарске Монархије крајем XIX и почетком XX вијека и односом према регионалном градитељству, као и са модерном архитектуром и урбанизмом Ле Корбизијеа.

Однос према наслијеђеном и прошлом је крајем периода који обухвата истраживање био битна тема архитектонског дискурса на општем плану. И у Босни и Херцеговини су реализовани важни подухвати у домену конзервације и рестаурације градитељске баштине и настала значајна дјела

²⁹⁴ Штраус, и сам активан судионик на архитектонској сцени БиХ, указује да су се реакције на обликовни израз објекта кретале од „признања за успјелу транскрипцију локалног градитељског наслеђа у савремени архитектонски манир и још успјелију интерполацију у ткиво јајачке чаршије, па до оспоравања, приписујући робној кући поједностављеност сценографског поступка“. Štraus, *Arhitektura Bosne i Hercegovine*, стр. 72.

са одликама критичког регионализма.²⁹⁵ Критички регионализам с краја истраживаног периода много дугује Јурају Најдхарту. Златко Угљен је оцијенио Најдхартово дјело као „синтезу универзалног и регионалног, која истински одражава идеје модерне архитектуре“, а његов утицај означио као кључни за његово властито архитектонско стваралаштво.²⁹⁶ Вриједности наслијеђеног и вернакуларног препознате су као „витализирајуће супстанце у модерном концепту пројектовања“ самог Угљена.²⁹⁷

Тако критички регионализам потврђује могућности локалног и вернакуларног као носиоца савремености и покретача самообнове у оквиру модерности, а и као критичког елемента те модерности.

Допринос рада и актуелност у савременом контексту

Допринос истраживања модернизације малог града је у разматрању процеса модернизације у проширеном оквиру и откривању значења која су била изван досадашњег истраживачког дискурса.

У савременом архитектонском дискурсу, повећано је интересовање истраживача за проучавање градова „незападне“ урбане структуре и процеса њихове модернизације, уз преиспитивање устаљених сазнања о типичној слици тих градова. Такође, процес модернизације није само тековина „напредног“ свијета, већ је обухватио и те градове, уз одређене специфичности које су повезане са њиховим сложеним наслеђем и друштвеним контекстима.

Као допринос овог рада може се истаћи и да истраживање, уз одређена ограничења произашла из неприступачности и фрагментарности доступне документације, пружа увид о локалној архитектури и урбанизму проучаваног периода, и нарочито освјетљава до сада недовољно истражен период послје

²⁹⁵ Поред Јураја Најдхарта, који се константно бавио темама у вези са транспозицијом елемената из наслијеђеног у архитектуру свог доба, битан аутор кога константно заокупља креативан дијалог са баштином је Златко Угљен (1929-). Његова кључна дјела са елементима регионализма реализована у периоду који се подудара са обновом и новом изградњом Бањалуке су хотел „Ружа“ у Мостару и хотел „Брегава“ у Стоцу (оба из периода 1973-1975) и резиденција на Тјентишту (1977-1978). Седамдесетих година XX вијека изграђени су и други објекти за чије су концепте референтне релације према наслијеђеном и прошлом, као што су спомен-кућа Битке на Сутјесци (Ранко Радовић, 1973) или робна кућа у Јајцу (Радивој Јадрић, Џемалудин Карић и Неџад Курто, 1976).

²⁹⁶ Интервју Златка Угљена Стјепану Рошу и Андрији Русану у загребачком часопису *Oris* бр. 3/12 из 2001. године, цитирано у: Алић, *Transformations of the Oriental in the Architectural Work of Juraj Neidhardt and Dušan Grabrijan*, стр. 21.

²⁹⁷ Текст Ибрахима Крзовића у: „Zlatko Ugljen, retrospektiva“, каталог изложбе одржане у Умјетничкој галерији БиХ у Сарајеву маја 1984 (непагинирано).

II свјетског рата. Дати су доступни биографски подаци и напомене о послјератним локалним ауторима, као и о њиховим ставовима и визијама, како би се боље разумјела њихова улога и допринос урбаној трансформацији Бањалуке. За период између два рата пронађена је до сада непозната документација која садржи чињенице од значаја за интерпретацију овог периода и дефинисање позиције Бањалуке у архитектури и урбанизму Босне и Херцеговине и региона. Како указују ови налази, у Бањалуци је кроз реализована дјела, пројекте и до сада неистражене архитектонске конкурсе исказан висок степен отворености за тековине модерне архитектуре. Присуство и улогу значајних модерних архитеката из већих средина у периоду између два рата на архитектонској сцени града, као што су Стјепан Планић, Ернст Вајсман, Душан Бабић или брачни пар Думенгић, потребно је даље истражити у будућем раду.

Слика 7.4. Златко Угљен. Резиденција Извршног вијећа СР БиХ на Тјентишту, 1977-1978. године.

Извор: Zlatko Ugljen, *arhitekt. Pedeset godina umjetnosti gradnja*, каталог изложбе, стр. 12, преузето са

Дисертација представља основу за укључивање у врло актуелну дебату у домену архитектуре и урбанизма у Босни и Херцеговини данас, која се односи на релације архитектуре и питања културног идентитета, као и проблеме који се отварају у области заштите и очувања градитељског наслеђа у вези са реконструкцијом уништених објеката и простора.

Насупрот неким од новијих интерпретација односа према вернакуларном и прошлом код Ернста Лихтблауа, Јосипа Ванцаша или Јураја Најдхарта, које дају оперативна виђења њихове улоге у креирању „националног“ идентитета, истраживање је показало да је коришћење стваралачких потенцијала локалног и вернакуларног у истраживаном периоду имало другачије функције. Ернст Лихтблау је кроз критичко преиспитивање, апстраховање и примјену елемената локалне архитектуре у својим пројектима, у складу са једном од тенденција Вагнерове школе којој је припадао, допринио стварању отклона од историцизма који се у Босни и Херцеговини манифестовао у виду псеудомаварског стила. Његова преокупација није било трагање за националним стилем, већ стварање архитектуре у духу свог времена, која је уз то и рационална и добро уклопљена у окружење. С обзиром да Лихтблау нема реализованих дјела у Босни и Херцеговини и да се релацијама према локалном и вернакуларном бавио у доба студија и у раним годинама своје каријере, његов утицај на локалне архитекте се манифестовао само кроз пројекте објављене у публикацијама Вагнерове школе и бечким архитектонским часописима. Сами пројекти су припадали ширем тематском оквиру занимања за критичко проучавање и транспоноване елемената регионалне архитектуре. Јосипа Ванцаша такође закупа трагање за „истинитом“ архитектуром која је утемељена у локалној, а не у егзотичним и удаљеним културама, прије него стварање новог архитектонског стила. Код Најдхарта је коришћење локалног и вернакуларног имало веома комплексну улогу у остваривању савремености и виталности његове праксе као архитекте–модернисте. Путем коришћења елемената локалног и вернакуларног, његова интернационална модерна архитектура исказивала је и дух мјеста, и примјереност новом

социјалистичком друштву, и успјешно кореспондирала са специфичним друштвеним и културним контекстом Босне и Херцеговине.

Питање реконструкције уништених историјских објеката и простора је окосница актуелне дјелатности заштите и очувања наслеђа у Босни и Херцеговини. Важеће законодавство у БиХ, наиме, предвиђа реконструкцију као једину легитимну методу рехабилитације добара уништених у грађанском рату, и подразумева поновну изградњу (реплика) тих грађевина, на изворној локацији, у изворном облику и величини, уз примјену истих или истоврсних материјала и техника грађења. Међутим, реконструкција грађевина које више не постоје има смисла само у изузетним случајевима – уколико је неопходна да би се повратили архитектонски, естетски, и симболички квалитети мјеста и његово историјско значење. Аутентичност, која је један од основних носилаца вриједности, не може да се поврати, те реконструисани објекат више није поуздано и истинско историјско свједочанство. Осим тога, веома често недостају подаци и докази о изворном изгледу, материјализацији, конструктивним или декоративним детаљима грађевина које више не постоје и није их ни могуће вјерно реконструисати.

На примјер, стара чаршија у Бањалуци, готово изгубљена још педесетих и шездесетих година XX вијека, уврштена је на Листу петиција за проглашење националним спомеником Босне и Херцеговине. Међутим, примјена важећег законодавства и реконструкција тог амбијента била би немогућа, због неодрживости историјских физичких структура које су је чиниле у савременом контексту. Реконструкција монументалних објеката који су се налазили у чаршији (џамија Ферхадија) оправдана је, међутим, симболичком вриједношћу и значајем у слици града.

У том контексту, може се поставити питање да ли је реконструкција једина могућа и легитимна стратегија у односу према наслијеђеном и прошлом.

Резултати истраживања указују да би се наслијеђено и прошло на одржив и оправдан начин могло примијенити у савременом контексту у виду креативног потенцијала и сензибилитета садржаног у новој архитектури, која би уместо изградње реплика ранијих грађевина којима недостају

аутентичност и вриједност историјског свједочанства, поштовала затечене и, у појединим случајевима, створила нове вриједности. Стваралачке и умјетничке компоненте архитектонског дјела не могу се у потпуности спознати научном анализом, те нема ни готових рјешења или „рецепта“ за стварање нових вриједности путем креативне примјене наслијеђених градитељских вриједности и принципа у савременој архитектури. Међутим, континуитет поштовања локалних градитељских вриједности и принципа и њихова стваралачка улога у архитектури у Босни и Херцеговини од аустроугарског периода, преко модерне архитектуре Јураја Најдхарта, до примјера критичког регионализма, увјеравају да они и убудуће могу бити важни витални елементи за нова архитектонска дјела.

КАРТОГРАФСКИ ДОДАТАК 1

Идентификација објеката и простора разматраних у тексту

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Архивска грађа и документација из сљедећих институција:

- Архив Републике Српске, Бањалука;
- Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске, Бањалука;
- Музеј Републике Српске, Бањалука;
- Административна служба града Бањалука;
- Завод за изградњу, Бањалука;
- а. д. „Пројект“, Бањалука;
- а. д. „Крајина“, Бањалука;
- Архив Босне и Херцеговине, Сарајево;
- Аустријска национална библиотека (*Oesterreichische Nationalbibliothek*), Беч;
- Академија лијепих уметности (*Akademie der bildenden Künste*), Беч.

Периодика

- *Der Architekt* (Беч);
- *Der Bautechniker* (Беч);
- *Odjek* (Сарајево);
- *Sarajevski list* (Сарајево);
- *Tehnički list* (Zagreb);
- *ARH* (Сарајево);
- *Arhitektura* (Zagreb);
- *Архитектура – урбанизам* (Београд);
- *Vrbaske novine* (Бањалука);
- *Glas* (Бањалука), и др.

Извори информација о граду Бањалуци у истраживаном периоду

Документи и примарни извори

- „Акциони програм Друштва архитеката, грађевинара и урбаниста, Банјалука, Приједлог“, *Glas* (Банјалука), 1. март 1972 (посебан прилог)
- *Almanah banovina*. Београд: Centralni presburo Ministarskog saveta, 1931.
- Baedeker, Karl. *Österreich-Ungarn nebst Cetinje, Belgrad, Bukarest, Handbuch für Reisende*. Leipzig: Verlag von Karl Baedeker, 1913
- *Banjaluka, urbanistički plan, sinteza*. Банјалука: Urbanistički завод, 1975.
- *Banjaluka, urbanistički plan, dokumentacija, 2. Istorijski razvoj i naslijeđe*. Банјалука: Urbanistički завод, 1975.
- *Banja Luka, Urbanistički program*. Банјалука, 1967.
- *Banja Luka, Novelirani urbanistički program*. Банјалука, Сарајево: Urbanistički завод Банјалуке, Urbanistički завод БиН, 1971.
- Валоризације културно-историјског наслеђа са мјерама заштите за израду регулационих планова у централној зони Бањалуке, Завод за заштиту споменика културе и природе Бањалука (документација израђена у периоду од 1991. до 1995. године)

- *Društveni plan razvoja Opštine Banja Luka za period 1971-1975, dokumentacija*. Банјалука, 1972.
- Irijiart, Šarl. *Bosna i Hercegovina – putopis iz vremena ustanka 1875-1876*. Prevod: Vladimir Osipov. Сарајево: IRO “Veselin Masleša”, 1981.
- „Izvod iz Urbanističkog programa grada Banjaluke“, *Glas* (Банјалука), 30. октобар 1967 (посебан прилог);
- *Izgleđ Stare čaršije u Banjaluci poslije dolaska Austrougarske, projekat idealne rekonstrukcije*. Банјалука: Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, 1980.
- Kirjakov, Anatol. *Generalni urbanistički plan Banjaluke*. Сарајево: Urbanistički завод главне управе за комуналне послове Народне Републике Босне и Херцеговине, 1952.
- Кумарић, Матко. *Монографија Врбаске бановине*. Бањалука, 1932 (непагинирано).
- Милосављевић, Светислав Т. *Сусрети са краљем 1929–1934*. Бањалука: Општина Бањалука и Архив Републике Српске, 1996.
- „Оглас Нагјечаја за израду идејних скица за Бански двор и Банску управу“, *Службени лист Врбаске бановине* (Бањалука), бр. 19 (1930), стр. 1.
- Preindlsberger – Mrazović, Milena. *Bosnisches Skizzenbuch. Landschafts- und Kulturbilder aus Bosnien und der Herzegovina*. Dresden, Leipzig: E. Pierson's Verlag, 1900.
- *Regulacioni plan stare čaršije, istorijski presjek sa opisom objekata i valorizacijom*. Банјалука: Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, 1979.
- Renner, Heinrich. *Durch Bosnien und die Herzegovina kreuz und quer*. Berlin: Dietrich Reimer (Ernst Vohsen) Verlag, 1897.
- Стошић, Верица, Зоран Мачкић. *Бањалука које има и које нема у 1000 слика*. Бањалука: З. Мачкић, 2004 (електронски извор, фотографије и разгледнице).

Чланци из зборника текстова и периодике

- Anonim. „Zaštita spomenika kulture u Bosni i Hercegovini“, *Naše starine*, br. 1, Сарајево: Zavod za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine (1953), str. 199-213.
- Anonim. „'Lovački dom' biće ukras Banje Luke“, *Banjalučke novine* (Банјалука), 8. мај 1954, str. 8.
- Anonim. „Za kulturniji izgled našeg grada“, *Krajiške novine* (Банјалука), 15. новембар 1957, str. 4.
- Anonim. „Priprema se izložba Generalnog urbanističkog plana Banje Luke“, *Krajiške novine* (Банјалука), 5. новембар 1956, str. 8.
- Anonim. „Ispod prosjeka“, *Krajiške novine* (Банјалука), 19. март 1962, str. 3.
- Anonim. „Najljepši objekti na Čairama“, *Krajiške novine* (Банјалука), 25. јануар 1962, str. 6.
- Anonim. „Palas otvorio vrata“, *Glas* (Банјалука), 3. јануар 1970, str. 5.
- Anonim. „Robna kuća sa 8000 kvadratnih metara prostora“, *Glas* (Банјалука), 13. новембар 1967, str. 12.
- Anonim. „Tri varijante za lokaciju robne kuće“, *Glas* (Банјалука), 15. фебруар 1968, str. 9.
- Anonim. „Značajni urbanistički zahvati“, *Glas* (Банјалука), 14. август 1971, str. 2.
- Anonim. „Savremena urbana cjelina za 50 000 stanovnika“, *Glas* (Банјалука), 18. октобар 1971, str. 1-2.
- Anonim. „Završen konkurs za urbanističko rješenje Gornjeg Šehera: nagrade opet u Ljubljani“, *Glas* (Банјалука), 15. мај 1972, str. 1.
- Beganović, H. „Preuređuje se Kastelov čošak“, *Glas* (Банјалука), 27. јануар 1964, str. 9.
- Beganović, H. „Protiv svih improvizacija“, *Glas* (Банјалука), 25. март 1970, str. 2.
- Beganović, H. „Nikako surogat starog grada“, *Glas* (Банјалука), 14. март 1970, str. 2.
- Beganović, H. „Bitno je i zamisliti i oživotvoriti“, *Glas* (Банјалука), 11. април 1970, str. 2.

- Buljina, Sead. „Razvitak Banje Luke – njezina prošlost, sadašnjost i izgledi u budućnosti“, *Gradska općina* (Zagreb), br.2 (1937), str. 75-86.
- D. „Zbog izbora mjesta izgradnja pošte dovedena u pitanje“, *Banjalučke novine* (Banjaluka), 8. april 1954, str. 8.
- D. R. „Kastelov čošak dobiće svoje rješenje: rezultati arhitektonskog konkursa za rješenje Kastelovog čoška“, *Krajiške novine* (Banjaluka), 11. april 1955, str. 9.
- Zahirović, Sead. „Za dostojniji tretman centra grada“, *Glas* (Banjaluka), 24. decembar 1967, str. 6.
- Imamović, dr Mustafa. „Banjaluka u doba okupacije 1878. godine“, u: *Banjaluka u novijoj istoriji (1878-1945)*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1978, str. 22-35 (zbornik radova s naučnog skupa održanog u Banjoj Luci od 18-20. novembra 1976. godine).
- Ivančević, Radovan. „*Stjepan Planić i avangarda hrvatske arhitekture tridesetih godina / Stjepan Planić and the Croatian architecture avant-garde of the thirties*“, u: *Stjepan Planić 1900. - 1980.: iz arhiva arhitekta = from the architect's records*, ur. I. Kožarić, str. 5-15. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Gliptoteka, Institut za povijest umjetnosti, 2003. (katalog izložbe održane u Gliptoteci HAZU, Zagreb, 12/2003 – 01/2004, preuzeto sa <http://www.hart.hr/uploads/documents/451.pdf>, pristup januara 2012);
- J.K.–R.M. „Novo lice grada na obalama Vrbasa“, *Krajiške novine* (Banjaluka), 18. decembar 1961, str. 5.
- Колунџија, Радмила, Ратко Радујковић. „Саборни храм Христа Спаситеља“, непагинирано, објављено на: <http://hhsbl.org/istorijat-hrama> (приступ фебруара 2012)
- Kržišnik Bukić, Vera. „Banjaluka 1945–1990“, u: *Banjaluka*. Banjaluka: Institut za istoriju, 1990, str. 122–153.
- Lazarević, Predrag. „O jednom urbanističkom rješenju i jednoj polemici“, *Glas* (Banjaluka), 5. januar 1968, str. 10.
- Maglajlić, Irfan. „Sačuvati gradski ambijent“, *Glas* (Banjaluka), 11. mart 1970, str. 2
- Mehanović, Faik. „Okolo Veselina Masleše i o urbanističkom programu“, *Glas* (Banjaluka), 4. decembar 1967, str. 11.
- Mehanović, Faik. „Rušiti ili ne ulicu Vese Masleše?“, *Glas* (Banjaluka), 29. decembar 1967, str. 10.
- Midžić, Zijad. „Borba naroda Bosanske Krajinje u mramoru uklesana“, *Banjalučke novine* (Banjaluka), 5. januar 1954, str. 3.
- Momčilović, D. „Dovršena najviša građevina“, *Glas* (Banjaluka), 20. novembar 1967, str. 1.
- Najdhart, Juraj. „Preventiva i prva pomoć“, *Oslobođenje* (Sarajevo), 13. decembar 1969, str. 3
- Novaković, Borko. „O završenom opštejugoslovenskom konkursu za urbanističko rešenje centra Banjaluke“, *Arhitektura urbanizam* (Beograd), br. 68–69 (1972), str. 86-91.
- O. N. „Savremena robna kuća“, *Glas* (Banjaluka), 6. decembar 1969, str. 6.
- Osmančević, Nail. „Sve veća afirmacija 'Krajinauzora'“, *Glas* (Banjaluka), 28. juli 1970, str. 9.
- Os. M. „U svijetu statistike: svaki deveti pod od zemlje“, *Glas* (Banjaluka), 24. februar 1973, str. 5.
- R. A. „Centar za rekreaciju“, *Krajiške novine* (Banjaluka), 3. maj 1960, str. 6.
- Radovanović, Drago. „Izrađena rješenja centra Banjaluke – vizija postaje stvarnost“, *Glas* (Banjaluka), 5. septembar 1972, str. 7.
- Sp. D. „Kastelov čošak' očekuje stanare“, *Glas* (Banjaluka), 18. decembar 1967, str. 9.
- T. „Očuvanje postojećeg i izgradnja novog“, *Krajiške novine* (Banjaluka), 6. april 1956, str. 5.
- Spremo, Dragiša. „Ko ima pravo na naknadu?“, *Glas* (Banjaluka), 24. januar 1970, str. 2.
- Spremo, Dragiša. „Banjaluka – juče, danas, sutra“, *Glas* (Banjaluka), 22. april 1968, str. 8.
- Čosić, Antonije. „Sačuvati i restaurirati!“, *Glas* (Banjaluka), 12. januar 1968, str. 12.
- F. A. „Donesen zaključak o rušenju Bezistana“, *Glas* (Banjaluka), 6. novembar 1956, str. 7.
- Finci, Jahiel. „Čudan odnos prema naslijeđu“, *Odjek* (Sarajevo), br. 20 (1971), str. 6.
- Finci, Jahiel, Ivan Taubman. „Jedna graditeljska epoha. Razvoj arhitekture u Bosni i Hercegovini“, *Odjek* (Sarajevo), br. 24 (1974), str. 16.
- H. „Neboder na Kastelovom čošku“, *Krajiške novine* (Banjaluka), 28. avgust 1960, str. 5.
- Haničar, Ivana. „Popis projekata / List of projects“, u: *Stjepan Planić 1900. - 1980.: iz arhiva arhitekta = from the architect's records*, ur. I. Kožarić, str. 88-142. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Gliptoteka, Institut za povijest umjetnosti, 2003 (katalog izložbe održane u Gliptoteci HAZU, Zagreb, 12/2003 – 01/2004, preuzeto sa <http://www.hart.hr/uploads/documents/451.pdf>, pristup januara 2012);
- Hotić, Nedžad. „Objema nogama na zemlju“, *Glas* (Banjaluka), 29. decembar 1967, str. 10
- Hotić, Nedžad. „Kako zamišljate buduću Banjaluku? Maštovita vizija: grad za čovjeka“, *Glas* (Banjaluka), 28. februar 1970, str. 2.
- Husedžinović, Hamid. „Raste novi grad“, *Krajiške novine* (Banjaluka), 10. januar 1960, str. 4.
- Crnković, dr Branko. „Lijek za džina na Šehitlucima“, *Glas*, (Banjaluka), 30. april 1975, str. 9.
- Cvijić, Siniša. „Počeci modernizma u stambenoj arhitekturi u Banjaluci“, *Prostor – S* (Banjaluka), br. 2 (2009), str. 66–74.
- Šljivo, Galib. „U vrijeme turske uprave, 1527–1878“, u: *Banjaluka*. Banjaluka: Institut za istoriju, 1990, str. 30–43.
- Štraus, Ivan, Ranko Ćurčija. „Moderna arhitektura – sa ili bez navodnika“, *Banjalučke novine* (Banjaluka), 19. februar 1954, str. 6.

Остали секундарни извори

- Бабић, Јован. *Бањалука 1969-1979*. Бањалука: Глас, 1980.
- *Banjaluka pet godina poslije zemljotresa*. Banjaluka: NIP "Glas", 1974.
- Barišić Marenić, Zrinka. *Arhitektica Zoja Dumengjić – osobitost djela u kontekstu hrvatske moderne arhitekture* (doktorska disertacija odbrana na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, 2007).
- Дамјановић, Данка. *Сликано пером*. Бањалука: Арт Принт, 2000.
- Dimitrijević, Vranka. *Arhitekt Karlo Paržik (Karel Pařík)*. Doktorska disertacija odbrana na Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, 1989.
- Džaja, Mato. *Banja Luka u putopisima i zapisima*. Banjaluka: NP „Glas“, 1962.
- Džaja, Mato. *Banjaluka*. Banjaluka: Sloga, 1979.
- Gašparović, Ratimir. *Bosna i Hercegovina na geografskim kartama od prvih početaka do kraja XIX vijeka*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH, Odjeljenje društvenih nauka, 1970.
- Hadžibegović, Iljas. *Bosanskohercegovački gradovi u razmeđu XIX i XX stoljeća*. Sarajevo: IP "Oslobođenje public", 1991.
- Husedžinović, Sabira. *Analiza i kritička valorizacija istorijske dokumentacije o urbanom razvoju Banjaluke do početka XX vijeka* (magistarski rad odbrana na Arhitektonskom fakultetu Univerziteta u Beogradu 1989. godine)
- Husedžinović, Sabira. *Dokumenti opstanka*. Zenica: Muzej grada Zenice, 2005.

- Husedžinović, Sabira. *Prijedlog za zaštitu, vila Božić u Martičevoj ulici broj 34, Banjaluka*. Banjaluka: Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, 1989.
- Jelovac, Vuk. *Banjaluka u prošlosti*. Banjaluka, 1960.
- Kapetanović Karlić, Jelica. *Juraj Najdhardt, život i djelo*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1990.
- Krzović, Ibrahim. *Arhitektura Bosne i Hercegovine 1878-1918*. Sarajevo: Umjetnička galerija BiH, 1987 (каталог изложбе).
- Микић, Ђорђе. *Бања Лука: култура грађанског друштва*. Бања Лука: Институт за историју, 2004.
- Пејашиновић, Зоран. *Бан Милосављевић*. Бања Лука: Народна и универзитетска библиотека Републике Српске, 2004.
- Радојчић Мргић, Јелена. *Доњи Крају: Крајина средњовековне Босне*. Београд: Филозофски факултет, Бања Лука: Филозофски факултет, Историјски институт, 2002.
- Ravlić, Aleksandar. *Banjaluka – razdoblja i stoljeća*. Sarajevo: IRO «Veselin Masleša», 1979.
- Ravlić, Aleksandar. *Banjaluka, napori i radosti*. Banjaluka: Institut za istoriju, Glas, 1985.
- Симоновић, Дијана. *Пејзажни градови: поређење развоја урбаног идентитета Бањалуке и Граца*. Бања Лука: Архитектонско–грађевински факултет, Универзитет у Бањој Луци, 2010.
- Smlatić, Sulejman. *Banjaluka, grad i njegove funkcije*. Sarajevo: Svjetlost, 1978.
- Шево, Љиљана, ур. *Урбанистички развој Бање Луке*. Бања Лука: Општина Бања Лука, Завод за заштиту споменика културе и природе Бања Лука, 1996.
- Vicić, Snježana i Dragan. *Pozdrav iz Banjaluke, Greetings from Banjaluka, 1897 – 1941*. Beograd: Atelje – Vicić, 2006.
- Видаковић, Синиша. *Архитектура јавних објеката у Бањалуци (1918 – 1941)*. Бања Лука: Академија умјетности Републике Српске, 2006.
- Vujić, Milutin, Nikola Zeljković. *Sto godina banjalučke gimnazije*. Banjaluka: Gimnazija, 1996.
- Vukić, Feda. *Velimir Neidhardt: Urban architecture/architektura grada*. Zagreb: Neidhardt arhitekti d.o.o, i Meandar, 2001.
- Levi, Aleksandar. „Godine traganja: arhitektura 70–tih godina – Bosna i Hercegovina“, *Arhitektura* (Zagreb), 176+7 (1981), str. 16–23.
- Lipa, Aida. „The Austro-Hungarian Period in Bosnia and Herzegovina: Cultural Politics in Bosnia and Herzegovina and the Creation of the Western Type of Art“, *Kakanien Revisited* (2006), preuzeto sa: <http://www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie/Alipa1.pdf>, pristup juna 2009)
- Najdhardt, Juraj, ing. arh. i ing arh. Džemal Čelić. „Rješ enje Marindvora i Narodne skupštine“, *Naše starine* (Sarajevo), br. 6 (1956), str. 95–100.
- Najdhardt, Juraj. „Novi život, nova čaršija“, *Odjek* (Sarajevo), br. 15 (1963), str. 13.
- Najdhardt, Juraj. „Arhitektura za čovjeka“, *Odjek* (Sarajevo), april 1973, str. 7.
- Poceto, Marko. „Vagnerova škola: 1894–1912“, u: *Istorija moderne arhitekture, antologija tekstova. Koreni modernizma, knjiga 1*, ur. Miloš Perović, str. 535-549. Beograd: IDEA, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 1997.
- Redžić, Husref. „Hoće li još živjeti sarajevska čaršija“, *ARH* (Sarajevo), br. 1 (1963), str. 47.
- Redžić, Husref. „Razgovor o arhitekturi“, *Odjek* (Sarajevo), br. 2 (1955), str. 7.
- Redžić, Husref. „Čaršija nije samo kvadrant u urbanističkom planu Sarajeva“, *Odjek* (Sarajevo), br. 22 (1963), str. 10.
- Reynolds, Diana. „Kavaljeri, kostimi, umjetnost: kako je Beč doživljavao Bosnu 1878 -1900“, *Prilozi* (Sarajevo: Institut za istoriju), br. 32 (2003), str. 135-148.
- Ruthner, Clemens. „‘Naš’ mali ‘orijent’: jedno postkolonijalno čitanje austrijskih i njemačkih kulturalnih narativa o Bosni i Hercegovini 1878-1918“, *Prilozi* (Sarajevo: Institut za istoriju), br. 37 (2008), str. 149-167.
- Čelić, Džemal. „Poruke minule kulture“, *Odjek* (Sarajevo), oktobar 1975, str. 15.

Остали секундарни извори

- Alić, Dijana, Maryam Gusheh. „Reconciling National Narratives in Socialist Bosnia and Herzegovina: The Bašaršija Project, 1948-1953.“ *Journal of the Society of Architectural Historians* Vol. 58, No. 1 (1999): str. 6–25.
- Alić, Dijana. *Transformations of the Oriental in the Architectural Work of Juraj Neidhardt and Dušan Grabrijan*. Sydney: Faculty of the Built Environment, The University of New South Wales, 2010 (докторска дисертација).
- *Bericht über den VIII. internationalen Architekten-Kongress Wien 1908*. Wien: Verlag von Anton Schroll & Co, 1909
- *Die österreich-ungarische Monarchie in Wort und Bild. Bosnien und Herzegowina*. Wien: Verlag des Kronprinzenwerkes “Die österreich-ungarische Monarchie in Wort u. Bild”, 1901.
- Grabrijan, Dušan, Juraj Neidhardt. *Arhitektura Bosne i put u savremeno*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1957.
- Graf, Otto Antonia. *Die vergessene Wagnerschule*. Wien: Museum des 20. Jahrhunderts und Verlag Jugend & Volk, 1969.
- Ignjatović, Aleksandar. *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904–1941*. Beograd: Građevinska knjiga, 2007.
- *Jubiläums-Ausstellung Wien 1898. Officieller Katalog*. Wien: Verlag der Ausstellungs-Kommission, 1898
- Krzović, Ibrahim. „Zlatko Ugljen, retrospektiva“. Текст за каталог изложбе одржане у Умјетничкој галерији БиХ у Сарајеву маја 1984.
- Kurto, Nedžad. *Arhitektura Bosne i Hercegovine: razvoj bosanskog stila*. Sarajevo: Međunarodni centar za mir, 1998.

Извори и литература о релацијама према прошлости и наслијеђеном у архитектури и култури Босне и Херцеговине и региона

Примарни извори

- Vancaš, Josip. „Bosansko narodno graditeljstvo“, *Tehnički list, organ Udruženja jugoslovenskih inženjera i arhitekata* (Zagreb), godina X, br. 24 (1928), str. 353-356 (из предавања одржаног у Удружењу југословенских инжењера и архитеката)

Секундарни извори

Чланци из зборника текстова и периодике

- Barišić Marenić, Zrinka, Karin Šerman, Andrej Uchytel. „Paviljonski sklop dječjeg lječilišta tuberkuloze Strmac – Šumetica u Slavoniji“, *Prostor* (Zagreb), br. 19 (2011), str. 74–91.
- Blagojević, Ljiljana. “Ranko Radović: profesor, urbanist, arhitekt i teoretičar arhitekture“, *Matica* (Cetinje), br. 48 (2011), str. 379–390.
- Donia, Robert J. „Fin-de-Siècle Sarajevo: Habsburška transformacija osmanskog grada“, *Prilozi* (Sarajevo: Institut za istoriju), br. 32 (2003), str. 149-178.
- Z. K. – S. M. „Juraj Najdhardt“, *Odjek* (Sarajevo), br. 6 (1955), str. 2.

- *La Bosnie-Herzégovine a l'Exposition Internationale Universelle de 1900 a Paris*. Vienne: Adolphe Holzhausen, 1900 (imprimeur de la Cour Impériale e Royale et de l'Université, éditeur).
- Meier-Graefe, A.J. *Die Weltausstellung in Paris 1900*. Paris und Leipzig : Verlag von F. Krüger, 1900 (преузето са: <http://digi.ub.uni-eidelberg.de/diglit/meiergraefe1900/0003>, приступ маја 2009)
- Милошевић, Предраг. *Архитектура у Краљевини Југославији (Сарајево 1918-1941)*. Србиње: Просвјета, 1997.
- Moravánsky, Ákos. *Competing Visions - Aesthetic invention and social imagination in central European architecture, 1867-1918*. Cambridge: MIT Press, 1998
- Moravánsky, Ákos. *Die Architektur der Donaumonarchie*. Berlin: Wilhelm Ernst & Sohn, 1988
- Pozzetto, Marco. *Die Schule Otto Wagners 1894 – 1912*. Wien und München: Verlag Anton Schroll&Co, 1979
- *Sammlung der für Bosnien und die Herzegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen 1878 - 1880. I. Band. Allgemeiner Theil. – Politische Verwaltung*. Wien: K.u.k. Hof- und Staatsdruckerei, 1880.
- Sarnitz, August. *Ernst Lichtblau, Architekt 1883 – 1963: Gestell und Gestalt im Raum. Reflexionen über einen Paradigma der modernen Architektur*. Wien – Köln – Weimar: Böhlau Verlag, 1994
- Schorske, Karl E. *Fin-de-siècle Vienna. Politics and Culture*. New York: Alfred A. Knopf, 1980
- Stix, Edmund. *Das Bauwesen in Bosnien und der Herzegovina vom Beginn der Occupation durch die österr.-ung. Monarchie bis in das Jahr 1887*. Wien: Landesregierung für Bosnien und die Herzegovina, 1887.
- Thoemmel, Gustav. *Geschichtliche, politische und topografisch-statistische Beschreibung des Vilajet Bosnien, das ist das eigentliche Bosnien, nebst türkisch Croatien, der Hercegovina und Rascien*. Wien: Verlag von Albert A. Wenedikt, 1867.
- Zednicek, Walter. *Otto Wagner und seine Schule*. Wien: Verlag Walter Zednicek, 2008
- Štraus, Ivan. *Arhitektura Bosne i Hercegovine, The Architecture of Bosnia and Herzegovina 1945-1995*. Sarajevo: Oko, 1998.
- *Wagnerschule 1902/03 und 1903/04. Projekte, Studien und Skizzen aus der Spezialschule für Architektur des Oberbaurat Otto Wagner, Professor and der k. k. Akademie der bildenden Künste in Wien*. Leipzig: Baumgärtners Buchhandlung, 1905
- *Wagnerschule. Projekte, Studien und Skizzen aus der Spezialschule für Architektur des Oberbaurat Otto Wagner, Professor and der k. k. Akademie der bildenden Künste in Wien. Arbeiten aus den Jahren 1905/1906 und 1906/1907 nebst einem Anhang* Leipzig: Baumgärtners Buchhandlung, 1910
- Zlatko Ugljen, arhitekt. *Pedeset godina umjetnosti gradenja*. Каталог изложбе, преузето са <http://www.spiritofbosnia.org/bs/volume-6-no-2-2011-april/the-rose-in-a-storm-zlatko-ugljen/> (приступ септембра 2012).

Теоријски и општи извори који се односе на проблем истраживања

Документи

- Feilden, B. J. Jokilehto. *Management Guidelines for World Cultural Heritage Sites*. Rome: UNESCO, ICOMOS, ICCROM, 1993
- "International Charter for Conservation and Restoration of Monuments and Sites" (Венецијанска повеља); објављено у: *The Monument for the Man, Records of the II International Congress of Restoration (ICOMOS, Venezia, 25-31 maggio 1964)*, Venice: Marsilio Editori
- Vienna Memorandum on "World Heritage and Contemporary Architecture – Managing the Historic Urban Landscape" (документ UNESCO усвојен маја 2005. године, <http://whc.unesco.org/archive/2005/whc05-15ga-inf7e.pdf>, приступ фебруара 2012. године).
- *The Nara Document on Authenticity*, UNESCO World Heritage Committee, 1994

Чланци из зборника текстова и периодике

- Achleitner, Friedrich. „The Pluralism of Modernity: The Architectonic 'Language Problem' in Central Europe“, u: *Shaping the great City: Modern Architecture in Central Europe 1890–1937*, eds. Eva Blau, Monika Platzer, str. 94–106. Munich, London, New York: Prestel, 1999
- Celik, Zeynep. "New Approaches to the "Non-Western" City", *The Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 58, No. 3 (1999), str. 374–381 (преузето са: <http://www.jstor.org/stable/991531>)
- Levin, Nil. „Konkurs za Veliku nagradu 1824: proučavanje činjenica u nastavi arhitekture u Ecole des Beaux-Arts u Parizu“. U: *Istorija moderne arhitekture, antologija tekstova. Koreni modernizma, knjiga 1*, ur. Miloš Perović, str. 132-172. Beograd: IDEA, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, 1997.
- Nora, Pierre. „Between Memory and History: *Les Lieux de Mémoire*“, *Representations* (Berkeley), 26 (1989), str. 7–25.
- Premerl, Tomislav. „Tragovi moderne u poslijeratnoj arhitekturi Hrvatske“, *Arhitektura* (Zagreb), br. 196-199 (1986), str. 15–22.

Остали секундарни извори

- Berman, Marshall. *All That is Solid Melts into Air: The Experience of Modernity*. New York: Simon and Schuster, 1982.
- Blagojević, mr Ljiljana. *Moderna kuća u Beogradu (1920–1941)*. Beograd: Zadužbina Andrejević, 2000.
- Благојевић, Љиљана. *Нови Београд: оспорени модернизам*. Београд: Завод за уџбенике, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, Завод за заштиту споменика културе града Београда, 2007.
- Bloch, Ernst. *Princip nada*, sv. I-III. Preveo Hrvoje Šarinić. Zagreb: Naprijed, 1981.
- Blau, Eve, Monika Platzer, Eds. *Shaping the Great City: Modern Architecture in Central Europe 1890-1937*. Munich, London, New York: Prestel, 1999
- Boyer, Christine, M. *The City of Collective Memory: Its Historical Imagery and Architectural Entertainments*. Cambridge: MIT Press, 1996

- Çelik, Zeynep. *Displaying the Orient: Architecture of Islam at Nineteenth-Century World's Fairs*. Los Angeles: University of California Press, 1992
- Çelik, Zeynep. *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1993
- Diener, R., J. Herzog, M. Meili, P. de Meuron, C. Schmid. *Switzerland. An Urban Portrait*. Basel: Birkhäuser, 2006
- Ekmečić, Milorad. *Stvaranje Jugoslavije, 1790-1918*, I-II. Beograd: Prosveta, 1989.
- Екмечић, Милорад. *Устанак у Босни 1875-1878*. Београд: Службени лист, 1996.
- Frempton, Kenet. *Moderna arhitektura, kriticka istorija*. Beograd: Orion art, 2004.
- Halbwachs, Maurice. *The Collective Memory*. New York: Harper & Row Colophon Books, 1980
- Heynen, Hilde. *Architecture and Modernity*. Cambridge, London: MIT Press, 1999
- Hobsbaum, Erik. *Doba ekstrema: Istorija kratkog dvadesetog veka 1914-1991*. Beograd: Dereta, 2004.
- Hobsbawm, Eric, Terence Ranger, Eds. *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1992
- Krufft, Hanno-Walter. *A History of Architectural Theory from Vitruvius to the Present*. New York: Princeton Architectural Press, 1994
- Linč, Kevin. *Slika jednog grada*. Preveo Milutin J. Maksimović. Beograd: Građevinska knjiga, 1974.
- Lazarević Bajec, Nada. *Urbana percepcija*. Beograd: Centar za multidisciplinarne studije Univerziteta u Beogradu, 1987.
- Le Corbusier. *Journey to the East*. Edited, annotated and translated by Ivan Žaknić. Cambridge: MIT Press, 1987
- Le Korbizije. *Atinska povelja* (1943). Preveo Danilo Udovički. Beograd: Klub mladih arhitekata, 1965.
- Lefebvre, Henri. *The Production of Space* (1974). Translated by Donald Nicholson-Smith. Oxford: Blackwell Publishing, 1991
- Lefebvre, Henri. *Writings on Cities*. Translated and edited by E. Kofman and E. Lebas. Oxford: Blackwell Publishing, 1996
- Nešković, Jovan. *Revitalizacija spomenika kulture*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet, 1986.
- Rosi, Aldo. *Arhitektura grada*. Beograd: Građevinska knjiga, 2008.
- Umbach, Maiken, Bernd Hüppauf, Eds. *Vernacular Modernism: Heimat, Globalization and the Built Environment*. Stanford, California: Stanford University Press, 2005
- Šoe, Fransoaz. *Urbanizam, utopija i stvarnost*. Beograd: Građevinska knjiga, 1978.

ПОПИС ПРИЛОГА, ТАБЕЛА И ДОДАТАКА

ГЛАВА I

Слика 1. Упоредни приказ најважнијих градова Аустроугарске Монархије по броју становника, укључујући и три посебно издвојена града у Босни и Херцеговини.
Извор: Eve Blau and Monika Platzer, eds., *Shaping the Great City: Modern Architecture in Central Europe 1890-1937* (Munich, London, New York: Prestel, 1999), str. 9 (прилог из географско-статистичког атласа Аустроугарске проф. Хикмана, објављеног 1896. или 1900. године)

ГЛАВА II

Слика 2.1. Затечена урбана структура Бањалуке на десној обали Црквене на почетку аустроугарске окупације. Карта из периода око 1883. године.
Извор: картографска документација Републичког завода за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске, са напоменама аутора.

Слика 2.2. Куће трговца Томе Радуловића уз Царски друм (срушене)
а. кућа на Кастр(е)ловом ношку, изграђена око 1862. године, фотографија из периода између два свјетска рата.
б. Кућа у којој су дјеловале Српска читаоница и богословија, изграђена око 1855. године, фотографија из аустроугарског периода.
Извор: фото-документација РЗЗКипН Републике Српске.

Слика 2.3. Фрагмент детаљне геодетске карте Бањалуке с почетка периода аустроугарске окупације, размјера 1:3125.
Извор: картографска документација РЗЗКипН Републике Српске.

Слика 2.4. Зграда аустроугарске војне команде, изграђена одмах по окупацији, разгледница из аустроугарског периода.
Извор: фото-документација РЗЗКипН Републике Српске.

Слика 2.5. Централна зона Бањалуке са репрезентативним објектима изграђеним у периоду Врбаске бановине. Авио-снимак из периода између два свјетска рата (око 1935. године).
Извор: фото-документација РЗЗКипН Републике Српске.

Слика 2.6. План града из 1936. године са назначеним најважнијим градским установама.
Извор: картографска документација РЗЗКипН Републике Српске.

Слика 2.7. Насеље „Ханиште“ са становима за раднике Фабрике целулозе, у изградњи. Фотографија из педесетих година XX вијека.
Извор: *Krajiške novine* (Banjaluka), 13. septembar 1957, str. 1.

Слика 2.8. Вакуфска палата, најамна троспратница уз парк, Стјепан Планић, 1938. године, фотографија садашњег стања.
Извор: фотографија аутора, новембар 2012. године.

Слика 2.9. Хотел „Палас“, Дионис Сунко, 1933. године, фотографија из периода непосредно по изградњи.
Извор: фото-документација РЗЗКипН Републике Српске.

Слика 2.10. Визуелни идентитет локалних пројектантских и извођачких предузећа, основаних након II свјетског рата:
а. лого ГП „Крајина“.
б. оглас пројектантског предузећа „Пројект“.
Извори: 1.10.а - *Krajiški graditelji* (Banjaluka), лист Грађевинског предузећа „Крајина“ (лого у употреби од 1972. године); 1.10.б - Архив РС, фонд НОГ Бањалука 1945/1955 (лого пројектног предузећа „Пројект“, Бањалука на корицама пројектне документације)

Слика 2.11. Антун Аугустинчић. Споменик палим Крајишницима на Бањ брду, 1961, фотографија из периода непосредно по изградњи.
Извор: фото-документација РЗЗКипН Републике Српске.

Слика 2.12. Зграда Јосифа Радуловића на Кастловом ћошку, Душан Бабић, **нереализовани пројекат пословно-стамбеног објекта из 1932. године**
а. фасада ка тргу
б. ситуација
Извор: Архив РС, фонд 1.2.14, Техничка секција Бањалука 1929/1941, без сигнатуре (1.11. а – цртеж аутора на основу наведене пројектне документације).

Слика 2.13. Конкурс за пословну зграду Фабрике целулозе на Кастловом ћошку, 1955. године
а. ситуација коју је израдио расписивач.
б. Најбоље пласирано конкурсно рјешење, аксонометријски приказ, архитекта Марчета и Шуловски.
в. конкурсно рјешење архитеката Ђемаловић, Редића и Балића, фотографија макете.
г. конкурсно рјешење архитеката Петерчића, Штрауса и Добровића, шира ситуација, фотографија макете.
Извори: а – Архив РС, фонд НОГ Бањалука 1945/1955, документација о конкурсима, допис Секретаријата за комуналне послове НОГ Фабрици целулозе са прилозима, број 25988/54, сачувано у фрагментима, несигнуровано; б и г – *Krajiške novine* (Banjaluka), br. 86 (1955), str. 9; в – као 2.13.а.

Слика 2.14. Пословна зграда на Кастловом ћошку, реализовани пројекат Јосипа Видаковића, аксонометријски приказ.
Извор: *Glas* (Banjaluka), 27. januar 1964, str. 9.

Слика 2.15. Неџад Хотих, контроверзни пројекат трговинског центра у Господској улици, 1967. године, није реализовано, фотографија макете.
Извор: *Glas* (Banjaluka), 29. decembar 1967, str. 10.

Слика 2.16. а. Пословни торањ, Илица 1а, Загреб. Архитекти Хитил, Јовичић и Жуљевић. Јавни конкурс 1955, пројектовано 1956, изведено 1959. године.
б. Јосип Пичман и Јосип Сајсл (*Seissel*). Пројекат небодера у Закладном блоку, Загреб, 1929-1930, који указује на континуитет идеја о изградњи високог репера на главном градском тргу у Загребу.
Извор: <http://kgalovic.blogspot.com/2012/05/zagrebacka-ilica.html>, приступ јануара 2013.

Слика 2.17. а. Конкурс за урбанистичко рјешење централног подручја Бањалуке, седамдесете године XX вијека. Један од конкурсних приједлога, тим Чижмек, Домјан, Милас и сар. Корнфелд, Загреб, фотографија макете.
б. Конкурс за урбанистичко рјешење централног подручја Бањалуке, седамдесете године XX вијека: компилација конкурсних рјешења коју су израдили локални урбанисти (тим Урбанистичког завода Бањалуке).
Извори: а – *Arhitektura urbanizam* (Beograd), br. 68-69 (1972), str. 88.
б – *Glas* (Banjaluka), 6. septembar 1972, str. 14.

Слика 2.18. Конкурс за урбанистичко-архитектонско рјешење блока „Центар 2“, седамдесете године XX вијека, побједнички конкурсни приједлог тима Шмит и Шобат из Загреба, **нереализовано**.
Извор: Aleksandar Ravlić, *Banjaluka – razdoblja i stoljeća* (Sarajevo: IRO «Veselin Masleša», 1979), str. 295.

Слика 2.19. Конкурс за урбанистичко рјешење блока „Центар 1“, седамдесете године XX вијека
а. урбанистичко рјешење локације робне куће које је израдио тим Урбанистичког завода Бањалуке
б. побједничко конкурсно рјешење тима Најдхарт, Лулић, Носо, фотографија макете.
Извори: а – *Glas* (Banjaluka), 6. septembar 1972, str. 15; б – *Banjaluka, urbanistički plan, sinteza* (Banjaluka: Urbanistički zavod, 1975), str. 74. Информације додао аутор.

Слика 2.20. Робна кућа „Боска“, реализована 1978. године као дио побједничког рјешења тима Најдхарт, Лулић, Носо из Загреба, фотографија из периода непосредно по изградњи.
Извор: фототека Музеја Републике Српске.

ГЛАВА III

Слика 3.1. Кућа Шеранића, Горњи Шехер (данас Српске Топлице)
а. првобитни ситуациони приказ домаћинства, са подјелом на мушко и женско двориште и помоћним објектима који више не постоје.
б. основа спрата, изведеног у бондручној конструкцији.
в. фотографија аутентичног ентеријера, седамдесете године XX вијека.
г. постојеће стање, фотографија из 2011. године.
Извори: а и б – Sabira Husedžinović, *Dokumenti opstanka* (Zenica: Muzej grada Zenice, 2005), str. 168; в – фото-документација РЗЗКипН Републике Српске; г – фотографија аутора.

Слика 3.2. Репрезентативне виле уз Царски друм, разгледница из периода аустроугарске окупације.
Извор: фото-документација РЗЗКипН Републике Српске.

Слика 3.3. Едгард Кобенцл. Чиновнички павиљони за службенике Врбаске бановине, 1928. године. Фотографије из периода између два свјетска рата.
Извор: фото-документација РЗЗКипН Републике Српске.

Слика 3.4. Стамбено-пословна зграда „Титаник“, Ибрахим Салихагић, **педесете године XX вијека**
а. перспективни приказ једног од варијантних рјешења, поглед на објекат и хотел „Палас“ из градског парка.
б. фотографија из друге половине шездесетих година XX вијека.
Извори: а – Архив РС, фонд НОГ Бањалука 1945/1955 (несигнуровано); б – фото-документација РЗЗКипН Републике Српске.

Слика 3.5. Иван Штраус, архитектонске анализе композиције фасаде вишепородичне стамбене зграде Фабрике целулозе, **педесете године XX вијека**.
Извор: дијелови пројектне документације за изградњу стамбене зграде Фабрике целулозе Архив РС, фонд НОГ Бањалука 1945/1955, несигнуровано, цртежи које је дигитализовао аутор.

Слика 3.6. Насеље „Црквена – Ханиште“, са четири висока објекта и нижим објектима који формирају дворишта према новопланираном булевару управном на Царски друм. Изграђено **педесетих и шездесетих година XX вијека**. Савремена фотографија.
Извор: www.banjaluka.rs.ba (приступ децембра 2012), са информацијама које је додао аутор.

Слика 3.7. Горњи Шехер, мапа из седамдесетих година XX вијека, карактеристична урбана структура са подјелом на махале, концентрисане око вјерског објекта.
Извор: картографска документација РЗЗКипН Републике Српске.

Слика 3.8. Поглед на Горњи Шехер, разгледница из периода аустроугарске окупације. Означена позиција куће Шеранића.
Извор: фото-документација РЗЗКипН Републике Српске.

Слика 3.9. Урбанистичко рјешење Горњег Шехера, архитекти Ивановић и Маретић, Урбанистички завод БиХ, **педесете године XX вијека**.
Извор: *Krajiške novine* (Banjaluka), 5. novembar 1956, str. 8. Објашњења додао аутор.

Слика 3.10. Мотел у Горњем Шехеру, Неџад Хотих, **реализовано 1961. године**, разгледница из периода шездесетих година XX вијека.
Извор: фото-документација РЗЗКипН Републике Српске.

Слика 3.11. Наткривени безистан са трговачким дућанима у бањалучкој чаршији
а. разгледница из периода аустроугарске окупације
б. стање прије рушења, фотографија из **педесетих година XX вијека**.
Извори: а – фото-документација РЗЗКипН Републике Српске; б – *Krajiške novine* (Banjaluka), 16. mart 1956, str. 7.

Слика 3. 12. Историјат изградње палате Цинић уз Царски друм
а. првобитна палата Цинић (у другом плану), разгледница из периода аустроугарске окупације
б. прва верзија пројекта Ибрахима Салихагића за нову палату Цинић, 1946,
фасада према Царском друму
в. изведена грађевина, фотографија из шездесетих година XX вијека
г. пословна зграда „Екватор“ на локацији палате Цинић, архитекти Вујовић и Судимац, 2002,
фотографија из 2011. године.
Извори: а и в – фото–документација РЗЗКипН Републике Српске; б – Архив РС, фонд НОГ Бањалука
1945/1955, грађевинска дозвола бр.25411/46 и 28464/46; г – фотографија аутора.

ГЛАВА IV

Слика 4.1. Виђење Бањалуке крајем епохе турске владавине: пртежи Шарла Иријарта и Данијела Вјержа.
а. Поглед на Бањалуку.
б. Бањалука, српско предграђе.
Извор: Šarl Irižart, *Bosna i Hercegovina – putopis iz vremena ustanka 1875-1876* (Sarajevo: IRO "Veselin Masleša", 1981), str. 67 и 93.

Слика 4.2. Бедекер, туристички водич кроз Босну и Херцеговину из доба аустроугарске окупације:
мана Бањалуке.
Извор: Karl Baedeker, *Österreich-Ungarn nebst Cetinje, Belgrad, Bukarest, Handbuch für Reisende*
(Leipzig: Verlag von Karl Baedeker, 1913), str. 422.

Слика 4.3. Сарајево као архитектонски узор малом граду.
а. сарајевска Прва гимназија, архитект Иван Зох, фотографија из периода аустроугарске
окупације. Објекат постоји и данас.
б. зграда бањалучке гимназије, архитекти Фицингер и Брикнер (срушено),
фотографија из периода Врбаске бановине.
Извори: а – интернет страница sarajevo18781918.blogger.ba (приступ септембра 2009);
б – фото–документација РЗЗКипН Републике Српске.

Слика 4.4. Поглед са пијачног трга на зграду Гимназије, разгледница из периода аустроугарске окупације.
Извор: фото–документација РЗЗКипН Републике Српске.

Слика 4.5. Административна подјела Краљевине Југославије на бановине, карта из 1929. године.
Врбаска бановина, са сједиштем у Бањалуци, означена је бројем III.
Извор: картографска документација РЗЗКипН Републике Српске.

Слика 4.6. Монументални објекти Врбаске бановине: зграде Банског двора и Банске управе.
Архитекти Јованка Бончић Катеринић, Анђелија Павловић и Јован Ранковић из
Београда, 1930. године.
а. Бански двор, фасада према Тргу цара Душана, главни пројекат.
б. Банска управа, фасада према Тргу цара Душана, разгледница из периода између
два свјетска рата.
Извори: а – Архив РС, фонд Техничког одјељења КБУВБ (1929–1941), кутија V–42;
б – фото–документација РЗЗКипН Републике Српске.

Слика 4.7. Монументални објекти Врбаске бановине: зграда Хипотекарне банке, реализовано
1935. године, архитект Миодраг Васић из Београда. Данас Палата Републике Српске.
Фотографија из периода између два свјетска рата.
Извор: фототека Музеја Републике Српске.

Слика 4.8. Конкурс и реализација зграде Хигијенског завода Врбаске бановине, 1931–1933. године
а. првонаграђено пројектно рјешење архитеката Думенгић, основа спрата.
б. првонаграђено пројектно рјешење архитеката Думенгић, перспективни приказ.
в. разрађени пројекат архитеката КБУВБ, основа спрата.
г. реализовани објекат, фотографија из 2012. године.
Извори: а и б – Zrinka Barišić Marenčić, *Arhitektica Zoja Dumengjić – osobitost djela u kontekstu hrvatske
moderne arhitekture*, str. 193 (рукопис докторске дисертације одбрањене на Архитектонском факултету
Свеучилишта у Загребу, 2007); в – Архив РС, фонд Техничког одјељења КБУВБ (1929–1941),
кутија V-40; г – фотографија аутора, новембар 2012. године.

Слика 4.9. Генерални урбанистички план Бањалуке Анатола Кирјакова – карта саобраћајне концепције.
Извор: Дијана Симоновић, *Пејзажни градови: поређење развоја урбаног идентитета Бањалуке и Граца*,
(Бањалука: Архитектонско–грађевински факултет, Универзитет у Бањој Луци, 2010), стр. 121,
са информацијама које је додао аутор.

Слика 4.10. Урбанистички програм из 1967. године тима Урбанистичког завода Бањалуке и
Урбанистичког завода БиХ – карта саобраћајне концепције.
Извор: „Izvod iz Urbanističkog programa grada Banjaluke”, *Glas* (Banjaluka), 30. oktobar 1967,
str. 8 (посебан прилог), са информацијама које је додао аутор.

Слика 4.11. Парцијална урбанистичка рјешења стамбених насеља после II свјетског рата
а. Мухарем Авдагић, урбанистичко рјешење насеља „29. новембар”, макета.
Реализовано седамдесетих година XX вијека.
б. Павле Паштар, урбанистичко рјешење насеља „Борик”, макета.
Уз мање измене реализовано седамдесетих година XX вијека.
Извори: а – *Glas* (Banjaluka), 11. avgust 1969, str. 10; б – *Glas* (Banjaluka), 29. decembar 1967, str. 10.

ГЛАВА V

Слика 5.1. Јурај Најдхарт. Транспозиција елемената традиционалне архитектуре у савремено градитељство.
Примјењено на побједничком конкурсном пројекту за зграду Народне скупштине БиХ на
Мариндвору у Сарајеву, 1955. године. Првобитно конкурсно рјешење није реализовано.
Извор: Dušan Grabrijan i Juraj Neidhardt. *Arhitektura Bosne i put u savremeno* (Ljubljana: Državna založba
Slovenije, 1957), str. 417.

Слика 5.2. Јурај Најдхарт. Елементи пројектних приједлога за сарајевску чаршију.
а. Визија сарајевске чаршије са обимном новом изградњом из седамдесетих година
XX вијека, фотографија макете.
б. Конкурсно рјешење за Нови Ташлихан, 1939–1942. године, није реализовано.
Извори: а – *Odjek* (Sarajevo), br. 22 (1963), str. 10;
б – Исто, стр 14.

Слика 5.3. Нестанак старе чаршије у Бањалуци.
а. Поглед на дио Царског друма у зони рјечице Црквене са минарета џамије Ферхадие,
фотографија из периода аустроугарске окупације
б. Исти простор на фотографији из седамдесетих година XX вијека.
в. Једна од типичних улица у чаршији, поглед ка Царском друму,
разгледница из периода аустроугарске окупације
г. Исти простор на фотографији из седамдесетих година XX вијека.
Извор: фото–документација РЗЗКипН Републике Српске.

Слика 5.4. Пројекат идеалне реконструкције старе чаршије у Бањалуци. Царски друм, сегмент развијеног
уличног фронта у зони монументалних објеката из турског периода.
Извор: *Izgleđ Stare čaršije u Banjaluci poslije dolaska Austrougarske, projekat idealne rekonstrukcije*
(Banjaluka: Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirode, 1980), архива пројектне документације,
РЗЗКипН Републике Српске.

Слика 5.5. а и б. Турска болница (*хастахана*), фотографије из седамдесетих година XX вијека. Срушено.
Извор: фото–документација РЗЗКипН Републике Српске.

Слика 5.6. Антун Аугустинчић. Споменик на Бањ брду.
а. Инспирација аутора – стијене у кањону Врбаса на путу Бањалука–Јајце, разгледница
из периода аустроугарске окупације.
б. Груба скица–макета основне форме споменика, прва половина педесетих година XX вијека.
Извори: а – фототека Музеја Републике Српске; б – *Banjalučke novine* (Banjaluka), 5. januar 1954, str. 3.

Слика 5.7. Трансформације простора између улица Васе Пелагића, Мирка Вишњића, Фра Грге Мартића и Симе Шолаје (блок „Центар 2“)

а. Трг цара Душана са саборном црквом, фотографија из 1933. године.
б. исти простор по изградњи споменика палим борцима (1946), фотографија из 1951. године.
в. привремена монтажна робна кућа „Зенит“, фотографија из седамдесетих година ХХ вијека.
г. Пројекат пословног објекта на истом простору, 2001, ситуација.

Аутори Бранислав Митровић и Љиљана Благојевић, коаутор Марија Милинковић из Београда. Није реализовано.

Извори: а – фото–документација РЗЗКипН Републике Српске; б – фототека Музеја Републике Српске; в – Aleksandar Ravlić, *Banjaluka – razdoblja i stoljeća*, str. 318; г – документација проф. арх. Бранислава Митровића.

ГЛАВА VI

Слика 6.1. Изложбени простори Босне и Херцеговине, Миленијумска изложба у Будимпешти, 1896. године, архитекат Франц Блажек.

а. павиљон индустрије у псеудомаварском стилу.
б. реплика градске куће.

Извор: Zoltan Balint, *Die Architektur der Milleniums-Ausstellung* (Wien: Schroll, 1897), str. 30 i 24.

Слика 6.2. Улаз у павиљон БиХ у псеудомаварском стилу, архитекат Јосеф Урбан.

Јубиларна изложба у Бечу, 1898. године. Новинска фотографија која приказује посјету цара Фрање Јосифа I.

Извор: Aida Lipa, „The Austro-Hungarian Period in Bosnia and Herzegovina: Cultural Politics in Bosnia and Herzegovina and the Creation of the Western Type of Art“, *Kakanien Revisited* (2006), str. 3 (www.kakanien.ac.at/beitr/fallstudie, приступ јуна 2009)

Слика 6.3. „Улица нација“ са павиљоном БиХ (означен стрелицом), Свјетска изложба у Паризу, 1900.

Извор: A.J. Meier-Graefe, *Die Weltausstellung in Paris 1900* (Paris und Leipzig: Verlag von F. Krüger, 1900), str. 20a (табла у боји; <http://digi.lib.uni-heidelberg.de/diglit/meiergraefe1900/0003>, приступ јуна 2009).

Слика 6.4. Павиљон БиХ, архитекат Карло Панек. Свјетска изложба у Паризу, 1900.

Извор: Meier-Graefe, *Die Weltausstellung in Paris*, str. 30.

Слика 6.5. Призор из Бањалуке, фотографија Ернста Лихтблауа са путовања по Босни.

Извор: *Der Architekt* (Wien), XIV. Jahrgang (1908), str. 84.

Слика 6.6. Ернст Лихтблау. Пројекат куће у Босни, фасада, студентски рад из 1904. године.

Извор: *Der Architekt* (Wien), XIII. Jahrgang (1907), tabla 21.

Слика 6.7. Ернст Лихтблау. Награђени пројекат зграде управе државног шумског добра, у коме се истражују могућности успостављања асоцијативних веза са локалним градитељством. Пројекат из 1904. године.

Извор: *Wagnerschule 1902/03 und 1903/04* (Leipzig: Baumgärtners Buchhandlung, 1905), str. 63.

Слика 6.8. Конкурс за награду Царског двора, 1904. године: пројекти зграде управе државног шумског добра на различитим изабраним локацијама, са темом релација према локалној архитектури.

а. Главна фасада, пројекат Теа Дајнингера
б. Перспективни приказ, пројекат Ханса Лауренчића
в. Главна фасада, пројекат Карла Марије Керндла.

Извор: *Wagnerschule 1902/03 und 1903/04*, str. 63, 64 i 66.

Слика 6.9. „Царска школа“ са предњим вртом, Царски друм, зона чаршије (срушено)

а. Фотографија из периода аустроугарске окупације
б. Пројекат „Царске школе“, фасада и пресјек.

Извор: а – фото–документација РЗЗКипН Републике Српске; б – Архив РС, фонд *Kreisbehörde Banjaluka*, грађевинска дозвола број 170/1907.

Слика 6.10. а и б. *Кираетхана* - муслиманска читаоница (срушено), разгледнице из периода аустроугарске окупације.

Извор: фото–документација РЗЗКипН Републике Српске.

Слика 6.11. Остали објекти са одликама псеудомаварског стила у Бањалуци.

а. Зграда градских месница (срушено), разгледница из периода аустроугарске окупације.
б. Школа у Српским Топлицама (објекат и данас постоји).

Извор: фото–документација РЗЗКипН Републике Српске.

Слика 6.12. Реализовани објекти Јосипа Ванчаши у Бањалуци.

а. Пројекат куће градоначелника Хусеиновића, 1909–1911, перспективни приказ.
б. Пројекат куће градоначелника Хусеиновића, основа приземља.
в. Кућа градоначелника Хусеиновића, данашњи изглед.
г. Филијала Земалске банке у Бањалуци, 1909 (разгледница из 1912; срушено).

Извори: а и б – *Der Bautechniker* (Wien), XXXV. Jahrgang (1915), tabla 25 i str. 1; в – фотографија аутора, новембар 2012. године; г – фото–документација РЗЗКипН Републике Српске.

ГЛАВА VII

Слика 7.1. Примјери приказа градитељских достигнућа послјератне Бањалуке.

а. Сједиште грађевинског предузећа „Крајина“, арх. Неџад Хотих, 1961. године. Фотографија Душка Момчиловића.
б. Један од небодера у насељу „Црквена“, шездесете године ХХ вијека, детаљ.

Извори: а – *Krajiški graditelj* (Banjaluka), juni 1974, str. 1; б – *Krajiški graditelj* (Banjaluka), februar 1967, str. 4.

Слика 7.2. Примјери критичког регионализма у архитектури шездесетих и седамдесетих година ХХ вијека реализовани у Босни и Херцеговини.

а, б, в, г. Ранко Радовић. Спомен–кућа Битке на Сутјесци, Тјентиште, Фоча, основа, пресјеци и макета.
д. Изведено стање, фотографија из 2008. године.

Извори: а, б, в, г – *Arhitektura urbanizam* (Beograd), br. 38 (1966), str. 11 и 12; д – фотографија Ј. С.

Слика 7.3. Робна кућа у историјском језгру Јајца, архитекти Јадрић, Карић и Курто, 1976. Фасада и ситуација.

Извор: *ARH* (Sarajevo), br. 16 (1972), str. 28.

Слика 7.4. Златко Угљен. Резиденција Извршног вијећа СР БиХ на Тјентишту, 1977–1978. године.

Извор: *Zlatko Ugljen, arhitekt. Pedeset godina umjetnosti gradjenja*, str.12 (каталог изложбе, преузето са <http://www.spiritofbosnia.org/bs/volume-6-no-2-2011-april/the-rose-in-a-storm-zlatko-ugljen/>, приступ септембра 2012. године).

ТАБЕЛЕ

Табела 1. Број становника Бањалуке према пописима аустроугарских власти. Ради поређења, треба узети у обзир да је центар Монархије Беч 1910. године имао 2 031 498 становника и био четврти по величини свјетски град. Данас Беч има око 1.7 милиона становника.

Извори: табела аутора на основу података из: Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu XIX i XX stoljeća* (Sarajevo: IP “Oslobođenje public”, 1991) и Микић, Вања Лука: *култура грађанског друштва*, стр. 26. Подаци о Бечу преузети из сталне поставке музеја Леополд, Беч, априла 2009. године.

ДОДАЦИ

Картографски додатак 1. Идентификација објеката и простора разматраних у тексту.

Извори: подлога из архиве карата РЗЗКипН (план града из 1936. године), са објашњењима које је додао аутор и графичким прилозима коришћених у тексту.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

ОПШТИ ПОДАЦИ; ОБРАЗОВАЊЕ И УСАВРШАВАЊЕ

Јелена Савић је рођена 1978. године у Бањалуци, БиХ, гдје је завршила основну школу и гимназију. Школске 1997/1998. године уписала је Архитектонски факултет Универзитета у Београду. Дипломирала је 2003. године, са оцјеном 10 на дипломском раду и просјечном оцјеном у току студија 9.04, и тиме стекла назив дипломираног инжењера архитектуре.

Школске 2005/2006. године уписала је Докторске студије Архитектонског факултета Универзитета у Београду, смјер Студије архитектуре.

Кандидат је одслушала све курсеве и положила испите предвиђене наставним планом и програмом Докторских студија, са просјечном оцјеном 9.78.

Током априла 2009. године, у оквиру студијског боравка у Бечу (*Universität der angewandte Kunst, Studio Wolf Prix*, координатор Апроф. Reiner Zettl; стипендија *One Month Visits* аустријског Министарства науке и истраживања) спровела је дио истраживања за потребе израде докторске дисертације.

Члан је ICOMOS-а, ICOM-а и ЕАУН (Европског удружења урбаних историчара).

РАД И НАПРЕДОВАЊЕ У СТРУЦИ

Запослена је у Републичком заводу за заштиту културно–историјског и природног наслеђа Републике Српске у Бањалуци, БиХ, од 2004. године, као виши стручни сарадник за културно–историјско наслеђе – архитект у Одјељењу за конзерваторско–рестаураторске послове Завода. У склопу стручног тима Завода бави се истраживањем у области културне баштине, израдом техничке документације, елабората и студија за конзервацију, рестаурацију и ревитализацију градитељског наслеђа и проглашење културних добара.

Ради на усавршавању у области заштите и ревитализације наслеђа кроз учешће на стручним конференцијама, семинарима и курсевима, те праћење специјализованих сајмова (курс СНwВ, Шведска, о изради планова одржавања за културна добра, Сарајево, 2006; 10. међународна љетна школа

UNESCO о очувању културног наслеђа, Замошћ, Пољска, 2008; образовни програм *TA-MIR* о историјским зиданим конструкцијама, Мостар, 2010. и 2011; Регионална љетна школа UNESCO о одрживом управљању енергијом у објектима и просторима вреднованим као културно наслеђе; годишња Регионална конференција о интегративној заштити, Бањалука: учесник 2006. и 2010, *RESTAURO* – специјализовани сајам и семинар за област конзервације и рестаурације, Ферара, Италија, 2005 – 2010).

Као члан тима Завода учествовала је на више стручних изложби (28. и 30. Салон архитектуре, Београд, 2006. и 2008; Први салон архитектуре и урбанизма Републике Српске, 2008, ретроспективни за период 1997-2007, Велика награда Салона). Била је изјавилац за потребе међународног конкурса за идејно урбанистичко рјешење Спомен–подручја Доња Градина (2009).

Била је уредник *Зборника Пете конференције о интегративној заштити* (издавач Републички завод за заштиту културно–историјског и природног наслеђа Републике Српске, Бањалука, 2010 – стручни скуп одржан у Бањалуци новембра 2010. године).

Од школске 2007/2008. године је и спољни сарадник на Архитектонско–грађевинском факултету Универзитета у Бањалуци, и учествује у настави на предмету Историја архитектуре и насеља 3 (III семестар основних студија на одсјеку Архитектура).

Била је запослена у предузећу „Пројект“ а.д. Бањалука као архитект – пројектант и планер, у периоду од 2003. до 2004. године.

Поред научног и педагошког рада, те стручног рада у области заштите градитељског наслеђа, кандидат се бави и стручним радом у области архитектонског и урбанистичког пројектовања. Као члан неколико ауторских тимова и самостално, добитник је награда и признања на више архитектонско–урбанистичких конкурса. Излагала је радове на више стручних изложби.

БИБЛИОГРАФИЈА НАУЧНИХ И СТРУЧНИХ РАДОВА

Радови у периодичним публикацијама

- Savić, Jelena. "Architectural Scene of Banja Luka and Croatian Authors: Modernisation of a Small Town", *Prostor, znanstveni časopis za arhitekturu i urbaniza* (Zagreb: Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu), Vol. 20 (2), br. 44 (2012), str. 402–413.
- Celik, Zeynep. "New Approaches to the "Non-Western" City", *The Journal of the Society of Architectural Historians*, Vol. 58, No. 3 (1999), str. 374-381
- Savić, Jelena. „Gledanja i viđenja arhitektonskog djela“, *Prostor-S* (Banjaluka), br. 8 (2010), str. 90-97.
- Savić, Jelena. „Graditeljsko nasljeđe Banjaluke: neke taktike očuvanja i zaštite“, *Prostor-S* (Banjaluka), br. 6/7 (2009), str. 86-93.

Радови објављени у зборницима

- Ђилас, Маја, Јелена Савић: „Архитектонско–урбанистички пројекат у контексту промјене урбане перцепције – театрализиција града“.
У: *Ретроспектива научне мисли и визије развоја: 1. зборник радова Архитектонско–грађевинског факултета Универзитета у Бањалуци*. Стр. 263-273. Бањалука: Архитектонско–грађевински факултет Универзитета у Бањалуци, 2006.
- Кадић, Ј, Срдић, Љ, Калинић, Г, Глигорић, С, Савић, Ј. „Валоризација културно – историјског и природног наслеђа општине Шипово“.
У: *Културни пејзаж–савремени приступ заштити културног и природног наслеђа на Балкану. Зборник радова Прве регионалне конференције о интегративној заштити*. Ур. А. Сковран и Н. Остојић-Илић, стр. 183 – 192. Београд: ЕСПД, 2008.

- Окиљ, Милијана, Јелена Савић. „Актери у заштити наслеђа и одрживе стратегије градитељске обнове“. У: *Урбана и градитељска обнова у духу одрживог развоја града Бањалуке – уводна разматрања*, стр. 48-62. Бањалука: Архитектонско–грађевински факултет Универзитета у Бањалуци, 2008 (монографија научно–истраживачког пројекта)

Радови саопштени на научним скуповима

од међународног значаја

- Savić, Jelena. „The new and the inherited in a small town: ambivalences of modernization in Banjaluka“, *EAUH 2012, Cities and Societies in Comparative Perspective*, 11. конференција Европског удружења урбаних историчара, Праг, Чешка, 29. август – 1. септембар 2012. године
- Savić, Jelena. „In search of an appropriate past: deconstruction and reconstruction in Banjaluka“, *The 2nd Heritage Forum of Central Europe, The Limits of Heritage*, Краков, Пољска, 11 – 14. јуни 2013. године

Радови саопштени на стручним скуповима од националног значаја и објављени у зборницима

- Савић, Јелена. „Добра нова времена: неки аспекти односа новог и наслијеђеног у историјским просторима“. У: *Зборник Пете конференције о интегративној заштити*, стр. 212-222. Бањалука: Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске, 2010.
(5. регионална конференција о интегративној заштити, са темом *Нови концепти заштите и обнове урбаних цјелина – интегративна конзервација и одрживи развој*, одржана је у Бањалуци, новембра 2010).

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а **Јелена Савић**

број индекса **2005/37**

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

„Модерно и вернакуларно у процесу урбане трансформације Бањалуке“

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 15. јуни 2013.

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора **Јелена Савић**

Број индекса **2005/37**

Студијски програм **Студије архитектуре**

Наслов рада **„Модерно и вернакуларно у процесу урбане трансформације Бањалуке“**

Ментор **др Александра Ступар, ванредни професор**

Потписани/а _____

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 15. јуни 2013.

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Модерно и вернакуларно у процесу урбане трансформације Бањалуке“

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 15. јуни 2013.

45=V8D8:0F8X0 >1X5:0B0 8 ?@>AV>@ 0 (

ID	Name	Description	Status
1960	1960-01-01	1960-01-01	1960
1961	1961-01-01	1961-01-01	1961
1962	1962-01-01	1962-01-01	1962
1963	1963-01-01	1963-01-01	1963
1964	1964-01-01	1964-01-01	1964
1965	1965-01-01	1965-01-01	1965
1966	1966-01-01	1966-01-01	1966
1967	1967-01-01	1967-01-01	1967
1968	1968-01-01	1968-01-01	1968
1969	1969-01-01	1969-01-01	1969
1970	1970-01-01	1970-01-01	1970
1971	1971-01-01	1971-01-01	1971
1972	1972-01-01	1972-01-01	1972
1973	1973-01-01	1973-01-01	1973
1974	1974-01-01	1974-01-01	1974
1975	1975-01-01	1975-01-01	1975
1976	1976-01-01	1976-01-01	1976
1977	1977-01-01	1977-01-01	1977
1978	1978-01-01	1978-01-01	1978
1979	1979-01-01	1979-01-01	1979
1980	1980-01-01	1980-01-01	1980
1981	1981-01-01	1981-01-01	1981
1982	1982-01-01	1982-01-01	1982
1983	1983-01-01	1983-01-01	1983
1984	1984-01-01	1984-01-01	1984
1985	1985-01-01	1985-01-01	1985
1986	1986-01-01	1986-01-01	1986
1987	1987-01-01	1987-01-01	1987
1988	1988-01-01	1988-01-01	1988
1989	1989-01-01	1989-01-01	1989
1990	1990-01-01	1990-01-01	1990
1991	1991-01-01	1991-01-01	1991
1992	1992-01-01	1992-01-01	1992
1993	1993-01-01	1993-01-01	1993
1994	1994-01-01	1994-01-01	1994
1995	1995-01-01	1995-01-01	1995
1996	1996-01-01	1996-01-01	1996
1997	1997-01-01	1997-01-01	1997
1998	1998-01-01	1998-01-01	1998
1999	1999-01-01	1999-01-01	1999
2000	2000-01-01	2000-01-01	2000